

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXXIII.

SECTIO HISTORIAE

A HON ISMERETE

*Tanulmánykötet
a 70 éves Misóczki Lajos
tiszteletére*

REDIGIT
SÁNDOR GEBEI

EGER, 2006

Lektorálta:

Dr. Nagy József
főiskolai tanár

Dr. Gebei Sándor
egyetemi tanár

ISSN: 1216-4186

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2006. május Példányszám: 100
Készítette: Diamond Digitális Nyomda, Eger
Ügyvezető: Hangácsi József

Tartalom

Misóczki Lajos tiszteletére	3
Besze Tibor: Castrum Bene — Praedium Bene	7
Kristóf Ilona: Egy lengyel humanista Magyarországon — az elfeledett Szánoki Gergely	21
Miskei Antal: Ráckeve és az 1514. évi parasztháború	33
Zachar József: „Szövetséges” vereségek 1704. augusztus 13-án: Szeged ostromának felhagyása, csatavesztés Höchstädtnél	45
Gebei Sándor: A szécsényi konföderáció lengyel mintái	59
Bán Péter: Eszterházy Károly és az uradalmi prefektus levelezése a püspöki beiktatás előtt	77
Nemes Lajos: Glazer Ignác Heves és Külső-Szolnok vármegyei, Eger városi orvos hagyatéki iratai	91
Kaló Ferenc: A dekabrista felkelés utáni korhangulathoz (Ahogyan Herzen látta)	103
Kiss László: L'udovít Štúr és a magyarok	113
Mózes Mihály: Urbanizáció a keleti régiókban (1867—1914)	131
Kriston Pál: Adalékok Gyöngyös és környéke dualizmus-kori ipartörténetéhez	145
Csesznokné Kukucska Katalin: A „magyar halál” (tüdőgümőkór) kritikus szakasza Heves vármegyében (1895—1906)	167
Pap József: Az 1901-es választási küzdelem Heves vármegyében az ellenzéki sajtó alapján	177
Makai János: Az első orosz forradalom visszhangja a Heves vármegyei sajtóban	189
Kozári József: Tarcal a két világháború között	205
Bartók Béla: Bízni, engedelmeskedni, dolgozni? (Eger 1940 nyarán)	225
Nagy József: A parasztság helyzetének változása az első Nagy Imre kormány idején (1953—1955)	237
Vadász Sándor: Egy 1939-ben elhangzott rádióműsor az egri líceumról ..	249
Petercsák Tivadar: Az egri vár: valóságos és eszmei érték	259

MISÓCZKI LAJOS TISZTELETÉRE

Kedves Kollégánk! Ezzel a tanulmánykötettel köszöntünk tisztelettel a 70. születésnapodon, fogadd tőlünk szeretettel! Ez a születésnap mindenképpen fordulópontnak számít(hat) egy ember életében, és nekünk – közvetlen kollégáidnak – az a meggyőződése, hogy Számodra ez a jeles dátum csupán egy pillanatnyi megállást jelent a tevékeny életedben. Ismerve Téged és terveidet bizton állíthatjuk, hogy az elkövetkezendő évtizedekre eső feladataidat már számba vetted, gondosan megtervezted azoknak a megvalósítását. „...szépen, ahogyan a csillag megy az égen” – oldod meg kitűzött céljaidat. Mint ahogyan azt eddigi pályafutásod alatt is számtalanszor bizonyítottad, a belső igényeidnek megfelelően dolgozol. Az oktatói és kutatói tevékenységedet mindig teljes odaadással, maximális lelkiismeretességgel végezted és végzed. Soha nem tettél és teszel különbséget megbízásos és önként vállalt feladatok között, azokat mindig legjobb tudásod szerint teljesítetted és teljesíted. Ezt a példászerű mentalitást a családi indíttatással magyarázzuk?

Édesapád példáját követve középiskolai tanulmányaid befejezése után nem a jobban fizetős pályák után kapkodtál, hanem eljöttél az egri Pedagógiai Főiskolára, magyar–történelem szakra, amit 1957-ben kiváló eredményekkel fejeztél be. 17 éven keresztül Gyöngyösön, általános iskolákban tanítottál, egy rövid ideig – 1962–1965 között – városi népművelőként a tudományos ismeretterjesztés fortélyaihoz is beletanultál. 1974-ben adjunktusi kinevezést nyertél a GATE gyöngyösi főiskolájára, ahol folyamatosan előre lépve 1988-ban egyetemi docens lettél. Mivel a főiskola profilja agrár szakemberek képzése volt, a történelem speciális területeit – agrártörténet, munkásmozgalom története – oktattad. Rá egy évre, meghívásos pályázat alapján kerültél Egerbe, a főiskola történelmi tanszékére főiskolai tanári beosztásba.

A látszólag egyenesen felfelé ívelő pálya mögött rengeteg tanulás, kitartható szorgalom és a tudományos munka iránti elkötelezettség húzódik. 1967-ben az ELTE-n középiskolai tanári oklevelet szereztél, majd 1976-ban a gyöngyösi főiskola által megkívánt tudományos szocializmus szakos tanári diplomát is megszerezted. A fentiekkel párhuzamosan kitartóan munkálkodtál az egyetemi doktori disszertációdon, amit 1971-ben sikeresen meg is védtél. Zömmel helytörténeti vonatkozású tanulmányaid, cikkeid az 1970-es évek elejétől rendszeresen napvilágot láttak. Ez az egyre mélyülő tudomá-

nyos tevékenység érlelte meg benned a magasabb szintű tudományos fokozat, a kandidátusi fokozat megszerzésének igényét. A '80-as évek gyűjtőmunkájának eredményeképpen a Heves megyei, dualizmus korára vonatkozó szegényparaszti - és munkásmozgalom történetének összegzésére vállalkozhattál. Ezt a teljesítményt a TMB 1986-ban a történelemtudomány kandidátusa fokozattal honorálta.

Terjedelmes publikációs jegyzékedet áttekintve szembeszökő, hogy tudományos érdeklődésed mennyire szerteágazó, ám a témakörök ugyanakkor a Gyöngyös - Mátra-vidék - Eger háromszögre koncentrálnak.

Agrártörténeti kutatásaidat a gyöngyösi, a poroszlói, a nagyrédei, az atkári, az abasári stb. mezőgazdasági szövetkezetek, illetve állami gazdaságok működésének sokoldalú bemutatása reprezentálja, egy pillanatra sem feledkezve meg a falun élő emberekről. Ugyanezt az emberközpontúságot olvashatjuk ki a régió művelődési és kulturális viszonyaival foglalkozó írásaidból is, hiszen a múlt emlékeinek precíz számbavétele, a még információértéket hordozó adatok közreadása – pl. Gyöngyös város, Mátra-vidék műemlékei – „a múltból a jelen emberének” alapgondolatot tükrözi. Ilyen nemes szándéktól vezérelve mélyedtél el a magyar idegenforgalom és turisztika történetének kutatásába, amelyből már részeredményeket megismerhattuk.

Az általad feltárt ismereteket a legszélesebb közvéleménynek szántad a múltban is, szánod a jelenben is. Nem tudjuk, hogy utána néztél-e valaha annak, hogy mióta vagy aktív részese a tudományos ismeretterjesztésnek? Mi utána néztünk: 1955 óta! Immár több mint egy fél évszázada – előbb a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, majd az Országos Honismereti Bizottság, illetve Szövetség tagjaként –, hogy elkötelezted magad „a HON, a Kárpát-medencei magyarság történetének alaposabb bemutatása” ügye mellett. Megtaláltad a módját annak is, hogy hallgatóink a Honismeret című speciálkollégiumodon ismerkedhettek meg a magyarságtudomány komplex kérdéseivel. Ezeken a foglalkozásokon – amit 17 évvel ezelőtt Te emeltél be az oktatási struktúránkba – nyílt alkalmad arra, hogy az oktatási rendszerünk egyik hiánycikkére, a szemléletformálásra, a személyiségjegyek alakítására befolyást gyakorolhass. Hogyan is írod a „Honismereti szöveggyűjtemény”-ed bevezetőjében? – *„A válogatás azzal a céllal készült, hogy a leendő történelem tanárok tárgyismerete, magyarságismerete bővüljön, magyarságtudata – nemzettudata erősödjön, és ezt tanítási óráikon vagy szakköri foglalkozásokon hagyományozzák.”*

Igen! Nekünk, mindnyájunknak - történelem tanárok lévén – ezt a gondolatot, de sokkal inkább a gondolatból adódó feladatokat fel kell vállalnunk. Minimális célként a speciálkollégium megőrzését, jövőbeni életben tartását megfogalmazhatjuk.

A születésnap köszöntő végén:

Kedves Lajos! Kedves Lajos bátyám! Kedves Lajos bácsi! Légy szíves ne feledd! Nyugdíjba, de nem nyugalomba vonultál! Születésnapod alkalmából ismételten kívánunk Neked nagyon jó egészséget, hogy alkotói sikereidről Te számolhassál be nekünk a következő X elérésekor.

Eger, 2006. június 4.

Dr. Nagy József

Dr. Gebei Sándor

BESZE TIBOR

CASTRUM BENE – PRAEDIUM BENE

Az alábbi vázlatos áttekintés a középkori forrásokban Bene, Benevár (Castrum Bene) az újkori iratokban Bene puszta (Praedium Bene) néven szereplő terület település- és birtoklástörténetének kérdéseit vizsgálja, valamint azt, hogy az elmúlt évszázadokban milyen kapcsolat volt Gyöngyös és Bene puszta között.

A témára vonatkozó források elsősorban a Heves Megyei Levéltárban és a Magyar Országos Levéltárban találhatók. A forrásadottságok – mint a magyar történelemben általában – igen egyenetlenek. A középkori viszonyok vizsgálatához meglehetősen szerény okleveles és egyéb forrásbázis maradt ránk, az újkori (XVI. századdal kezdődő) kutatásokhoz viszont bőséges adathalmaz állt a rendelkezésemre. A történeti vázlat megírásakor országos összeírásokat, megyei összesítőket és a gyöngyösi magisztrátus által saját célra készített adatfelvételeket egyaránt használtam. Jól kiegészítették ezeket az egyes birtoktestekről származó források, valamint a kortárs statisztikusok híradásai. A társadalmi élet legsőbb szintjén, a népesség egymás közti magánjogi viszonyában keletkezett iratok ugyancsak fontos tanulságokkal szolgáltak.

A fennmaradt források alapján a középkori Bene, Benevár településtörténetéről, birtokosairól és határáról csak elnagyolt képet rajzolhatunk. Bene személynévi eredetű helynév, melynek első – oklevelekkel is igazolható – megjelenése az Árpád-kor végére tehető. A Bene néven ismert terület első birtokosai az Aba nemzetség tagjai voltak, akik a környékbeli települések nagy részét is a magukénak tudhatták. Az Árpád-kor folyamán a Bene patak völgyében több település is létrejött az Abák közötti birtokosztályok következtében. A településhatárok egyértelmű elkülönítése minden bizonnyal ezeknek a nemzetségen belüli osztozkodásoknak köszönhető. Bene meglehetősen nagy határán belül legalább két – egy Árpád-kori és egy Anjou-kori – település jött létre. Az első kis telep valahol délen lehetett, és erről nevezték el a tőle északra lévő lakatlan tájat. Ez a falu az Árpád-kor végére elpusztult, megmaradt viszont a név az erdős terület elnevezéseként. Egészen más helyen – a vár alatt – keletkezett az a XIV. század elején már írásos forrásokban is feltűnő falu, amely az erődítménnyel együtt megörökölte a Bene nevet. Ennek a településnek a létrejöttében a várnak kiemelkedő szerepe volt.

A pálos monostor megalapításakor az eredeti benei határból leválasztottak egy darabot, ahol Pálosvörösmart nevű falu alakult ki.¹

A vár alatt lévő falu sorsa szorosan összekapcsolódott az erődítmény sorsával. Már a falu keletkezése is jól mutatja ezt, hiszen megtelepedésre, határbéli földművelésre a délebbi határrészek sokkal alkalmasabbak lettek volna. A lakosság itteni megtelepedésében minden bizonnyal az 1275–1301 között felépült vár játszotta a meghatározó szerepet. A benei vár azonban 1497-ben már romként szerepel. A település valószínűleg ekkorra már osztozott a vár sorsában és elnéptelenedett. Elsorvadásában nem csak az játszott közre, hogy léte szervesen összekapcsolódott az erődítmény létével, hanem az is hogy a szomszédos Gyöngyös időközben gyors fejlődésnek indult. A benei lakosok többsége a kiváltságokkal felruházott mezővárosban nyilvánvalóan jobb életlehetőséget talált, mint a pusztulófélben lévő vár szomszédságában.²

A Gyöngyöstől északra fekvő határrészt az újkori források már Bene pusztá néven emlegetik. A pusztá (latinul: praedium vagy prédium) elnevezés a magyar történelemben olyan területet jelöl, amelyen valaha lakott település volt, de valamilyen (természeti, társadalmi, politikai vagy gazdasági) oknál fogva elnéptelenedett, lakói falujukat elhagyták, a határbeli földek pedig rövidebb esetleg hosszabb ideig műveletlenül maradtak. Falupusztulásról a középkori települések esetében is tudunk, a nagyméretű pusztásodás megjelenése ugyanakkor elsősorban a török hódoltság korára és területére jellemző. Az elpusztult falvak határát általában a szomszédos települések szerezték meg, így tágítva ki gazdálkodásuk kereteit. Az adományozással, vásárlással, zálogosítással, hosszú távú műveléssel stb. birtokba vett puszták tulajdonjogát a legtöbbször jogi eszközökkel is körülbástyázták.³ Az újkorban Bene tehát már nem faluként (possessio, sessio stb.), hanem pusztaként (prédium) szerepel a forrásokban, ami egyértelműen arról tanúskodik, hogy a korábbi település elnéptelenedett. Bene pusztá tulajdonjoga (Encs pusztáéval együtt) ugyanakkor szerepel Gyöngyös szabadalmainak nyilvántartásában.⁴

A továbbiakban arra a kérdésre keressük a választ, hogy az elmúlt évszázadokban milyen kapcsolat volt Gyöngyös és Bene pusztá között. A kérdés megválaszolásához elengedhetetlenül szükséges, hogy tiszta képet kapjunk a gyöngyösi határhasználat sajátosságairól, a magisztrátus gazdálko-

¹ Draskóczy István 1984. 91–128.

² Szabó J. József 1990. 163–172.

³ Rácz István 1988. 27–28.

⁴ Heves Megyei Levéltár /a továbbiakban HML/V-101/b/13 Fasc. XX. 75. 1. fol. (é.n.) – Idézi: Szabó Jolán 2001, 7.

dásban játszott szerepéről valamint a Benéről származó jövedelmek felhasználásáról.

Előjáróban meg kell állapítanunk, hogy a gyöngyösi határ nagysága – a belterületet is ide számítva – II. József idején 7700, a jobbágyfelszabadítást követő években pedig 7932 katasztrális hold volt.⁵ A határ lényegesen kisebb, vagy nagyobb a hódoltság idején sem lehetett, hiszen a szűkebb régió települései a török világban nem pusztultak el, így Gyöngyös terjeszkedni nem tudott, saját terrénuma sérthetlenségére pedig éberrel ügyelt. Agrár-gazdálkodását tehát a középkori határkeretek között folytatta.

Ilyen szűk határ ugyanakkor országos viszonylatban is csak a jobbágyfalvakat övezte.⁶ Ennek okát abban kereshetjük, hogy „... keletről Sár község, délről Gyöngyöspüspöki, nyugatról Tarján, északról Solymos szűk területre szorítja össze...”⁷ Tanulságos, hogy a korabeli leírásban nyoma sincs Bene nevű településnek a környező falvak között.

A határ két részre oszlott. A „gyöngyösi határ” kifejezést hol szűkebb, hol tágabb értelemben használták. A szűkebb értelemben vett, eredeti határhoz a korabeliek azokat a települést közvetlenül övező földeket sorolták, melyek használata fejében a gazdák a helység valamely földesurának tartoztak szolgálattal. A város közössége ugyanakkor – királyi adomány révén – maga is birtokosa volt a szomszédos Encs és Bene pusztáknak. A tágabb értelemben vett határ ezeket a prédiúmokat is magába foglalta. Bene pusztája 1789-ben 3554,⁸ 1828-ban pedig 3865 holdat tett ki.⁹

Az előjárók a hódoltság utáni másfél század városi jegyzőkönyveiben gondosan ügyeltek arra, hogy a határ két részét határozottan elkülönítsék egymástól. Az eredeti határok és a puszták birtokjogi elkülönítése a járadék-szedés szempontjából volt jelentős. Míg a „Gyöngyösi határban ... a Földes Uraságnak engedelméből ... birt” földek után a lakosok „Közönséges Földes Uraság”-nak (azaz a város földes urainak) adóztak, addig a „Királyi Privilegium mellett Különös Donatio”-val a közösségnek (vagyis Gyöngyös közösségének) juttatott encsi és benei pusztákról maga a város szedte a járadékot.¹⁰

A városi jegyzőkönyv egyik bejegyzésében a tanács félreérthetetlenül fogalmazott, amikor a következőket írta: „... mivel az Benei Mátra, nem az

⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) – C 148 1–3. k. valamint Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és föld jövedelme. Buda, 1865.

⁶ Galgóczi Károly 1855. 99–101.

⁷ Bél Mátyás 1730–1735. 97.

⁸ MOL-C 148. 1–3. k.

⁹ HML-IV-7/a/ 18. öi. 1113. 1828., Observationes. 19.

¹⁰ HML-V. 101/b. 93. CIV. 57.

Gyöngyösi határhoz tartozó hanem azt az Város Penes Donati Regia mint az Encsi Földet is bírja, azért ához az Város lakosi nem tartván olyan iussokat, mint az Gyöngyösi Földhöz, hanem mint Földes Uraságunkban lévő Földet...”¹¹ használják. A magisztrátus tehát Benén ugyanolyan földesúrnak tartotta a közösséget, mint a szűkebb határon belül az Orczyakat, Koháryakat stb.

A puszták és az eredeti határ hivatalos iratokban fellelhető pontos elkülönítése elsősorban a városi közösség birtokjogának ébrentartását szolgálta. Ezt a jogot a helyi nemesek részéről többször érte támadás, sőt 1816-ban próbálkozásukat részleges siker koronázta.¹²

A város határának földhányásokkal való kijelöléséről a tanács 1802-ben rendelkezett, „... mivel Gyöngyös városának sehol hanyot hatara nem volna”.¹³ A szomszédos helységek lakóival gyakran különböztek össze a mezővárosiak, egymás határának elszántása miatt. Éppen ezért a közösség úgy határozott, hogy a körülárkolást vármegyei hiteles bírák előtt, a házipénztár terhére végezteti el. Az utasítás szerint a határok „környös körül ... hanyatassanak meg”.¹⁴ Ezt minden bizonnyal úgy kell értenünk, hogy jeleket ott állítottak föl, ahol az oppidum földjei más települések földjeivel határosak. Az eredeti, belső határ és a puszták földhányással való elválasztását véleményem szerint semmi nem indokolta. Mindebből az következik, hogy amikor a városvezetés a körülárkolásról döntött, akkor ezen a tágabb értelemben vett határokat értette. Ezt a feltevést látszik erősíteni egy 1810. évi rendelkezés is, mely a gyöngyösi térrénumot a szomszédos Solymostól és Püspökitől elválasztó határdombok megújításáról intézkedett.¹⁵ A térrénum kifejezést ugyanis mindazon területekre alkalmazták, melyek a városi tanács igazgatása alatt álltak.

A város birtokjogi szempontból eltérő részeit a határhasználat egységbe foglalta. Mivel az oppidum több tájelem találkozásánál terült el, a határbeli gazdálkodást a természetföldrajzi viszonyok erősen befolyásolták.

Bene nagy részét tölgyes és bükkös erdő borította.¹⁶ Az erdei tisztásokat legeltetésre és szénagyűjtésre használták.¹⁷ A prédium déli, napos lankáin szőlőt termesztettek.¹⁸

¹¹ HML-V.101/a. 2. 536.

¹² MOL-P-518/a. 752.

¹³ HML-V. 101/a. 8. 300.

¹⁴ Ugyanott (a továbbiakban Uo.)

¹⁵ HML-V. 101/a. 9. 150. és 182.

¹⁶ HML-IV. 7/a/ öi. 555. Observationes 230.

¹⁷ HML-V. 101/a. 6. 387.

¹⁸ HML-V. 101/b. 10. XIX. 8.

A határ művelési ágak szerinti pontos megoszlása a II. József idején készített kataszteri összeírás valamint Magyarország művelési ágak szerinti terjedelmének és földjövedelmének 1865. évi összeírása alapján rekonstruálható.

A határ mezőgazdaságilag hasznosított területének művelési ágak szerinti %-os megoszlása 1789-ben és 1865-ben

Művelési ág	Belső arány% 1789-ben	Belső arány% 1865-ben
Erdő	45,5	46,2
Szántó	24,1	24,2
Szőlő	17,1	17,6
Legelő	10,1	9,1
Rét	3,2	2,9
Összesen:	100	100

A város mezőgazdaságilag hasznosított területe 1789-ben 6539, 1865-ben pedig 6776 katasztrális hold volt. Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a két adatfelvétel között eltelt közel 80 év alatt Gyöngyös agrárgazdálkodásának belső arányai lényegesen nem változtak. Ugyanez mondható el a hódolt-ságot követő évszázadra is, bár ezen megállapításunkat csak szórványforrások támasztják alá.¹⁹ Az minden esetre jól látszik, hogy a Bene pusztai nagy kiterjedésű erdők gazdálkodásban játszott szerepe a másfél évszázad alatt alig változott.

A gyöngyösi határ birtokjogi és művelési ágak szerinti megoszlásának bemutatása után az alábbiakban a Benén folytatott agrárgazdálkodás jellegzetes vonásait elemezzük.

A gyöngyösi térreumon a szántóföld nagysága 1600 kataszteri holdra tehető. Ebből 600 hold a prédiúmon, a többi a város eredeti határán belül terült el.²⁰ A belső határban a szántók 80%-a felett helybeli nemesek és birtokosok rendelkeztek, a maradék – jobbágy jogon – a mezővárosi gazdákat illette.²¹

A jobbágycsaládok többsége kizárólag a pusztákon lévő, házsor szerint osztott szántókból részesülhetett. A szántókat a közösség képviselőjeként a városi tanács osztotta a lakosoknak, sőt az uraknak is, akik a közrendűekhez

¹⁹ HML-IV. 7/a/1. öi. 555. Observationes 230–231.

²⁰ MOL-C-148 1-3. k.

²¹ HML-IV-7/b/5. 10.

hasonlóan igényelhetek maguknak a kiosztásra kerülő földekből. A két-évenként megtartott osztás a magisztrátus legnehezebb feladatai közé tartozott. Az előljárók 1722 tavaszán például azt panaszolták, hogy „... veszeke-*dések, vissza vonyasok, s ízetlenségek szoktak földosztáskor az Köz rend között esni*”.²²

A város a Bene-pusztán lévő szőlőket közbirtokosként élte, s annak dézsmája a „közboldogságra” (vagyis a közösség szükségleteire) szolgált. Az itteni promontóriumok pontos kiterjedését források hiányában nem ismerjük. Minden esetre elég nagy területekről lehetett szó, hiszen a kommunitás Bene-pusztai szőlőhegyein 1835-ben 197 szőlősgazdát írtak össze.²³ Ezzel szemben az egész határt számba vevő 1828-as conscriptioba csupán 720 szőlőbirtokost jegyeztek be.²⁴

A gyöngyösi polgárok vagyontárgyai között kiemelt helyen szerepeltek a határ különböző részein lévő szőlők. Jó példa erre az 1825-ben meghalt Baranyi János vagyonösszeírása. Javainak értékesítésekor háza 1640 forintért talált gazdára. Négy szőlője, közel hasonló áron összesen 1550 forintért kelt el. Ezek közül a Felső Szurdokit 550, a Felső Plágait 400, a Farkasmályi új ültetést 350, az Öreg Farkasmályi csonka szőlőt pedig 250 forintra taksálták a vevők.²⁵

Forrásaink ugyanakkor arra is utalnak, hogy külső helységekből származók (extraneusok) csak a város földesurasága alá tartozó Bene-pusztán szereztek maguknak birtokot. Az eredeti belső határban extraneus szőlősgazdáról nincs tudomásunk. 1777. szeptemberében a városi tanács 20 vörösmarti jobbágnak, köztük Morvai Györgynek és Sebestin Jánosnak engedélyezte, hogy prédiumán, a Kővágón felüli részen szőlőt plántálhasson.²⁶ A földrajzi közelség miatt Benén elsősorban a szomszédos Vörösmart lakói voltak extraneusok. A gyöngyösi magisztrátus felügyelte a szőlőtermesztés folyamatát, így ő döntött a szüret kezdetéről és rendjéről is. 1842-ben például a pusztán elterülő szőlők szedését és dézsmálását helybeliek részére október 18-ára, vörösmartiak részére pedig október 17-ére rendelték el.²⁷

A szőlőkből a lakosok a szokott földesúri kilencedet a városnak mindenkor megadták, ám ezek haszna, mint ahogy a kocsmáltatása is a már említett „közboldogságra” szolgált. A kocsmáltatás jövedelme „... nagy segítő

²² HML-V-101/a/3. 37.

²³ HML-V-101/b/35. XLIII. 88.

²⁴ HML-IV-7/a. 18.öi. 1113.

²⁵ HML-V-101/b/22.XXX.37.

²⁶ HML-V-101/b/35. XLIII. 15.

²⁷ HML-V-101/a/ 14. 308.

gyámola volt az szegínsig meg maradásanak”.²⁸ A közösség földesurasága alá tartozó prédiumpokon három helyen, a benei és az encsi kocsmákban, valamint a baromállási pincében mérték a város borát.²⁹

A gyöngyösiek a határ jótéteményei között tartották számon azokat a kiterjedt erdőségeket, ahol a lakosokat széleskörű faizási jog illette meg, amit a korban Bene erdőnek, vagy Benei Mátrának hívtak.³⁰ Jelentőségét jól mutatja, hogy az oppidum legfőbb javainak és jövedelmeinek számbavételekor az első helyen írták össze.³¹ A Benei erdők kiterjedése 1789-ben 2977,³² 1865-ben pedig 3132 katasztrális hold volt.³³ Ez a mezőváros tágabb értelemben vett határának több mint 40%-át tette ki. A mátrai erdőség önmagában 500 holddal nagyobb volt, mint az egész eredeti gyöngyösi határ.³⁴

A lakosok az erdőről nemcsak épületre való és tűzifát nyerhettek, hanem a makktermő részeken állataikat is legeltethették. Innét kaphattak szerzsámaik elkészítéséhez megfelelő fát, a helybeli mesteremberek – kovácsok és kádárok – munkájukhoz alapanyagot.³⁵ A gyöngyösiek az úgynevezett Mátra Cédula megváltása után járhattak az erdőre fáért.³⁶ Ilyen cédulára a kiszabott taksa megfizetése ellenében bármely helyi lakos szert tehetett, hiszen ahhoz minden nemesnek és nemtelennek egyenlő jussa volt.³⁷ Az a gazda, aki 1843-ban igavonó marhával ment az erdőre, 9 forintot fizetett a Mátra Céduláért. A gyalogosan, taligával fát hordóktól ugyanebben az évben 4 forintot kért a magisztrátus.³⁸ Akiknek Mátra Cédulájuk nem volt, azoknak tilos volt a város erdejébe menni.³⁹

Tűzre való fát a taksások bármikor, korlátozás nélkül akár naponta is hordhattak. Faizási joguk azonban csak a dölt- és szárazfára vonatkozott. Ilyet saját szükségükre egész évben szabadon vihettek haza. Eleven fa kivágását azonban a városi tanács szigorúan tilalmazta és a rendbontókat marhájuk és szerszámuk elvételével, valamint 40 forint büntetéspénz megfizetésével sújtotta. Épülethez való fát csak a tanács külön engedélyével lehetett

²⁸ HML-V-101/a/ 3. 299.

²⁹ HML-V-101/b/34. XLII. 1.

³⁰ HML-V-101/a/5. 569.

³¹ HML-V-101/b/93. CIV. 57.

³² MOL-C-148. 1-3.k.

³³ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és föld jövedelme. Buda, 1865.

³⁴ Uo.

³⁵ HML-IV-7/a/1. öi. 555. valamint HML-V-101/a/2. 358. és 686.

³⁶ HML-V-101/a/8. 245.

³⁷ HML-V-101/a/8. 356.

³⁸ HML-V-101/a/14. 511.

³⁹ Uo.

szedni, miután az ezzel megbízott tisztviselők felmérték, hogy a háztető, ajtó és padozat elkészítéséhez mennyi anyagra van szükség.⁴⁰

Bár a hódoltság után egyre-másra születtek a Benei Mátrát védő rendeletek,⁴¹ a XVIII. század végére a városi erdők annyira megfogyatkoztak, hogy a faizási jog és az erdőgazdálkodás új, átfogó szabályozása elkerülhetetlenné vált. A magisztrátus az erdőhasználat szigorúbb rendjének 1805. évi bevezetésekor döntését azzal indokolta, hogy „*az Erdők úgy annyira megfogytak, hogy egyszerre a fa ... a Kenyérnél is drágább volna...*”⁴²

A protocollumok tanúsága szerint az erdőhasználat rendje ellen vétőket súlyosan büntették. Sokakat azonban ez nem riasztott vissza attól, hogy a közösségi erdőben a szabályokkal nem törődve saját hasznukat keressék. Gyakran előfordult, hogy a gyöngyösiek nem maguk szükségére, hanem eladásra hordták a Mátrából a fát, vagyis faizási jogukat pénzszerzésre használták.⁴³ Sok kárt okoztak a mezővárosnak azok a tolvajok, akik a Benei erdőből „*ejel nappal lopták a makkot*”.⁴⁴ Elsősorban a makktermő fák kivágásától tiltották el a helybeli kovácsmestereket is, hiszen a szénégetés egész erdőrészeket emésztett fel, melyek sertések hizlalására szolgálhattak volna.⁴⁵ A Benei Mátrát a szomszéd falvak lakóitól is védeni kellett, akik a határukhoz közel eső gyöngyösi erdőből makkot és fát egyaránt loptak. Ezért hatalmazta fel a városvezetés 1715-ben a helybelieket arra, hogy az erdejében jogtalanul tartózkodó idegenektől fejszéjüket, szerszámaikat elvehetik, igavonó jószágukat a bíró elé hajthatják.⁴⁶

Az erdő védelmében hozott rendszabályok szigorú végrehajtása eredményes volt, mert megállította a faállomány XVIII. században tapasztalható csökkenését. A fejsze alá került részekben az erdőt újra nevelték, ezzel gondoskodtak a lakosok által felhasznált fa pótlásáról. Fényes Elek tehát joggal állapíthatta meg 1850-ben Gyöngyösről írva, hogy „erdeje szép”.⁴⁷

Állatok legeltetésére alkalmas területben a város lakosai soha nem bővelkedtek, annak ellenére, hogy a hódoltságot követő másfél században a belső határban és prédiумokon egyaránt hagytak helyet a legelő állatok számára. Legelőterületét II. József idején 659 katasztrális holdra mérték. A város eredeti határán belül 205, Encs pusztán 7, Bene pusztán pedig 447

⁴⁰ HML-V-101/a/6. 387.

⁴¹ HML-V-101/a/2.687., HML-V-101/a/5. 597., HML-V-101/a/6. 934.

⁴² HML-V-101/b/93. CIV.57.

⁴³ HML-V-101/a/8. 357.

⁴⁴ HML-V-101/a/2. 687.

⁴⁵ Uo. 686.

⁴⁶ HML-V-101/a/2. 712-713.

⁴⁷ Fényes Elek 1851. 69.

holdon járatták a jószágokat.⁴⁸ Az 1828. évi conscriptio adatfelvétele szerint a városi közösség tulajdonában lévő pusztákon voltak legelők.⁴⁹ A XIX. század közepén Gyöngyösön és Benén 611 holdat használtak erre a célra. A kijelölt legelők mellett az ugart, betakarítás után a tarlót valamint a tanács engedélyével az erdei tisztásokat is járatták az állataikkal. A sertéseket a Benei Mátrában makkon hizlalták.

Több szempont figyelembevételével jelölték ki a legelés helyét, határozták meg a gulya, konda kötelező útvonalát. A XVIII. század utolsó évtizedeiben például a szamarakat leggyakrabban a „Bene hátszíja” és a Sós tó közötti területre, a kecskéket pedig a Pipis hegyre hajtották. Itatásra az állatokat a Bene vizéhez terelhették, de a legeltetést a patak környékén szigorúan tilalmazták.⁵⁰

A források tanúsága szerint nemcsak a gyöngyösi bérletek idegen határban legelőt, hanem időnként az ő legelőiken is megfordultak más helységekből idehajtott állatok. Külsősök legelőbérletére ugyanakkor kizárólag a Bene pusztai erdőkben nyílt lehetőség.⁵¹ Az előjáróság évről-évre felmérte, hogy a Mátrában mennyi makk termett, majd megbecsülték, hogy azon hány disznó hízhat. Ezután, a gyöngyösi sertések számának ismeretében döntöttek arról, hogy fogadhatnak-e idegen kondát a Benei prédiumon.⁵² 1723 őszén például, amikor „...az Úr Isten eő Szent Fölsége ... bővebben adott makkot”, a Mátrai erdőben 600 tiszaroffi disznó telelt.⁵³

Arra a helybeliek ügyeltek, hogy saját jószágaik kárára ne adják bérbe legelőterületüket. Amikor 1803-ban ismét szóba került a Benei pascuum egy részének árendába adása, az előző évek tapasztalatán okulva gondoskodtak róla, hogy állataik ne olyan helyre szoruljanak, amely legelésre kevésbé alkalmas.⁵⁴

A Mátrai makkoltatásért az idegenek általában előre meghatározott helypénzt fizettek egy összegben.⁵⁵ Ez a város számára előnyösebbnek látszott, mint a darabszám szerinti bérlet, mert az, hogy a fogadott konda a kijelölt részen jár-e könnyen ellenőrizhető volt.

⁴⁸ MOL-C-148. 1–3. k.

⁴⁹ HML-IV. 7/a/18. ői. 1113. 1828. Observationes 46.

⁵⁰ HML-V-101/a/7. 316.

⁵¹ HML-V-101/a/8. 371.

⁵² HML-V-101/b/ 93. CIV. 57.

⁵³ HML-V-101/a/3. 114.

⁵⁴ HML-V-101/a/8. 371.

⁵⁵ HML-V-101/a/3. 781.

A makkos erdőben való hizlalásért a helybeliek is taksával tartoztak. A makkoltatás 1847-től minden gyöngyösi lakost egyformán megilletett.⁵⁶ Korábban ezzel a joggal nem mindenki élhetett. A XVIII. század közepén a gyöngyösiak az egy éven felüli sertések hizlalásáért 8 dénárt fizettek.⁵⁷ Ha valakinek 10-nél több disznója telelt a makkon, akkor jószágaiból a város, mint földesúr részére dézsmát kellett adnia. Így volt ez 1723-ban csakúgy, mint 1756-ban amikor is a bevett szokásnak megfelelően írta elő a magisztrátus, hogy „... *ha a sertéseknek száma tízen fölül léssen, mindnyajoké minden személy válogatás nélkül meg dézsmáltassék.*”⁵⁸

Az első kataszteri felmérés alkalmával a belső határban 40 hold földesúri és 55 hold jobbágyjogon bírt rétet vettek számba. Ugyanekkor Encsen 83, Benén pedig 27 hold kasza alá valót találtak.⁵⁹ A városi kaszálók felügyeletével a tanács a „*Feö Oeconomus Urat*” bízta meg, aki 1805-ben Encsen és Benén összesen 217 kaszás nagyságú területről gondoskodott. A városban egy kaszáson 800 négyszögölt értettek, így a 217 kaszás 108 kataszteri holdnak felelt meg.⁶⁰

A Benei Mátra jótéteményeitől el is tilthatták a lakosokat, ha a közösség érdekeivel ellentétesen cselekedtek. Így például azokat, akik adóösszeíráskor megpróbálták a vagyonukat eltitkolni, és magukat az arányos és igazságos teherviselés alól kivonni a fenti módon büntették.⁶¹

A Bene és Encs pusztákról földesúri jogon szedett kilenced, valamint a tized árendálása természetesen a várost illette. Az utóbbi hasznát a kegyuragsága alá tartozó templomok és plébánia javára fordította.⁶²

A Bene pusztával kapcsolatos fenti források nem hagynak kétséget afelől, hogy Gyöngyös város közössége volt a terület földesura. A kor történetét ismerők számára nem meglepő dolog, hogy egy kiváltságos mezőváros – közösségként – földesúri jogokat gyakorol a határához csatolt puszták felett. A földesúri tulajdonjog – mint a feudális gazdaságban általában – a járadék-szedésben realizálódott. Ez azt jelenti, hogy Gyöngyös tulajdonjogát már önmagában az a tény is mutatja, hogy Bene pusztáról évszázadokon át a város magisztrátusa szedte a földesúri járadékot, a gyöngyösi lakosok által használt szőlők és szántók termése után. Ezen kívül időről-időre a tanács rendelkezett a benei erdők, szőlők, szántók, legelők használatáról.

⁵⁶ HML-V-101/a/16. 356.

⁵⁷ HML-V-101/a/5. 23.

⁵⁸ HML-V-101/a/3. 114. és HML-V-101/a/5. 417.

⁵⁹ MOL-C-148. 1-3.k.

⁶⁰ HML-V-101/b/ 93. CIV. 57.

⁶¹ HML-V-101/a/2. 770.

⁶² HML-V-101/a/4. 297.

Fontosnak tartom még kiemelni, hogy a török kiűzése után a felszabadított területeken – bizonyos feltételek mellett – lehetőség nyílt a hódoltság előtti birtokviszonyok újrendezésére. A visszafoglalt területeken a királyi hatalom által kiküldött Neoaquistica Commissio (Újszerzeményi Bizottság) alapos birtokvizsgálatokat tartott. Lehetőség volt a hódoltság előtti tulajdonviszonyok visszaállítására, ha az egykori földesúr igazolni tudta tulajdonjogát és lefizette az úgynevezett fegyverváltságot. A mezőváros Bene pusztá feletti hatalma ebben az időszakban is érintetlen maradt, ami a közösség szilárd, több évszázados gyakorlaton nyugvó jogait mutatja.⁶³

A rendi és a polgári korszak határán, a XIX. század közepén érvényes tulajdon- és birtokviszonyokról az örökváltság szerződések adnak egyértelmű tájékoztatást. A jobbágyfelszabadítás alapelve az volt, hogy az úrbéres használatában lévő jobbágybirtokokat – az örökváltság lefizetésének fejében – szabad polgári tulajdonná nyilvánította, a földesúr kezelésében lévő úgynevezett majorsági birtokokat azonban – szintén polgári tulajdonként – az eredeti tulajdonos kezén hagyta. Ennek megfelelően került a szerződésbe, hogy *„Gyöngyös városa és határában minden magány birtok egyenlő jogban helyeztetik a község javadalmai, úgy szinte azok mellyek eddig magányok birtokához nem tartoznak a város községe rendelkezése és hatósága alatt...”*⁶⁴ maradnak. A források nem hagynak kétséget afelől, hogy a benei határban „magány” birtoknak a gyöngyösi zsellérek használatában lévő szőlők számítottak, melyek termése után a gazdák a városnak földesúri járadékot, korabeli kifejezéssel élve dézsmát fizettek. Az oppidum azonban nem akart lemondani a határbeli szőlők tulajdonjogáról sem. Ezért jelenik meg az örökváltsági iratokban a magisztrátus határozott óhajaként *„A városi Elöljáróságnak a béli kívánatha, hogy a pusztá a város kizárólagos birtokában maradjon...”* és *„a Benei dézsmás szőlőket tovább is dézsma alatt hagyni kívánnák...”*⁶⁵ A tanácsnak ebben az ügyben királyi akarral kellett dacolni, hiszen *„egy legfelsőbb nyiltparancs szerint minden taksásoknak, és dézsmásoknak jog adatik, ha mindgyárt pusztai birtokba léteznének is, magokat megválthatni...”*⁶⁶

A benei szőlők körül kibontakozó vita ugyanakkor nem befolyásolta a prédiüm területének döntő többségét kitevő erdők jogállását, amelyek – egykor földesúri kezelésű birtokként – a jobbágyfelszabadítás után is Gyöngyös

⁶³ HML-V-101/b/13 Fasc. XX. 75. 1. fol. (é.n.)

⁶⁴ HML-V-101/b/12. XX. 50.

⁶⁵ HML-V-101/b/10 XIX. 17.

⁶⁶ Uo.

város tulajdonában maradtak, amit az 1865. és az 1883. évi országos birtok-összeírás adatfelvételei is egyértelműen bizonyítanak.⁶⁷

Minden forrásunk azt mutatja, hogy a prédium területén, az elpusztult középkori falvak helyén már nem jött létre új település. A Bene vize mellett sorakozó malmokat semmiképpen sem lehet önálló településnek nevezni, mint ahogy a szomszédos Solymos vagy Abasár esetében sem, hiszen az önálló település egyetlen ismérével sem rendelkeztek. A rendi korszak utolsó fél évszázadából ránk maradt adatok szerint a benei malomsoron mindvégig mintegy 120 fős lakosság élt, ami teljes egészében megfelel a malmokat bérlő molnárok, családtagjaik és segédek együttes létszámának.⁶⁸ A malomsor önálló település voltát – a fentiekén kívül – alapvetően cáfolja az a tény is, hogy a molnárokat a gyöngyösi molnár céh fogta össze, valamint az, hogy a malmok bérleti díját a városi tanács szabályozta.⁶⁹ Nyilvánvalóan a fentiek miatt nem szerepeltette Heves megye települései között Benét Soós Imre sem, amikor a megyebeli községek 1867-ig terjedő történetét vizsgálta.⁷⁰

Összegzőként tehát megállapíthatjuk, hogy a középkorban a benei határ különböző részein két falu is létezett. Ezek a falvak elpusztultak és a terület feltehetően már a hódoltság előtt pusztává vált. Bene pusztája tulajdonjogát Gyöngyös város közössége szerezte meg és azt nemesi birtokként használta. A jobbágyszabadítás előtti századokban a benei határt határozottan és egyértelműen elkülönítették a gyöngyösitől, annak ellenére, hogy a mindennapi gyakorlat szempontjából Bene pusztája is a gyöngyösi határ része volt. Az egyértelmű elkülönítésre éppen a gyöngyösi közösség tulajdonjogának ébren tartása miatt volt szükség. Amíg ugyanis a város eredeti határán belül a gyöngyösi földesurak (Orczyak, Grassalkovitsok, Almásiak stb.) szedték a jobbági adót, addig a Bene pusztáról befolyt ugyanilyen járadékok a város közösségét illették. Ezek a bevételek a korabeliek megfogalmazása szerint a „közboldogságra szolgáltak.” A kiváltságolt jobbágyszabadítás tulajdonjoga tehát a pusztája feletti szabad rendelkezésben és a járadékszedésben testesült meg. Az oppidum vezetése Bene középkori eredetű határainak sérthetetlenségére éberrel ügyelt, nehogy azt bárki összemoshassa a földesurak hatalma alatt álló szűkebb gyöngyösi határral.

A jobbágyszabadítás után, a korabeli törvényeknek és rendeleteknek megfelelően a benei határ – az egykori dézsmás szőlők kivételével – Gyöngyös város tulajdona maradt.

⁶⁷ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865.

⁶⁸ Schematismus venerabilis cleri agriensis ad annum 1806–1855.

⁶⁹ Selmeczi Kovács Attila 1984. 343–369.

⁷⁰ Soós Imre 1975.

A rövidítések feloldása:

Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730–1735.

Fordította és magyarázatokkal ellátta Soós Imre. Eger, 1968. 97–102.

Draskóczy István: Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban. In: Havassy Péter–Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 91–128.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Budapest, 1851. 1. kötet 69–70.

Galgóczi Károly: Magyarország-, a Szerbvajdaság s a Temesi bánság mezőgazdasági statisticája. Pesten, 1855. 99–101.

Schematismus venerabilis cleri agriensis ad annum 1806–1855.

Selmeczi Kovács Attila: Vizimalmok és molnárok a Mátraalján. In: Havassy Péter–Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 343–369.

Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975.

Rácz István: Városlakó nemesek az Alföldön. 1541–1848 között. Budapest, 1988. 27–28.

Szabó J. József: Régészeti ásatások a gyöngyös–mátrafüredi Benevárban, 1982–1989-ben. In: Horváth László (szerk.) Castrum Bene 1989 Várak a 13. században. Gyöngyös, 1990. 163–172.

Szabó Jolán: Gyöngyös önkormányzata 1687–1848. Eger, 2001. 7.

KRISTÓF ILONA

EGY LENGYEL HUMANISTA MAGYARORSZÁGON – AZ ELFELEDETT SZÁNOKI GERGELY¹

A 15. századi magyar történelem alapos ismerői számára ismerősen cseng ez a név: Gregorius Sanoceus, az irodalmárok, illetve lengyel terepen járatosak így is találkozhattak vele: Grzegorz z Sanoka. Életének, pályájának magyar vonatkozásai mégis inkább az irodalmárok érdeklődését keltették fel.² A magyar történeti munkákból egy-egy odavetett megjegyzés alapján értesülünk személyéről. Az 1440-es években a Hunyadi-fiúk, László és Mátyás nevelőjeként említik. A lengyel szakirodalom pedig leginkább az 1460-70-es évekbeli tevékenységét méltatja, különös hangsúlyt fektetve irodalmi munkásságára, mecénási szerepére. Jelesül: Szánoki Iwówi érsekként dunajóvi rezidenciájában tartotta fenn az első lengyel főúri-főpapi humanista udvart, nemcsak hazaiakat, hanem külföldieket is maga köré vonzva. Irodalom pártoló, irodalom szervező oldaláról sokkal több szó esik, mint a főpapról avagy a politikusról.

A hazai irodalom érintőlegesen említi még, hogy I. Ulászló környezetében érkezett Magyarországra, illetve, hogy Váradon nyert kanonikátust Vitéz püspöksége idején. Ezen közismert adatok tükrében egy meglehetősen egyenetlen életpálya rajzolódik ki, nagy minőségi ugrásokkal és hiátusokkal tarkítva. Az uralkodó környezetéből hogy kerül egy idegen Váradra egyszerű kanonoknak? Majd egy újabb hirtelen fordulattal hogyan válik Iwówi érsekké? A válasz természetesen a részletekben rejlik.

Szánokival magam is váradi kanonokként találkoztam először, ekkor fordult figyelmem ez a „rejtélyes” idegen felé.

Szükszavú, ám igen lelkes híradás olvasható Bunyitaynál is váradi kanonikátusáról.³ A Biblioteca Vaticana kéziratárában őrzött, Szánokihoz

¹ Jelen cikkem a készülő, Egyházi középréteg a későközépkori Váradon (1440–1526) c. diszsertációm részét képezi.

² Klaniczay Tibor: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. Bp., 1993. 27–38. (A továbbiakban Klaniczay)

³ Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. I–VI. Nagyvárad, Debrecen, 1883–1935. II. 137. (A továbbiakban Bunyitay. II.)

írott carmenek⁴ győztek meg arról, hogy érdemes összegyűjteni a rávonatkozó adatokat és tanulmányozni a Philippus Callimachus Experiens által írt humanista életrajzt, melynek címe: *Vita et mores Gregorii Sanocei*. Ennek a műnek teljes magyar fordítása mindezidáig nem készült, sőt Magyarországon még kiadott teljes példányával sem találkoztam, a II. világháború előtti kiadások egy-egy darabja rendre eltűnt a könyvtárakból.

Callimachus Experiens és Szánoki neve mára már egybeforrt, holott ismeretségük csak az idős főpap életének néhány utolsó évére korlátozódott, mégis Callimachus későbbi lengyelországi pályafutásának tükrében kétség nem férhet hozzá, hogy Szánoki pártfogásának köszönhetette első lengyelországi megbízásait. Rövid kapcsolatuk intenzitásának bizonyítéka ez a személyes megnyilvánulások sem nélkülöző *Vita* és természetesen Callimachus a szerzője a fentebb említett carmeneknek is.

Filippo Buonaccorsi, ez a gazdag és művelt nemesifjú San Gimignano-ban született 1437-ben. Rómában a Pomponius Leto által alapított Akadémia tagja volt, itt kapta a görög-latin irodalomban való jártasságára utaló nevét: a Callimachust, Experiensnek pedig fiatalkori tapasztalataira, keleti kalandjaira utalva nevezik. II. Pál több akadémistát is börtönbe vetett összeesküvés vádjával 1470 körül. Callimachusnak sikerült megszöknie, és száműzetésbe kényszerült,⁵ majd 1472 körül megélhetési humanistaként vetődött Lengyelországba. A kronológia ezen a ponton nem teljesen egyértelmű: Paparelli szerint már 1472-ben az udvarban élt Callimachus a királyi gyermekek nevelőjeként⁶, a Dissertazioni Vossiane szerzője szerint viszont 1473-ban még Konstantinápolyban próbált szerencsét.⁷ Amint barátjának, Arnolfo Tedaldinak írott leveleiben nyilatkozik, igazi szerencsének tartotta, hogy Szánoki pártfogásába vette - valóban neki köszönhető, hogy a mai napig ismert a neve. Szánoki biztos érzékkel ismerte fel benne a humanistát, és rájött, hogy támogatásával nemcsak dunajóvi irodalmi köre nyerhet, hanem máshol is hasznát vehetik a talján tapasztalatainak. Akár az 1472-es, akár az 1473-as évet tartjuk lengyelországi tartózkodása kezdetének, biztos hogy, Callimachus nem sokáig élvezte a dunajóvi palota és az idős érsek vendégszeretetét, néhány éven belül már a krakkói királyi udvarban látjuk viszont, ahol Kázmér király diplomatájaként szerzett érdemeket. Hiszen nemcsak Kázmér udvarában, hanem külföldi útjai során is eredményesen képviselte a

⁴ Biblioteca Apostolica Vaticana: Barberino Latino 2031.. 79.v. Ad Gregorium Archiepiscopum, 80. r-v. Ad Gregorium Sanoceum de eodem contra invidiam, 80v.-81.r. De eodem (A későbbiekben Bibl. Ap.)

⁵ Dissertazioni Vossiane. Venezia, 1753. 316-335. (A későbbiekben Diss. Voss)., Gioacchino Paparelli: Callimacho Esperiente. Salerno, 1971. 125-127. (A későbbiekben Paparelli)

⁶ Paparelli 127.

⁷ Diss. Voss. 333.

Mátyás-ellenes politikát folytató csoport: Szánoki és Sbignew Olesznicki érdekeit⁸. Callimachus jó húsz évvel élte túl jótévőjét, 1496. okt. 29-én halt meg választott hazájában.

A Gregorius halálát követő évben (1477) már készen volt a *Vitával*, minden bizonnyal személyes beszélgetéseiken alapulva, és valószínűleg Szánoki hagyatékát is felhasználva készült ez az életrajz, amelyet néha rögtönzéseivel egészíthetett ki, hiszen a néhány évtizeddel korábbi közép-európai állapotokról nem lehettek pontos információi. Gregorius munkáihoz visszatérve egy gondolat erejéig, Callimachusszal szemben még a plágium vádja is megfogalmazódott, hogy történeti műveit Szánoki munkáiból ollózta össze. Mindenesetre Callimachus magyar vonatkozású történeti művei közül az I. Ulászlóról és a Mátyás királyról szólóak mellett a *Vita* meglehetősen háttérbe szorult.

A szétszórt és néha ellentmondásos adatok ellenére megpróbálom rekonstruálni Szánoki Gergely magyarországi tartózkodását és bemutatni, hogy az itt eltöltött idő milyen hatással volt későbbi életére. Bizton állíthatom, hogy jó tíz évig élt Magyarországon (1440–1451?) a korszak meghatározó nagyjainak a bizalmát élvezve.

A homályos pontok sora

Długosz történeti munkájára hivatkozva a Dissertazioni Vossiane szerzője már a bevett névvel is vitázik és a Gregorius keresztnévet Callimachus tévedésének tartja, ő következetesen Georgiusként is említi⁹. Ami Callimachus egyéb tévedéseit figyelembe véve nem teljesen alaptalan feltevés, de más források, pl. a Szánokit lwówi érsekké kinevező pápai bulla is Gregoriusként említi. Ezért a későbbiekben maradjunk ennél a névnél. Callimachus „elírásainál” maradván még; a *Vitában* Vitéz Jánost *Ioannes Gara*¹⁰ néven említi. Callimachus eme tévedése már rögtön megkérdőjelezi Gara-Vitéz püspök udvarának leírását is. Ezt a nyilvánvaló hibát nem tekinthetjük elírásnak, sokkal inkább Callimachus „improvizációjának”. Szánoki élete végéig aktívan szerepelt, mind az irodalmi, mind a politikai közéletben (pl.: Rangoni Gábornak Boroszló ostromára írott verséhez készült válasz költemény¹¹), róla nem feltételeznénk, hogy hibás nevet adott volna

⁸ Paparelli 336.

⁹ Diss. Voss.329.

¹⁰ Philippus Callimachus Experiens: Vita et mores Gregorii Sanocei. Ed.: Irmína Lichonska Varsó 1963. XV. caput, 32. (A későbbiekben Callimachus: Vita)

¹¹ Thaddeus Sinko: De Gregorii Sanocei studiis humanioribus. In: Eos 1900. 252. (A továbbiakban Sinko)

Callimachusnak. Inkább elképzelhető, hogy Szánoki halála után Callimachus komoly gondban volt a sokat emlegetett kedves barát, János váradi püspök nevével kapcsolatban. Annál is inkább, hiszen ő még bele sem vetette magát a lengyel diplomáciába, amikor Vitéz már halott volt. Ez persze nem menti fel az alól, hogy nem ellenőrizte alaposan állításait, s ezek a tévedések sajnos a későbbi történeti munkákban is előfordulnak kritika nélkül.¹²

Adataink szerint Szánoki 1440-ben érkezett Magyarországra I. Ulászló kíséretében, mint az ifjú király nevelője. A későbbi érsek 1406-ban született szegény sorban. Kitörését krakkói egyetemi tanulmányainak köszönhette, a nevelői pozícióhoz pedig krakkói egyetemi katedrája¹³ juttathatta, ezenkívül is érvként szolgálhatott mellette, hogy már diákként is a legmodernebb tudásra volt fogékony¹⁴. Holott Itáliában csak egyszer fordult meg 1437-ben, ahonnan számos kézirattal gazdagabban tért vissza¹⁵. Konkrét itáliai úti célja viszont mindmáig homályban maradt.

Köztudott, hogy Vitéz János tagja volt annak a követségnek, amely meghívta az ifjú Ulászlót Magyarország trónjára, ezért feltételezhető, hogy ismeretsége Szánokival már erre az időre datálható.¹⁶ Az Ulászló Magyarországra érkezését követő zűrzavaros időszakban szinte semmit nem tudunk tevékenységéről. Egyedül Bonfini tudósít arról, hogy a polgárháborús időkben Gergelyünk Lasockival Lengyelországban járt követségben, hogy segídhadakat toborozzon Giskra ellen, de a litván helyzet zavarossága miatt nem indultak el a lengyel csapatok. Ill. Lasockival közösen Dalmáciában és Horvátországban járt „propaganda körúton”, a királyné párthíveit győzködtek az Ulászlóhoz való átpártolásra – több-kevesebb sikerrel. Bonfini szerint a leghatásosabb érvük szláv származásuk volt.¹⁷ Úgy tűnik, hogy ezen kívül mindvégig közvetlenül uralkodója környezetében tartózkodott, vele volt a téli hadjárat során is. Politikai állásfoglalásával először a törökkel kötendő béke kapcsán találkozunk (1444), amikor is mereven elutasít mindenféle

¹² Sinkónál is Johannes Gara szerepel 248.

¹³ Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp., 1973. 96. (A későbbiekben Kovács: Magyarok) – 1428-ban szerzi meg a baccalaureatus artiumot, 1439-ben magisterként a Bucolicát adja elő

¹⁴ Sinko 241–278.

¹⁵ Paparelli 123–124.

¹⁶ Jan Dabrowski: A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolata. In: Művészettörténeti értesítő. 1956/1. 31–36. - Dabrowskinak van egyébként egy számomra teljesen értelmezhetetlen mondata: „Sanoki Gergely Várna után Magyarországon maradt, hasonlóképp Lasocki is, aki mint Hunyadi diplomatája működött, és a váradi prépostságot kapta, azután pedig Hunyadi fiainak Lászlónak és Mátyásnak, a későbbi királynak lett a nevelője.” ???

¹⁷ Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford: Kulcsár Péter, Bp., 1985. 3.5.95.= 601.

megállapodást az ellenféllel, nem is katonai okokra hivatkozva, hanem morális érveket hangoztatva a pogányok ellen.¹⁸ Ezzel a véleményével magára vonta a királyi táborból többeknek is a haragját, sőt életrajza szerint Cesarini bíborossal is élesen összeszólalkozott. Annyiban közelíthette meg politikai oldalról a kérdést, hogy az adott szót és az erkölcsöt emlegetve ellenzi a már megkötött békeszerződés felrúgását nemcsak életrajza, hanem a szintén Callimachus által írt Ulászló életrajzban szereplő beszéde szerint is.¹⁹ Ez a megnyilvánulása akár értelmezhető az állami szuverenitásról folytatott vitaként is. Mindenesetre következetes nyilatkozataiból egyértelműen látszik, hogy semmit nem tudott a színpalak mögött folytatott egyezkedésről. De legyen bár humanista és klerikus is, hűséges alattvalóként elkíserte királyát az utolsó, végzetes hadjáratba is. Ott volt a várnai csatában, több főpap társaságában egy dombról nézte végig a vereséget,²⁰ látván az összeomlást ő is menekülőre fogta – a dramaturgiai elemektől eltekintve, hogy a csatateren Szánoki elégtételként még találkozott a haldokló Cesarinivel, aki még élete utolsó pillanatában sem látta be az ellenvélemény jogosságát²¹ – és egy bizonyos keserves út során botlott bele Hunyadi hadaiba. Magyarországra immár Hunyadi társaságában érkezett. Döntéshelyzetbe került, a csatavesztéssel és a király halálával légüres térben találta magát, ha visszatér Lengyelországba, kellemetlen kérdéseket tehetnek fel neki, így kapóra jött Hunyadi ajánlata.²² Magyarországon maradt, amivel azt a látszatot is kelthette, hogy nem mer, akar visszatérni Krakkóba, tehát rejtegetni valója van. Talán ez a lépése válthatta ki azt a vélekedést, amely Szánokit tette felelőssé a várnai vereségért, valamint a Cesarinivel való vitája miatt a Szentszék ellenségének is kikiáltották.²³

Ezután, mint a Hunyadi-fiúk nevelője tűnik fel,²⁴ de ezt semmiféleképpen nem becsülhetjük túl, hiszen Mátyás ebben az időben még csak néhány éves fiúcska lehetett.²⁵ Az az egy-két év, amit körükben tölthetett, semmiféleképpen nem lehetett olyan meghatározó a későbbi király tanulmányai szempontjából, amint azt korábban feltételezték. Nincs pontos adatunk arra,

¹⁸ Callimachus: Vita X. caput, 28.

¹⁹ Philippus Callimachus Experiens: Historia de rege Vladislao. Ed.: Irmína Lichonska. Varsó 1961. 170–172. – Callimachus ebben a művében Gregoriusnak tulajdonít olyan cselekedeteket is, amelyek köztudomásúlag más személyekhez kapcsolódnak; a Vitában viszont nem említi ezeket.

²⁰ Callimachus: Vita XIII. caput, 30.

²¹ Callimachus: Vita XIII. caput, 32.

²² Callimachus: Vita Vita XIV. caput, 32.

²³ Paparelli 124.

²⁴ Fraknoi Vilmos: Mátyás király élete. Bp. 1881. 20. (A későbbiekben Fraknoi: Mátyás)

²⁵ Mátyás 1443. febr. 23-án született, Kubinyi András: Mátyás király. Bp. 2001. 19–20.

hogy mikor nyerte el a váradi kanonikátust és mikor költözött Váradra, mindenesetre jó kiindulópont az 1445. év, Vitéz váradi püspökké történt kinevezése. Valószínűbbnek tűnik az 1445/46-os dátum²⁶ szemben az 1448. évvel. Egyrészt Vitéz miért várt volna 1448-ig²⁷ az ismert humanista „megszerzésével”, másrészt Hunyadi egyre bensőségebb politikai szövetségeseként tőket kovácsolhatott a fiúk neveléséből, s ehhez szolgált remek érvként, hogy magyar gyerekeknek magyar nevelőre van szüksége. Talán az is megfordulhatott Vitéz fejében, hogy a Hunyadi-fiúk nevelése segítségével lehet a váradi elszigeteltségből való kitöréshez?²⁸ Bár az is kétséges, hogy Vitéz mennyi időt tölthetett valójában a Hunyadi-fiúk körében? Elfoglalt politikusként és főpapként aligha feltételezhető, hogy a gyerekek mindennapi előmeneteléért ő lett volna a felelős, különösen, hogy saját tanulmányaira sem tudott elég időt szakítani. Bár Szakály Ferenc Vitéz váradi püspökségében azt is érzékeli, hogy a 1445 után Vitéz kimaradt Hunyadi közvetlen nomenklatúrájából, nem került vissza a kancelláriába. Ennek tükrében nem az 1451-es egyetemi próbálkozása volt az egyetlen kitörési kísérlete.²⁹ Ez a váltás mindenesetre nem volt Szánoki ellenére, sőt a *Vita* szerint igazán elemében érezte magát Váradon. Bensőséges baráti viszonyt alakított ki Pier Paolo Vergeri-óval és Philippon Podocathar-óval. A Vitéz által irányított mitológiai, morális témájú, vége-hossza nincs eszmecserek nemcsak a klasszikus káptalani együttélést idézték, hanem különösen szóhasználatában is a korai itáliai akadémiákra, humanista társaságokra emlékeztetnek. (Magukat *contubernium*nak nevezi, legkedvesebb elfoglaltságuk az *exercitatio*, azaz tudós témákban gyakorolták magukat, fontos szerepet játszott a *vita* (*disputatio*) és a kérdezősködés (*interrogatio*), mint az egyetemi gyakorlattól eltérő oktatási módszerek.)³⁰ A *Vitában* említett humanistákra még természetesen visszatérünk, hiszen pontosan az ők teszik kérdéssé a váradi kör létezését.

Szintén kérdéses, hogy Gergelyünk mikor tért vissza Lengyelországba, megközelítőleg 1449³¹ és 1451 közé datálhatjuk. 1449-ből származik Olesznicki kancellár és Dlugosz egy-egy levele, amelyben Vitéz Jánostól

²⁶ Buny. II. 137.

²⁷ Fraknoi: Mátyás 22

²⁸ Szakály Ferenc: Vitéz János, a politikus és államférfi. in: Esztergom évlapjai 1990. 21. (A későbbiekben Szakály)

²⁹ Szakály 20–22.

³⁰ Callimachus: Vita XV. caput, 34.

³¹ Kovács: Magyarok 52–53., az 1449. év mellett teszi le a voksát - Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp., 1988. 44. (A továbbiakban Horváth)

Livius kéziratokat kérnek, amelyeket Szánoki Gergely vinne el Krakkóba³². (A levelek címzettje Przemysli Márton orvos és asztronómus, aki ebben az időben szintén Váradon tartózkodott nagy valószínűséggel Vitéz udvarában.) Arról viszont nincs tudomásunk, hogy kanonokunk ekkoriban meg is érkezett volna velük. Az 1451-es pápai bulla után már nem lehet kétségünk Szánoki visszatéréről.³³ Ha már korábban meg is érkezett a lengyel udvarba, valószínűleg csak ideiglenes tartózkodásnak gondolhatta, hiszen még 1451-ben is bírta váradi kanonoki javadalmát és a *Vita* szerint is sokáig foglalkoztatta a gondolat, hogy visszatér Váradra. A Krakkóba való visszatérést a wieliczкаи plébánia ügyei indokolták Callimachus szerint, mivel Kázmér király Gregorius hosszú távollétére hivatkozva másra óhajtotta bízni a fent említett plébániát.³⁴ (Paparelli szerint wieliczкаи háza volt az előképe a későbbi dunajóvi udvarnak már a '30-as években,³⁵ de erre vonatkozó adatokat nem találtam, és nem is tartom valószínűnek, hogy egyetemi feladatai mellett huzamosabb időt tudott volna plébániáján tölteni.) Talán ez lehetett az ürügy Szánoki kimozdítására Váradról, hogy Kázmér újra bevonhassa a lengyel politikába? Bár a váradi években távol tartotta magát a politikától, Vitéz környezetében nem maradhatott észrevétlen. Ebben az esetben Gregorius leghamarabb 1450-ben indulhatott útnak, Olesnicki 1449-es leveleiben még wieliczкаи plébánosnak titulálja, és a lwóvi érsekség is csak 1450-ben üresedett meg.³⁶

Úgy tűnik, hogy lengyelországi szolgálata lekötötte energiáját, a királyi udvar környékén ritkán fordult meg, ami nem azt jelenti, hogy elvesztette érdeklődését hazája dolgai iránt, hanem arra utal, hogy a lwóvi érsekség

³² Ábel Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. 166–67. (A továbbiakban Ábel: Humanisták) *Venerabili Martino de Przemisla Johannes Dlugosch*: „Sollicitat dominus noster cardinalis reverendum patrem dominum Johannem episcopum Varadiensem, ut sibi librorum Titi Livii mutuaret, vel *te* vel magistro Gregorio redeunte transmittat. (1449. okt.), *Martino de Przemisla medicinae doctori*: Ceterum scribimus Reverendo patri domino Johanni Episcopo Varadiensi rogantes suam paternitatem pro complacentia sinceri, quatenus nobis opera Titi Livii, quae illum ab experto habere cognovimus, mutuaret, et per vos vel magistrum Gregorium plebanum in Wyeliczka, postquam vos, vel ipsum magistrum Gregorium venire ad Regnum Poloniae contigerit, transmittat.... Super qua re etiam ipsi domino Episcopo et dicto magistro Gregorio scribimus litteras speciales.” (1449. dec.)

³³ Bullarum Poloniae 115. copia: Obbl. et Sol. 70.v. „1451. mart. 17. Gregorio electo Leopoliensi; Idem magister artium in sacerdotio constitutus, canonicus Waradiensis, ecclesiae Leopoliensi per obitum Johannis archiepiscopi pastoris destituae in archiepiscopum praeficitur.”

³⁴ Callimachus: Vita XX. caput, 40.

³⁵ Paparelli 207.

³⁶ Callimachus: Vita XXI-II. caput, 42.

teljes embert kívánt, hiszen a keleti határvidéken nem volt biztonságos az élet. A Jagelló-korban igen aktív volt az oroszok felé irányuló lengyel külpolitika. Ebben a helyzetben Szánoki hamarosan hozzáfogott a dunajóvi rezidencia megerősítéséhez.³⁷ Így mire Callimachus Lengyelországba érkezett (1472 körül) és az idős főpap pártfogásába vette, a dunajóvi palota már készen állt. Az sem valószínű, hogy a művészetek és különösen az irodalom pártolója, Gregorius majd' húsz évet várt volna egy humanista kör megszervezésével – akkor sem, ha a wieliczka-i időket nem is vesszük figyelembe – hiszen a lehetőségei Lwówban adottak voltak, példaképpen pedig a boldog emlékü Várad volt adott. Ebből a logikából következik, hogy nem helytálló az a vélemény, mely szerint ez a társaság a római akadémia mintájára szerveződött Callimachus befolyására.³⁸ Amiképpen Paparelli írja, hogy a bor, a mulatságok és a szép lányok határozták meg az összejöveteleket, mindenféleképpen kérdéses állítás. Miért éppen a római akadémiát vette volna Gregorius mintául, amiről személyes tapasztalatai nem is voltak, ha egyszer évekig élt Váradon, ahol nagyon is jól érezte magát? Ezenkívül a váradi időkből őrzi a *Vita* Gregorius meglehetősen rossz véleményét a lengyelek pazarlásáról és iszákosságáról.³⁹ Mindemellett Callimachus azért más képet fest a dunajóvi udvarról, mint a váradiról. Hangsúlyozza Szánoki vendégszeretetét, sőt azt érezteti, hogy az idős főpap sokkal jobban érezte magát itáliaiak és németek társaságában, mint a lengyelekében. Majd rögtön helyesbíti is ítéletét, Szánoki szájába adva a szavakat. *Convivium*nak nem nevezhető az enni és inni vágyó emberek csődülete, hiszen akkor a mezőn legelésző barmokat is lehetne így nevezni. A gyomor és a torok követelésein túl az elme megnyilvánulásai sokkal méltóbbak egy *convivium* alkalmából.⁴⁰ Másrészt az idős Szánoki összejöveteleinek kulcsszavaiként a *iocus* és a *lepiditas* jelenik meg, amelyek távol állnak a váradi udvar méltóságteljeségétől.⁴¹ A dunajóvi szabadosabb légkörre utalnak Callimachus Fannihoz írott versei is, ám Szánokit jellemzésében ismételten nagyon is mértékletes, fegyelmezett embernek írja le.⁴²

Szánoki irodalmi munkássága is sok kérdést vet fel, amelyet megítélni nem feladatunk, de talán magyarországi tartózkodásának vizsgálatakor nem haszontalan megemlíteni a véleményeket. A neki tulajdonított epitaphiu-

³⁷ Callimachus: *Vita* XXVI. caput, 46.

³⁸ Paparelli 125.

³⁹ Callimachus: *Vita* XVIII. caput, 38.

⁴⁰ Callimachus: *Vita* XXXV. caput, 54.

⁴¹ Callimachus: *Vita* XXXIII. caput, 52.

⁴² Callimachus: *Vita* XL-L. caput, 60–70.

mok⁴³ a filológusok szerint sem tematikájukban, sem stílusukban, sem latin-ságukban nem képviselnek túl magas színvonalat.⁴⁴ Várad munkái nem maradtak fenn, bár egyes nézetek szerint Callimachus Ulászlóról írott műve Szánokinak a várnai csatáról írott könyvein alapul.⁴⁵ A *Vita* még megemlíti több temetési beszédet, melyet Váradon írt⁴⁶. A fentiek tükrében minden bizonnyal Callimachus elfogultsága jelenik meg pártfogójával szemben, amikor Gregorius mind versben, mind prózában a váradiak méltó versenytársaként jelenik meg.

Szánoki 1476. január 29-én⁴⁷ bekövetkezett haláláig viselte a lwówi érseki címet. Ezt a dátumot Horváth János tévesen 1479-ben⁴⁸ adja meg, Dlugosz híradásán kívül Horváthnak az is ellentmond, hogy a Callimachus-féle életrajz már 1477-ben megjelent. Szánoki halálának körülményeiről Callimachus a tőle megszokotthoz képest nagyon is szűkszavúan nyilatkozik,⁴⁹ míg Dlugosz szerint féltékeny szeretői mérgezték volna meg.⁵⁰

A váradi contubernium kérdése

Szánoki magyarországi szerepét tisztázva ismét térjünk vissza a *Vita* közléseihez. Vitéz váradi püspöki udvarához köti Vergeriót és Podocatharót is, ami kronológiailag elképzelhetetlen, hiszen Vergerio 1444-ben már halott volt, Podocatharo pedig 1444–1447 között Itáliában folytatott egyetemi stúdiumokat. Tehát a négy humanista 1445 után bizonnyal nem tarthatott tudós társalgásokat Váradon. A kutatók egy része ismételten Callimachus tévedésére hivatkozva ezen a ponton lezártak tekintve a kérdést. Másrészt viszont elképzelhető, hogy 1440 és 1444 között Budán találkozhatott a fenti négy férfiú – Vitéznek, Szánokinak és Vergeriónak bizonnyal volt alkalma rá, Podocatharóról pedig feltételezhető, hogy 1444 előtt már Budán tartózkodott. Hiszen a kutatás nemcsak Janus Pannonius, hanem Podocatharo eseté-

⁴³ Joannis Dlugosz: Opera Omnia: Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Krakkó 1876. libri XII. LXI. caput, 530. (A továbbiakban Dlugosz), Sinko 243. – 1434-ben Jagelló Ulászló lengyel király epitaphiumát Magister Gregorius de Sanok írta, Zsófia királyné 1461-es epitaphiumát is Szánokinak tulajdonítja - Sinko 249–50.

⁴⁴ Sinko 245–46.

⁴⁵ Sinko 248., 254.

⁴⁶ Callimachus: Vita XV. caput, 34.

⁴⁷ Diss. Voss. 329.

⁴⁸ Horváth 117.

⁴⁹ Callimachus: Vita LIV caput, 74.

⁵⁰ Dlugosz libri XIII. LXIII. caput, 654. ”Morbone, incertum est, extinctus, an veneno a feminis propinato, in quas intemperate se agebat.... nullumque dolorem sentiens, in crucis modum, in cubiculo suo confessus est.... in sua Leopoliensi ecclesia sepultus”

ben is feltételezi, hogy Vitéz támogatásával, de Lasocki Miklós közbenjárására kerültek Ferrarába Guarino szárnyai alá. Tehát az újabb kutatások Szánoki *Vitájában* megjelenő Vitéz-féle humanista körben nemcsak a váradi püspöki udvart, hanem annak egy feltételezett előképét, a budai *contuberniumot* látják – melyeket ismét a szerző, Callimachus mosott össze.⁵¹ Mivel Vitéz János a központi figura, ő a humanista kör(ök) mozgatórugója, mecénása rendszeres összejöveteleket csak megfelelő anyagi háttérrel tudott rendezni. Ezt a lehetőséget a váradi prépostság teremthette meg. A stallumban való megerősítése csak 1442-ből származik, de Szakály szerint már 1441. júniusa előtt elfoglalhatta javadalmát. Ami viszont feltűnő, hogy hiába volt tagja a királyválasztó követségnek 1440-ben, semmiféle jutalmazásban nem részesült, annál is inkább, mert Gatalóci Mátyás kikerült az Ulászló-adminisztrációból, tehát adott lett volna a lehetőség Vitéz kancelláriai emelkedésére, de ő maradt prothonotarius. Szakály szerint viszont az 1441-1442-ben kapott váradi prépostságot nem érezhette méltó jutalomnak és háttérbe szorítva visszavonult Váradra, szemben Fraknoi állításával, mely szerint is 1444-ig Vitéz a kancellárián tevékenykedett.⁵² Amennyiben Szakály logikáját követjük, egyesíthetjük a fenti két *contuberniumot*, Szánoki járhatott Váradon 1444 előtt is még vendégként, majd később kanoonként is tölthetett ott hosszabb időt, Vergerio is megfordulhatott ott élete vége felé, és Podocatharo is, akár 1444 előtt, akár 1447 után. Jászay Magda egyenesen megkockáztatja azt a feltevést is, hogy az idős Vergerio élete utolsó éveit Váradon töltötte.⁵³ Ezt a feltevést ismételten csak fenntartásokkal fogadhatjuk, hiszen ilyen hosszú, és folyamatos egy helyben tartózkodást más adatoknak is alá kellene támasztaniuk.

A Váradon működő humanista kör tagjai közül az 1440-es évek második feléből csak Szánokiról és Ivanics Pálról állíthatjuk biztosan, hogy helyben tartózkodtak. 1449-ben szintén Vitéz környezetében volt a fentebb említett Przemysli Márton orvos és csillagász, akinek a személye már jelzi Vitéz érdeklődésének változását is a természettudományok irányába. Az ötvenes években bizonyos Janus Pannonius is megfordult nagybátyja összejövetelein a vakációk alkalmával. A sok bizonytalanság ellenére Vitéz könyvtára is az élénk szellemi tevékenységet támasztja alá. A humanisták legfontosabb munkaeszköze a könyv volt, s pontosan ezért szolgál a könyvtár léte bizonyítékként. A Janus által a *Búcsú Váradtól* c. híres versében megénekelt könyvtár alapját nagy valószínűséggel még Vergerio könyvei adták, amelyek

⁵¹ Klaniczay 31–32., 34–35.

⁵² Szakály 13.

⁵³ Jászay Magda: Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből. Bp., 1982. 133., 189.

Vitéz tulajdonába kerültek annak halála után.⁵⁴ A könyvtár működésénél még meg kell említenünk a könyvmásoló műhelyt is. Ismert Vitéz egyik könyvmásolója, Polánkai Bereck, aki a székesegyházi áldozópapságról egészen az örkanonokságig vitte Vitéz váradi püspöksége idején, valószínűleg munkája elismeréseképpen léphetett feljebb a ranglétrán. Az 1460-as évekből a váradi *contubernium* működéséről Miklós modrusi püspök tudósít bennünket, aki 1463–1464-ben II. Pius követeként tartózkodott Magyarországon, s eltöltött bizonyos időt Váradon is. Itteni tapasztalatairól szól *De mortalium felicitate* c. műve, melynek apropóját egy váradi eszmecsere adta. Az *exercitatio*k mellett ő is rajongással nyilatkozik a könyvtárról is. Vitéz esztergomi érsekké való kinevezésével természetesen nem szűnt meg a humanista kör munkája sem. Sőt, az esztergomi tudós közösségről többet is tudunk, akár tagjairól, akár tevékenységéről. Janus mellett megfordult Esztergomban Galeotto Marzio, Regiomontanus, Ilkus Márton és Giovanni Gatti is, amely névsor egyértelműen mutatja Vitéz érdeklődésének sokszínűségét.⁵⁵

Szánoki Gergely életútját végigtekintve a humanista főpap tipikus alakja áll előttünk. Bár életében sokkal fontosabb szerepet töltött be az oktatás, mint a politika. A *Vitából* kirajzolódó személyiségének egyik fontos vonása az, hogy nem szeretett a reflektorfényben állni, főpapként és nevelőként is saját sikerei helyett a lelkiismeretes szolgálatot helyezte előtérbe. Humanista tevékenységének legfontosabb erénye az oktató, nevelőmunka mellett irodalomszervező, mecénási tevékenysége, hiszen a dunajóvi volt az első humanista udvar Lengyelországban. A lengyel humanista kultúra megteremtésében bizony Szánoki váradi benyomásainak is fontos szerep jutott. S a Vitéz körül formálódó *contubernium* akár Váradon, akár másutt nemcsak Szánokin keresztül, de bizonyos fontos metszéspontja volt a formálódó korai humanista eszméknek Magyar- és Lengyelországban, s ezeknek az eszméknek nemcsak egyirányú erjedését figyelhetjük meg, hanem kölcsönös oda-visszahatását Krakkó és Vitéz-köre között. A *Vitából* kimutatható például a Callimachus által emlegetett váradi beszélgetések kapcsán, hogy Vitéz földrajzi és régiségtani felfogása Pannónia szerencséjének és lakóinak bemutatása során, nemcsak Bonfininél köszön vissza. Mint ismeretes, Bonfini a magyarok elődeiként tárgyalt hunokat és kárpát-medencei regnálásukat tekintette történelmünk első csúcspontjának, ami mintegy megalapozta a következő csúcst, azaz Mátyás uralkodását is. Szánoki eszmefuttatásában is ugyanennek a történelmi felfogás befolyásának lehetünk tanúi, amikor a lengyeleket a

⁵⁴ Klaniczay 38.

⁵⁵ Klaniczay 39–40.

venetusokkal állítja párhuzamba. Íme, egyetlen példa a magyar humanizmus lengyelországi hatásaira.⁵⁶

Összegzésként ismét kiemelhetjük, hogy Lengyelország és Itália között Magyarország volt az összekötő kapocs a humanista kultúra terjedésében, és ezen belül is a váradi Vitéz-féle kör volt az egyik fontos transzfer állomás. Szánoki Gergely személye az időközben megváltozott lengyel-magyar kapcsolatok ellenére is kiemelt fontossággal bírt mind a magyar, mind a lengyel történelem és irodalomtörténet szempontjából.

⁵⁶ Szörényi László: Az epikureus premachiavellista és Mátyás király udvara. Callimachus Experiens. In: *Philologica Hungarolatina* Bp., 2002. 38-50. 39.

MISKEI ANTAL

RÁCKEVE ÉS AZ 1514. ÉVI PARASZTHÁBORÚ

A középkori magyar történelem legjelentősebb jobbágymegmozdulásának, az 1514. évi parasztháborúnak Csepel-szigeti vonatkozásai úgyszólván teljesen ismeretlenek. Aligha kétséges azonban, hogy a királyi székhely közelsége miatt a sziget lakói időben értesültek a törökök ellen meghirdetett keresztes háborúról (1514. április 9.), a pesti táborban összesereglett, mintegy 40 000 főre becsülhető önkéntes felkelőről, valamint Székely Dózsa György fővezérré történt kinevezéséről (április 24.). Mint ahogy nagy valószínűséggel tudtak arról is, hogy Bakócz Tamás esztergomi érsek 1514. május 15-én előbb betiltotta a toborzás folytatását, majd II. Ulászló király (1490–1516) jóváhagyásával május 24-én végleg elrendelte a hadjárat leállítását és a parasztsereg feloszlását.¹

Pest–Pilis–Solt vármegye jobbágysága 1514 késő tavaszán minden bizonnyal Pest mellett gyülekezett. Mivel vezetőjük, Saleresius (Száleresi?, Schaller?) Ambrus pesti polgár június elején megegyezett a nemességgel, az egybegyűlt paraszti tömeg elkerülte az összecsapást a budai helyőrséggel, s minden különösebb rendzavarás nélkül visszatért lakóhelyére. A környéken csupán egyetlen alkalommal, 1514. június 21-én került sor fegyveres összecsapásra, amikor Dózsa Gergely Lippáról érkezett kereszteseit Bornemissza János budai várnagy 1200 lovassal Gubacsnál könnyűszerrel legyőzte.²

Alapos a gyanú, hogy a korabeli események hatása alól Ráckeve lakói sem vonták ki magukat. Az óvatos megfogalmazást az indokolja, hogy a fenti állítás alátámasztására nem állnak rendelkezésünkre hitelt érdemlő, megbízható írásos dokumentumok. A 16. század második felében készült

¹ Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. In: Levéltári Közlemények, 1972. XLIII. évf. 2. sz. 213.; Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben. Bp., 1973. 61–90. (A továbbiakban: Barta–Fekete Nagy, 1973.); Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Bp., 1981. 127–128. (Magyar História); Szakály Ferenc: Vírágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp., 1990. 104–105. (Magyarok Európában II.); Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp., 2001. 299. (História Könyvtár. Monográfiák 17.); Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp., 2002. 361.; Tringli István: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Bp., 2003. 101–102. (Tudomány – Egyetem)

² Barta–Fekete Nagy, 1973. 74., 118. és 157–158.

török adójegyzékek említenek ugyan két Keresztes nevű családfőt (Nagy Keresztes, Keresztes Márton), de róluk köztudott, hogy csak 1546 után telepedtek le Ráckeven.³ Az 1481-ben Kolozsvárt is megfordult szerb kereskedő, Keresztes Rascianus pedig jóval az 1514. évi események előtt kapta a nevét, ezért az ő személye sem befolyásolja érdemben az eddig elmondottakat.⁴

Annál értékesebb viszont az a három darab, 1524. május 10-én kelt oklevél, amelyek közül kettőt Mária királyné, egyet pedig férje, II. Lajos király (1516–1526) bocsátott ki. Az iratok szerint Rác Mátyás – feltehetően Ráckeve bírása – a mezőváros polgárainak nevében elpanaszolta a budai királyi udvarban, hogy Várdai Ferenc erdélyi püspök és tiszttartói, amikor a Királyhágón túlról hazafelé igyekezett, elfogták és javaiban megkárosították. Mária királyné azonnal alattvalója segítségére sietett, s felszólította az erdélyi püspököt, valamint az ország főpapjait, báróit, főurait és nemeseit, hogy tartsák tiszteletben a ráckevei kereskedők kiváltságait. Hasonlóképpen cselekedett férje, II. Lajos király is 1524. május 10-én.⁵

Mária királyné magatartása a korabeli birtokviszonyok ismeretében válik érthetővé. A Csepel-szigetnek, vagy ahogy a középkorban nevezték: a Nagyszigetnek, mint királyi birtoknak a haszonélvezeti joga már az Árpád-korban a magyar királynékat illette meg,⁶ de maga az uradalom csak a 15. század első felétől került hitbérként (*pro dote*) a koronás hitvesek kezére. Ilyenformán kapta meg a szigetet 1424. május 20-án Cillei Borbála, 1461. január 25-én Podjebrád Katalin, 1476 után Aragóniai Beatrix, 1502-ben Candalei Anna és 1522. február 2-án Habsburg Mária.⁷

³ Káldy-Nagy Gyula: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara, 1971. 89. és 93. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177); Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 265–266. (Pest megye múltjából 2.)

⁴ MOL DL. 36 398.; A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). II. kötet. Közvetteszi és a bevezető tanulmányt írta: Jakó Zsigmond. Bp., 1990. 81. Nr. 2750. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok)

⁵ MOL DL. 82 649 – 82 651.; Érszegi Géza–Kenéz Győző–Solymosi László: Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából. In: Századok, 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1040–1042.; Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Ediderunt: Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi–Geisa Érszegi. Bp., 1979. 524–526. Nr. 398–400.

⁶ Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp., 2005. 45–46. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)

⁷ Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. kötet. Pest, 1865. 3–6.; Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp., 1938. 149. Nr. 601., 221–223. Nr. 860., és 359. p. Nr. 1435.; Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp., 1982. 384. Nr. 1430. (Pest megye múltjából 5.)

„*A másik szigetnek, amely valamivel Buda alatt kezdődik, Csepel a neve. A rajta emelt királyi palotával meg Csepel, Tököl, Szentmárton és a rácok által lakott Keve mezővárosokkal és néhány faluval együtt Magyarországnak királynőjének a birtoka nászajándék jogcímén.*” - írta Oláh Miklós az 1536-ban megjelent *Hungaria* című művében.⁸

A csepeli udvarházból irányított birtoktestet az 1514. évi 3 törvénycikk 4. §-a és az 1518. évi II. dekrétum 18. törvénycikke teljes egészében koronauradalommá nyilvánította.⁹ Ez azt jelentette, hogy a térség falvainak és mezővárosainak jövedelme nem a kincstartóhoz, hanem a budai udvarbíróhoz, mint az uralkodói magánbirtokok kezelőjéhez folyt be.¹⁰ Mária királyné tehát jól megfontolt anyagi érdekből karolta fel Rác Mátyás ügyét, s jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a ráckeveiek is felmentést szereztek a szabad költözködési jogot megszüntető országgyűlési végzések hatálya alól.¹¹

Rác Mátyás feltehetően azonos azzal a Bíró Mátyással, akinek felesége, a nemesi származású Szentmártoni Magdolna 1517. augusztus 5-én apjával és két testvérével együtt 60 aranyforint értékű földet vásárolt Szunyog faluban Majosházi Vincétől.¹² Az ortodox hitű kereskedő a helyi társadalom elitjéhez tartozott, s éppúgy kijárt neki az „előrelátó” (*prudens*) és a „körültekintő” (*circumspectus*) címzés, mint például Bogdány Györgynek, Karácsony Jánosnak, Keresztes Rascianusnak, Kőműves Péternek, Ötvös Istvánnak, Ötvös Miklósnak, Ötvös Péternek, Sóvágó Lukácsnak, Székely Mártonnak vagy Szűcs Péternek.¹³

A parasztháború évében (1514) Ráckeve bírása Karácsony János – szerbül: Jovan Božić (Jován Bozsity) – volt.¹⁴ Ő is, miként a település többi jó-

⁸ Oláh Miklós: *Hungária – Athila*. A kötetet szerkesztette, az Athilát fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Kulcsár Péter. A *Hungáriát* fordította és a jegyzeteket írta: Németh Béla. Bp., 2000. 18. (Millenniumi Magyar Történelem. Források)

⁹ *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár I. 1000–1526. Szerk.: Márkus Dezső. Bp., 1899. 708–709. és 760–761.

¹⁰ Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). (Kísérlet az országos és a királyi magánjövedelmek szétválasztására) In: *Levéltári Közlemények*, 1964. XXXV. évf. 1. sz. 67–68.

¹¹ II. Ulászló király 1514. évi VII. dekrétumának 25. cikkelye rendelkezik a jobbágyság szabad költözködési jogának megvonásáról. A szöveg magyar nyelven olvasható: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Szerk.: Bertényi Iván. Bp., 2000. 363.

¹² MOL DL. 106083/626. sz. *Protocollum Budense*, 1517. augusztus 5.

¹³ Miskei Antal: *Ráckeve története I. Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig*. Ráckeve, 2003. 72–73.

¹⁴ MOL DL. 106083/434. sz. *Protocollum Budense*, 1514. március 22.

módú kalmárja, üzleti vállalkozásokkal gyarapította családi vagyonát.¹⁵ 1536-ban, a mezőváros történetében először, elnyerte a főbírói tisztséget,¹⁶ majd Bogdány Györggyel az oldalán 1543-tól 1546-ig a török hatóságoktól 709 000 akcséért, azaz 14 180 aranyforintért kibérelte a Csepel-szigeti pénzszámlási kerület adóit; mi több, 1546 és 1548 között kezességet is vállalt ezen adók befizetéséért.¹⁷ Hírszerzői munkáját a hódítók két faluval és egy pusztával hálálták meg, így aztán mint „adománybirtokos szpáhi” (*sipahi ba berat*) sikerült elérnie, hogy ingatlanait – kivéve a malmokat – az oszmán hatóságok adómentesnek tekintsék.¹⁸

Rác Máttyást a bírói székben valószínűleg Szabó Dinkó követte. Reneszánsz stílusú címerpajzzsal díszített sírköve, amelyet 1525-ben Johannes Fiorentinus, az esztergomi Bakócz-kápolna firenzei származású kőfaragója készített, Sóvágó Miklóssal együtt a ráckevei Nagyboldogasszony-templomban található.¹⁹ A görögkeleti Sóvágó család legismertebb tagját, Sóvágó Györgyöt szintén kémszerzői tevékenysége tette híressé: Nagy Demeterrel, vagyis Dimitre Velity-tyel eleinte I. (Szapolyai) János (1526–1540), az 1530-as évek derekától pedig I. (Habsburg) Ferdinánd király (1526–1564) számára hozta a híreket a Portáról.²⁰

¹⁵ Karácsony János üzleti kapcsolatban állt az ismert óbudai kereskedővel, Halupa Jánossal is: Középkori levelek (1541-ig). Szerk.: Hegedüs Attila–Papp Lajos. Bp., 1991. 480. p. Nr. 198. (Régi Magyar Levéltár 1.)

¹⁶ Magdics István: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 68.

¹⁷ Velics Antal–Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek II. Bp., 1890. 10–11. és 57.

¹⁸ Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Bp., 1985. 472., 597. és 644. (Pest megye múltjából 6.) Az oszmán-török írnokok Karácsony János helyett következetesen Gal(i)vanik Bozsik-ot jegyeztek fel, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy a defterkészítők félreértették a szóban forgó ráckevei kereskedő eredeti nevét.

¹⁹ Entz Géza: Ráckeve. In: Pest megye műemlékei II. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1958. 25. (Magyarország műemléki topográfiája V.); Balogh Jolán: Az esztergomi Bakócz kápolna. Bp., 1955. 41.; Balogh Jolán: A reneszánsz kor művészete. In: A magyarországi művészet története. Főszerk.: Fülep Lajos. Szerk.: Dercsényi Dezső és Zádor Anna. Bp., 1970. 208. és 211. p.; Feuerné Tóth Rózsa: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp., 1977. 22.; Sasvári László: Görögajkú ortodoxia Magyarországon a 16–20. században. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1994. 6. évf. 3–4. sz. 117.

²⁰ Miskei Antal: Délszláv kereskedők és hírszerzők a Duna mentén (Adalékok a kevei rácok történetéhez a 16. század második felében) In: Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára. Szerk.: Kovács Ágnes. Debrecen, 1999. 128–129.

A Dózsa György-féle parasztfelkelés és Ráckeve kapcsolatának legbecsebb emléke a keresztes had fehér alapon hatalmas bíborvörös keresztet ábrázoló zászlaja, amely 1631 táján került a Felső Tisza-vidékre. Tasi Gáspár kamarai tanácsos 1631. augusztus 19-én II. Ferdinánd királyhoz írt levele szerint a Császár Péter vezette felkelés résztvevői eskü alatt vallották, hogy az értékes ereklye a mezőváros egyik templomából származott. Az irat sajnos nem árulja el, hogy a zászló annak idején milyen módon jutott a ráckeveiek birtokába, mint ahogy azt sem, hogy a nevezett relikviát a település melyik egyházi intézményében őrizték több mint száz éven keresztül.²¹

A Csepel-szigeti hászvárosban a 16–17. században három istentiszteletre alkalmas épület állt: a reformátusok imaháza, a szerb Nagyboldogasszony-templom – pontosabban: Istenanya Elhunytá-templom – és a Borbás család jövedelméből felépült Szent Kereszt-egyház.²² Közülük az 1487-ben felszentelt, majd 1514-ben átfestett Nagyboldogasszony-templom jöhet leginkább számításba, amely 1737-ig otthont adott a középkori iratoknak is. Mindez azt mutatja, hogy a ráckeveiek bő egy évszázad elteltével sem felejtették el a parasztháború emlékét, és a lázadás voltaképpen egyetlen épségben fennmaradt tárgyi emlékét a Boldogságos Szűz Mária oltalma alá helyezték. Dózsa György féltve őrzött hadilobogója tehát a hódoltság idején szakrális védelemben részesült.²³

Bármilyen hihetetlenül hangzik, mégis azt kell mondani, hogy Ráckeve lakóinak az 1514. évi parasztfelkelésében való közvetlen részvétele írásos forrásokkal nem igazolható, jóllehet a történetírásban általános az a vélemény, miszerint abban a mezővárosi parasztpolgárság országos szinten kiemelt szerepet játszott.²⁴ Ugyanakkor Rác Mátyás esete és a Dózsa György-

²¹ Makkai László: A felsőtiszavidéki parasztfelkelés 1631–1632. Bp., 1954. 39. p. (Magyar Történelmi Társulat); Makkai László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei (Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630–1632-ben.) Bp., 1956. 183. és 253.; Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp., 1984. 654. (Társadalomtudományi Könyvtár)

²² Miskei Antal: A ráckevei katolikus templomok. Ráckeve, 1999. 18–27.

²³ Ludaics Miksa: A történeti emlékü ráczkevei görög vallásu szerb templom. III. közlemény. In: Sörgöny, 1861. 51. sz. 3.; Henszlman Imre: A görög nem-egyesültek temploma Ráczkeven. In: Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, 1863. 3. közlemény, 292.; Kereskényi Gyula: Érd (Hamzsabég) és Batta (Százhalom) községek történeti vázlata. Székesfejérvár, 1874. 36.

²⁴ Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. In: Társadalomtudomány, 1926. VI. évf. 5. sz. 378.; Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948. 60. (A Történettudományi Intézet kiadványai II.); Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a

féle hadizászló több évtizedes őrzése azt sejteti, hogy a Csepel-sziget délkeleti részén 1440-ben alapított mezővárosnak valamiképpen köze lehetett a késő középkori magyar történelem legnagyobb horderejű társadalmi megmozdulásához. Hogy milyen formában, az sajnos pillanatnyilag nehezen állapítható meg. Ám az is tény, és ezt a török hódoltság első hatvan évének történései messzemenően igazolják, hogy a viszonylag erős gazdasági háttérrel rendelkező alföldi mezővárosok – beleértve természetesen a Duna mentén fekvő Ráckevét is – hamar kiheverték veszteségeiket, és a 16. század második felében újabb fellendülés jeleit mutatták.²⁵

XV. században. Bp., 1965. 128–130. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.) Barta Gábor–Szakály Ferenc: Dózsa népe és a magyar társadalom. In: Társadalmi Szemle, 1972. XXVII. évf. 6. sz. 77–80.

²⁵ Barta–Fekete Nagy, 1973. 293.

Függelék**1.****Buda, 1524. május 10.**

*Mária királyné Várdai Ferenc erdélyi püspöknek megtiltja, hogy
Rác Mátyást szabad mozgásában akadályozza*

Maria Dei gracia regina Hungarie et Bohemie etc. Reverende in Christo p[ater f]idelis regie ac noster nobis syncere grate! Providus Mathias Raacz subditus noster in oppido nostro Raaczkey commorans maiestati nostre retulit, qualiter reverenda paternitas vestra rebus et bonis suis eundem impedire et damnificare pretenderet eo, quod ex terra ecclesie paternitatis vestre reverende diebus superioribus ad prefatum oppidum nostrum morandi gracia migrasset; quod tamen paternitas vestra id iure facere minime potest nec debet neque id pacto ullo pati volumus, quum prefatus Mathias Raacz ex terra paternitatis vestre ad oppidum nostrum prenotatum reverti libere iuxta decreta regni potuit eo, quod post tumultum plebis rusticane in nobiles huius regni perpetratum ab prememorato oppido nostro recesserat.

Hortamur igitur et requirimus fidelitatem vestram et presencium serie committimus, ut prenominationem Mathiam aut alios subditos nostros ratione migrationis sue in persona rebus et bonis eorundem per vos vel per officiales vestros impedire aut impediri facere nullo pacto debeatis nec sitis ausi, quin potius res et bona sua, si que adhuc in terra eiusdem essent, prefato Mathie integre paternitas vestra reverenda restitui faciat et si quam actionem pro hac re adversus illum paternitas vestra habere pretendit, eam iure coram maiestate nostra prosequatur et procedat iusticiam eidem administratura. Secus igitur facere gracie nostre sub obtentu non presumatis!

Datum Bude feria tertia proxima post festum ascensionis Domini anno eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo quarto.

Maria regina etc.

In dorso: reverendo in Christo patri Francisco de [Varda episcopo] ecclesie Albe Transsilvanensis fide[li] nobis syncere grato.

Magyar fordítása:

Mária, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország stb. királynéja. Krisztusban tisztelendő, a király iránt hűséges és nekünk őszintén kedves atyánk!

Rác Mátyás, Ráckevi mezővárosunkban lakó alattvalónk felségünk színe előtt elmondta, hogy tisztelendő atyásgtok milyen módon akadályozta és károsította meg őt javaiban és árucikkeiben azért, mert tisztelendő atya-

ságtok egyházának földjéről az elmúlt napokban a nevezett mezővárosunkba hazatérni igyekezett. Ezt azonban jog szerint atyaságod a legkevésbé sem teheti meg és szabad megtennie, és nem is engedjük azt megtenni semmilyen módon, mivel Rácz Mátyás az ország törvényei szerint ezért nem tudott visszatérni atyaságod földjéről a nevezett mezővárosba, mert a parasztnép ezen királyság nemesei ellen folytatott lázadása után a szóban forgó mezővárosból eltávozott.

Buzdítjuk tehát és felszólítjuk hűségteket, s ezen oklevél soraival meg hagyjuk, hogy az előbb említett Rácz Mátyást vagy más alattvalóinkat a költözködés során személyükben, javaikban és portékaikban ti vagy gazdasztjeitek semmilyen módon akadályozni vagy akadályoztatni ne merjétek s ne merészeljétek, sőt, inkább azon javaikat és árucikkeiket, ha azok még a ti birtokotokon találhatók, tisztelendő atyaságtok a fent említett Mátyásnak sértetlenül szolgáltatassa vissza, és ha ezért tisztelendő atyaságtok pert indít ellene, azt jog szerint felségünk színe előtt folytassa és bonyolítsa le, hogy neki igazságot szolgáltatassunk. Másként tenni kegyünk megtartása mellett ne merészeljétek.

Kelt Budán, az Úr 1524. évében, húsvét utáni negyvenedik vasárnapot követő csütörtökre eső kedden.

Mária királyné stb.

Hátoldalon: Krisztusban tisztelendő atyának, [Várdai] Ferenc erdélyi püspöknek, nekünk őszintén kedves hívünknek.

Oklevél: papír, 32 X 22 cm, csonka és vízfoltos. A rányomott királynéi vörös viaszpecsétnek ma csak a nyoma látható.

Őrzési helye: MOL DL. 82 649

Latin nyelvű kiadása: *Érszegi Géza–Kenéz Győző–Solymosi László:* Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából. In: *Századok*, 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1040. Nr. 24.; *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Ediderunt: *Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi–Geisa Érszegi*. Bp., 1979. 524. Nr. 398. (*Publicationes archivi nationales Hungarici* II. *Fontes* 12.)

2.

Buda, 1524. május 10.

Mária királyné megtiltja, hogy Rác Mátyás királynéi alattvalót szabad mozgásában akadályozzák

Maria Dei gracia [re]gina Hungarie et Bohemie etc. universis et singulis dominis prelatibus, baronibus, nobilibus ipsorum <que officialibus> et vices gerentibus in hoc regno commorantibus et constitutis salutem et gratiam. Providus Mathias Raacz subditus noster in oppido nostro Raaczkewy commorans presencium videlicet ostensor novissime retulit nostre maiestati,

qualiter reverendus in Christo pater dominus Franciscus episcopus ecclesie Albe Transsilvanensis et nonnulli officiales sui eundem molestare et damnificare pretenderent eo, quod ex terra ecclesie predictae diebus superioribus ad prefatum oppidum nostrum Raaczkewy morandi gracia migrasset; quod tamen pacto nullo pati volumus, quum predictus Mathias ex terra prememorati episcopi ad prefatum oppidum nostrum reverti libere iuxta decreta regni potuit eo, quod post insperatum tumultum et insurreccionem plebis rustice in nobiles huius regni ex prenotato oppido nostro recesserat.

Committimus igitur fidelitati vestre et harum serie firmiter mandamus, quatinus dum et quando prefatus Mathias Raacz vel homines sui presencium videlicet ostensores ad vestras terras, tenutas, dominia et officiolatus ac vestri in medium cum curribus aut equis, sarcinis, mercimoniis aliisque rebus suis pervenerint, eosdem – solutis de iure solvendis – pacifice et libere ibidem pausari, morari, abire et pertransire permittatis et permitti facere debeatis et teneamini et ad instanciam prenotati domini episcopi aut suorum officialium vel quorumpiam prememoratum Mathiam vel suos resque et mercimonia eiusdem aut pro eo aliorum subditorum nostrorum res et bona arrestare vel eosdem in personis turbare et molestare gracie nostre sub obtentu non audeatis. Presentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum Bude feria tertia proxima post festum ascensionis Domini anno eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo quarto.

Maria regina etc.

In dorso: correcta

Magyar fordítása:

Mária, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország stb. királynéja. Ebben a királyságban élő és tartózkodó valamennyi főpapnak, bárónak, nemesnek és azok gazdatisztjeinek, illetve képviselőinek együttesen és külön-külön üdvözlét és kegyelmet.

Ezen kérelem bemutatója, Rácz Mátyás, Ráczkevi mezővárosunkban lakó alattvalónk felségünk színe előtt legutóbb előadta, hogy a Krisztusban tisztelendő atya, Ferenc erdélyi püspök úr és néhány gazdatisztje milyen módon zaklatták és okoztak neki kárt azért, mert a fent említett egyház földjéről az elmúlt napokban Ráckeve mezővárosunkba igyekezett visszatérni. Ezt azonban semmiképpen nem engedjük, mivel Mátyás az ország törvényei szerint a püspök földjéről azért nem tudott szabadon visszatérni a mezővárosba, mert a parasztnép ezen királyság nemesei ellen való reménytelen felkelése és lázadása után a szóban forgó mezővárosból eltávozott.

Ezért hűségtekre meghagyjuk, és ezen oklevél soraival keményen megparancsoljuk, hogy Rácz Mátyás vagy emberei – ti. ezen folyamodvány benyújtói – valahányszor földjeitekre, birtokaitokra, uradalmaitokra, hivatali és

működési területeitekre közétek mennek kocsikkal vagy lovakkal, poggyászokkal, portékákkal és más árucikkokkal, őket – a jog megtartásával – ott békében és szabadon megállni, tartózkodni, eltávozni és keresztülmenni engedjétek és engedélyezzétek, s a püspök úrnak vagy gazdatisztjeinek, illetve bárki másnak a kérésére az előbb említett Mátyást, javait és árucikkeit, vagy helyette más alattvalónk portékáit lefoglalni, illetve őket személyükben zaklatni és háborgatni kegyünk megtartása mellett ne merészeljétek. A jelen oklevelet elolvasás után a bemutatónak vissza kell adni.

Kelt Budán, az Úr 1524. évében, húsvét utáni negyvenedik vasárnapot követő csütörtökre eső kedden.

Mária királyné stb.

Hátoldalon: kijavított

Oklevél: papír, 32 X 22 cm, kevésbé csonka. A papírral fedett, szöveg alatt lévő rányomott vörös viaszpecsét nem ép.

Őrzési helye: MOL DL. 82 651

Latin nyelvű kiadása: *Érszegi Géza–Kenéz Győző–Solymosi László:* Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából. In: *Századok*, 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1040–1041. Nr. 25.; *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Ediderunt: *Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi–Geisa Érszegi*. Bp., 1979. 526. Nr. 400. (Publicationes archivi nationales Hungarici II. Fontes 12.)

3.

Buda, 1524. május 10.

II. Lajos király megtiltja, hogy Rác Mátyás alattvalót szabad mozgásában korlátozzák

Ludovicus Dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc. fidelibus nostris [un]iversis et singulis dominis prelatibus, baronibus, nobilibus ipsorumque officialibus et vices gerentibus in hoc regno nostro predicto ubilibet constitutis et commorantibus salutem et gratiam. Declaravit nobis serenissima Maria regina con[so]rs nostra charissima, qualiter fidelis noster reverendus in Christo pater dominus Franciscus episcopus ecclesie Albe Tran[si]lvanensis et nonnulli officiales sui circumspexit Mathiam Raacz subditum maiestatis sue reginalis in oppi[do] suo Raaczewy commorantem molestare et damnificare pretenderent eo, quod ex terra ecclesie predictae diebus superi[or]ibus ad oppidum prenotatum habitandi gracia migrasset; quod tamen predictus Mathias – ut asseritur – iuxta decreta huius regni facere potuit, quum post tumultum et insurreccionem plebis rustice adversus nobiles dicti regni nostri ab prenotato oppido ad terram prefati domini episcopi abivisset, pro quo eadem maiestas reginalis apud nos institit,

ne suum vel pro eo alium per quospiam [i]ndebite molestari aut damnificari pateremur.

Cum [au]tem premissa revera ita – ut dicuntur – facta fuisse, [ref]erantur, mandamus fidelitatibus vestris harum serie firmiter, quatinus dum et quando prenotatus Mathias [vel hom]ines sui presencium videlicet ostensores ad terras vestras, dominia, possessiones et officiolatus ac vestri in medium [cum] curribus, equis, sarcinis, mercimoniis aliisque rebus et bonis suis pervenerint, eosdem – solutis de [iu]re et consuetudine solvendis – ibidem libere, pacifice et absque omni impedimento morari, pausare, ab[i]re et pertransire permittatis et permitti facere debeatis et teneamini neque ad instanciam prenotati domini episcopi [au]t suorum officialium vel aliorum quorumcunque eundem Mathiam vel suos resque et mercimon[ia] sua aut pro eo aliorum subditorum maiestatis sue perturbare, molestare vel arrestare presumatis nec sitis ausi modo aliquali gracie nostre sub obtentu. Presentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum Bude feria tertia proxima post festum ascensionis Domini anno eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo quarto.

Dextra supra: commissio propria domini regis

In dorso: regia maiestas ad omnes; correcta

Magyar fordítása:

Lajos, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország stb. királya. Híveinknek, a főpapoknak, báróknak, nemeseknek, azok gazdatisztjeinek és helyetteseiknek, akik királyságunkban bárhol élnek és tartózkodnak, együttesen és külön-külön, üdvözlétet és kegyelmet.

Fenséges Mária királyné, igen kedves hitvesünk nekünk előadta, hogy Krisztusban tisztelendő hűséges hívünk, Ferenc erdélyi püspök úr és néhány gazdatisztje a királynéi felség Ráckevei mezővárosában lakó alattvalóját, Rác Mátyást miképpen zaklatta és okozott kárt neki azért, mert [az illető ráckevei kalmár] a nevezett egyház földjéről az elmúlt napokban a szóban forgó mezővárosba ment lakhatás végett. Mindazonáltal a nevezett Mátyás ezt – miként állítják – az ország törvényei szerint megtehetette, mivel a parasztnépnek királyságunk nemesei elleni lázadása és felkelése után az említett mezővárosból a püspök úr földjére ment, akinek [ti. Rác Mátyásnak] érdekében a királynéi felség azt kérte tőlünk, hogy alattvalóját miatta [ti. a püspök miatt] és mások miatt ne engedjük érdemtelenül zaklatni és háborgatni.

Mivel pedig az elhangzottak – mint mondják – valóban így történtek meg, ezen oklevél soraival hűségteknek keményen megparancsoljuk, hogy az előbb említett Mátyás vagy az ő emberei – ti. ezen folyamodvány benyújtói – valahányszor földjeitekre, uradalmaitokra, birtokaitokra és működési területeitekre kocsiakkal, lovaikkal, poggyászaikkal, árucikkeikkel, portéká-

ikkal és más javaikkal hozzatok érkeznek, őket a szokás és a jog megsértése nélkül ugyanott szabadon és békében, mindenféle akadály nélkül megállni, megpihenni, eltávozni és keresztülmenni engedjétek és engedélyezzétek, s nevezett püspök úrnak vagy gazdatisztjeinek, illetve bárki másnak a kérésére Mátyást, javait és árucikkeit, vagy helyette [a királynéi] felség más alattvalóinak javait lefoglalni, zaklatni vagy háborgatni kegyünk megtartása mellett ne merjétek, és ne merészeljétek. A jelen oklevelet elolvasás után a bemutatónak vissza kell adni.

Kelt Budán, az Úr 1524. évében, húsvét utáni negyvenedik vasárnapot követő csütörtökre eső kedden.

Jobboldalon felül: a király úr saját megbízása

Hátoldalon: a királyi fenség mindenkihez; kijavított

Oklevél: papír, 32 X 22 cm, csonka, hátul középén tépett. A szöveg alatt lévő rányomott királyi vörös viaszpecsétet papírlap fedi.

Őrzési helye: MOL DL. 82 650

Latin nyelvű kiadása: *Érszegi Géza–Kenéz Győző–Solymosi László:* Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából. In: *Századok*, 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1041–1042. Nr. 26.; *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Ediderunt: *Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi–Geisa Érszegi*. Bp., 1979. 525. Nr. 399. (Publicationes archivi nationales Hungarici II. Fontes 12.)

ZACHAR JÓZSEF

„SZÖVETSÉGES” VERESÉGEK 1704. AUGUSZTUS 13-ÁN: SZEGED OSTROMÁNAK FELHAGYÁSA, CSATAVESZTÉS HÖCHSTÄDTNÉL

Közismert módon a II. Rákóczi Ferenc nevével örökre egybekapcsolt nyolcesztendő szabadságharc, a korábbi Habsburg-ellenes nemzeti megmozdulások történelmi hagyatékaként, kezdettől és erősen épített az ellenség ellenségeként szövetségi közeledéssel megnyilvánuló, francia udvarbéli kapcsolatra.¹ Alig kezdődött meg a legújabb szabadságharc, már 1703. szeptember 22-én a szatmári ostromhoz gyülekezett táborban megfogalmazta a Nagyságos Fejedelem XIV. Lajoshoz írt levelében: „Az a szándékom, hogy csakhamar ismét teljessé tegyem hazám boldogságát, ha ugyan Felső-kegyes támogatását és segédelmét ügyemhez megkaphatom (...)”² Ha még nem is tudhatta bizonyosan, de kezdettől sejtette azt az álláspontot, amelyet a franciák királya 1703. november 12-i követutasítás-tervezete határozottan kimondott: „Öfelsége távol áll attól, hogy ezt a herceget a császár elleni lázadónak tekintse; ellenkezőleg, nagyatyja, Rákóczi (II. György, Z. J.) fejedelem, Erdély szuverén uralkodója, egykor Franciaország és Svédország szövetségese, törvényes örökösének tartja.”³ Mindenesetre ugyanezekben a napokban maga Rákóczi is Erdély felé fordult, 1703. november 29-én kibocsátotta első, e fejedelembeliekhez intézett pátensét.⁴

¹ Ld. legújabban: Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc külpolitikája és a francia-bajor kapcsolat, in: Czigány István (szerk.): Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról, Budapest, 2002, 8. skk.

² Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris (a továbbiakban: AMAÉ), Correspondence politique, Hongrie, vol. 9, fol. 112, közli: Köpeczi Béla (szerk.): II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei, Budapest, 1958, 44.

³ AMAÉ, Correspondence politique, Hongrie, vol. 9, fol. 135, közli: Köpeczi Béla: A magyar-francia szövetség terve a Rákóczi-szabadságharc idején, in: Uő.: Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig, Budapest, 1985, 1336.

⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Budapest: Kézirattár (a továbbiakban: OSzKK), Fol. Hung. 1389, Fasc. 31., fol. 298.

A gyulafehérvári fejedelemválasztó országgyűlés 1704. július 7-i megnyitását⁵ és másnapi döntéséig⁶ azonban még mind a magyar szabadságharc, mind az erre egyáltalán lehetőséget nyújtó, a spanyol örökségért már 1701 óta folytatott, 1702-ben császári hadüzenettel kiszélesedett nagy koalíciós háború változatos fejleményekkel szükségszerűen öntörvényűleg külön folyt. Külön folyt annak ellenére, hogy a császári hatalommal szembekerültek hadielképzelése nyilvánvalóan a birodalmi székesfőváros, Bécs elleni összpontosított támadást célozta.⁷ Ehhez a magyar felkelők kelet felől, a bajor támadó hadak nyugat felől, míg a meghatározó nagyságú és ütőképességű francia hadsereg kötelékei dél felől, illetve a szövetséges bajorokat támogatva, ugyancsak nyugat felől is igyekeztek előrenyomulni.⁸ A bajor választófejedelemmel való együttműködés 1702 óta volt a fejedelmi környezetben napirenden, mivel akkortól kapcsolódott be a francia király oldalán a spanyol „örökségért” vívott háborúba.⁹ A kezdetben alapvetően sikeresnek bizonyult hadműveletek növelték a bajor és a felkelő hadak egyesülésébe vetett reményt, és ösztönzőleg hatottak a magyarországi hadműveletek folytatására.¹⁰ A bajor–magyar kapcsolatépítés is kezdettől kölcsönös volt, a választófejedelem tájékozódó feladattal megbízottakat küldött a fejedelemhez.¹¹

1704-ben, miután XIV. Lajos katonai megbízottjaként már az év februárja óta az udvarában tartózkodott lovag Louis Fierville le Hérissy ezredes,¹² a már korábban megítélt francia hadisegélyre is építve, II. Rákóczi Ferenc fő célkitűzésévé az vált, hogy csapatai elérjék a Dunántúl felszabadítását. Miután Tokajt birtokba vette, főhadiszállását a fejedelem Gyöngyösre tette át, ostrom alá vetette Egert és Kassát, körülzáratta Eperjest és Szatmárt, e fontos erősségeket, míg fővezérét, gróf Bercsényi Miklós generálist a morva határ

⁵ Ld. R. Kiss István (kiad.). II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása, Budapest, 1906

⁶ „Fejérvárott az országos gyűlés lévén, közönséges akarattól minden státusok megegyezéséből választottuk nemes erdélyországi fejedelemségre II. Rákóczi Ferenc kegyelmes urunkat.” Torma Károly (kiad.): Szaniszló Zsigmond naplói (1682–1711), Budapest, 1891, 115.

⁷ Benda Kálmán: Rákóczi és az európai nagyhatalmak, in: uő. (szerk.): Európa és a Rákóczi-szabadságharc, Budapest, 1980, 25. skk.

⁸ Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel, Századok, 1936, 579. skk. i. Modern újraközlése in: Mészáros Kálmán (s. a. r.): Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok, Budapest, 2003, 15. skk.

⁹ Perjés Géza: A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására, in: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi-tanulmányok, Budapest, 1980, 123. skk.

¹⁰ Köpeczi Béla: La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle, Budapest, 1871, 68. skk.

¹¹ AMAÉ, Correspondence politique, Hongrie, vol. 8, fol. 378. skk.

¹² Markó, Árpád: Les soldats français dans la guerre d’indépendance du Prince François II Rákóczi (1703–1711), Revue des Études Hongroises, Budapest, 1934, 266.

mentére, a szintén generálissá kinevezett báró Károlyi Sándort a Csallóközbe küldte. Az általuk vezetett hadak, az éppen mintegy 25 000 felkelő nagyobb hányada, gyors hadmozdulatokkal birtokba vette a Dunántúl nagy részét, sőt a harcokat átvitték Stíriába, a Muraközbe, Szlavóniába. Az így fenyegető veszélyt felismerve, a császári hadvezetés arra törekedett, hogy a stíriai, ausztriai és morvaországi, nem létező belső birodalmi határvonal mentén megerősítse a védelmet, és közel 12 000 harcosával gróf Siegbert Heister tábornagy a Felvidéken, báró Dietrich Heinrich Nehem altábornagy 4200 határőrrel és gróf Pálffy János altábornagy, horvát-szlavón bán 5000 horvátal délről ellentámadásba induljon, hogy ezáltal érje el a Dunántúl kiürítését. A szembenálló hadak következő összecsapásai váltakozó eredménnyel folytak, március 20-án a Sopron vármegyei Feketevárosnál és június 13-án a Győr vármegyei Koroncónál a császári, míg május 28-án a Pozsony vármegyei Szomolánynál és június 4-én a Vas vármegyei Szentgotthárdnál a fejedelmi hadak diadalmaskodtak.¹³

Ezzel egyidőben, ugyancsak sikerek és kudarcok váltakozásával a Délvidéken és Erdélyben is tovább folytak a fegyveres összeütközések az Orosz Pál generális, illetve Thoroczkay István generális vezette kurucok és az ellenükben lázadó rácok és ellenálló császáriak között.¹⁴ Az 1703. augusztus 9-én kibocsátott, csatlakozásra felszólító és önkormányzatot ígérő pátens¹⁵ ellenére a fejedelemmel szemben fegyvert fogott és vereséget szenvedett rácok egy része egyenesen a kiépítés alatt állt tiszai-marosi határőrkerület egyik erősségébe, a császári kézen lévő Szeged várába menekült. Az itteni 800 fős német helyőrség élén álló báró Johann Friedrich Globitz ezredes¹⁶ jól ismerte a körülményeket, kisebb megszakítással 1695 óta állt az erősség élén, amelyet a karlócai határvonal egyik váraként a magyar szabadságharc

¹³ Ld. bővebben: Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc, in: Liptai Ervin (főszerk.), Borus József (szerk.): Magyarország hadtörténete I, Budapest, 1984, 346. skk. o.; Bánkúti Imre: A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711, in: Rác Árpád (szerk.): Nagy képes milleniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján, Budapest, 2000, 214. skk. o.; Czigány István: A Rákóczi-szabadságharc, in: Király Béla–Veszprémy László (szerk.): A magyar hadtörténelem évszázadai, Budapest, 2003, 125. skk. o. A dunántúli hadjáratra: Bánkúti Imre: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január – április), Budapest, 1975.; Uő.: Iratok a kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez, in: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, Kaposvár, 1976: 51. skk. o., 1977: 65. skk.

¹⁴ Markó Árpád: Az 1704. évi erdélyi kuruc hadjárat, Hadtörténelmi Közlemények, 1933, 174. skk.

¹⁵ Österreichisches Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban: KA): Archiv des Hofkriegsrates (a továbbiakban: HKR), Exp. 1703-Okt.-194

¹⁶ Varga Ferenc: II. Rákóczi Ferenc kora Szegeden. Kuruc világ, Szeged, 1906 (a továbbiakban: Varga), 6.

kirobbanásának hírére már 1703-ban jelentősen megerősítették.¹⁷ Így azután 1703. július 21-én még a palánkot is eredmény nélkül rohamozta meg Berthóty Gábor ezereskapitány.¹⁸ Mindenesetre a támadási kísérlet után befogadott mintegy 400 rác határőr megjelenésével jelentősen megerősödött a szegedi helyőrség.¹⁹

Miután a rácok rendszeresen kiűtöttek a várból, már 1703 októberében felmerült a fejedelem környezetében az ostrom kérdése, maga Rákóczi egyenesen Károlyit akarta odaküldeni. Ez azonban a császári erők ellentámadása miatt elnapolódott, és egészen 1704 közepéig váratott magára.²⁰ Így lehetővé vált, hogy Globitz ezredes tovább folytassa az erődítési munkálatokat és a raktározást. 1704 májusában azonban pestis ütötte fel a fejét katonái között. Ennek hírére Andrassy István brigadérosnak és Vass Ádám brigadérosnak a környéken portyázó kuruc hadai váratlan rajtaütést kíséreltek meg a Rácvároson, ez azonban nem járhatott sikerrel. A támadók gyors visszavonulását követően megtorlásként a tiszamarosi határőrkerület élén álló báró Johann Kyba ezredes²¹ vezényelte és a szegedi várból kitörő rácok Al- és Fel-Szeged város magyar polgárain álltak kegyetlen bosszút.²²

Most már a fejedelmi hadvezetésben erőteljesebb rácellenes hadjárat terve merült fel. Egyenesen Rákóczi közölte május 7-i levelében udvari vicekapitányával, Török András brigadérossal, „akarjuk elsőben Szegedet, mely mind az két részről azon szabados passust akadályoztattya, feles álgyukkal s tarackokkal, tüzes koszorúkkal, kartácsokkal (...) s több hadi készülétekkel megszállanunk, s meg es vesszük rövid üdön”.²³ Kezdeti vonakodás után Bercsényi Miklós főgenerális csak június 1-jén írt így a fejedelemnek: „Igen is jónak látnám, s talán még Fehérvárnál is jobbnak, hogy ha Pekry (Lőrinc tábornok, Z. J.) uram – ha maga Nagyságod nem is – Szegednek fordulna.”²⁴ E nézetét hamarost megismételte: „Szegedet csak megláto-

¹⁷ Veress D. Csaba: A szegedi vár, Budapest, 1986 (a továbbiakban: Veress), 113.

¹⁸ Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai 1700–1710, Budapest, 1955, 459.

¹⁹ Reizner János: Szeged története, Szeged, 1900, I. k. 208. skk.

²⁰ Szakály Ferenc: A Rákóczi-szabadságharc időszaka, in: Farkas József (szerk.): Szeged története, 2. k.: 1686–1849, Szeged, 1985, 49. o. Vö.: Hornyik János: A rácok ellenforradalma 1703–1711, Századok, 1868

²¹ Varga, 6.

²² Veress, 114.

²³ Magyar Országos Levéltár, G-16: a Rákóczi-szabadságharc levéltára (a továbbiakban: MOL), I. 2. d. No. 299, vö.: Bánkúti Imre (kiad.): Iratok a Rákóczi-szabadságharcból. Kecskemét város és környezete, Kecskemét, 1992 (a továbbiakban: Bánkúti_Kecskemét), I. k. 47.

²⁴ Archivum Rákóczianum, I. o.: Had- és belügy, kiad: MTA. Szerk.: Thaly Kálmán, Pest, 1873 skk. é. (a továbbiakban: AR), IV. k. 45.

gassa Nagyságod maga.”²⁵ Bár a fejedelem a főgenerális fölött állván, a felkelés legfőbb hadurának számított, a szabadságharc folyamán többször állt egyes kisebb kötelékek élére, hogy azokkal közvetlenül induljon hadjáratra önálló célkitűzéssel. Ezúttal úgy döntött, hogy a Kiskun vármegyei Dunaordasznál gyülekeztetett hadai élén személyesen indul a már Nagykörös és Nagyváradig portyázó délvidéki rácok ellen és a fő fészüket jelentő Szeged ostromára.²⁶ Ennek előkészületeként ónodi Csiszár István szolnoki kuruc kapitány parancsot kapott, hogy ágyúit indítsa útba Szeged alá.²⁷ Maga Rákóczi hadjáratra indulási szándékáról június 27-én Soltról tájékoztatta gróf Esterházy Antal tábornokot.²⁸

Mintegy 5000 fős csoportosításával azután június 29-én indult meg Baján át Bács felé a tiszma- és maarosi határőrvidék ellen. A kurucok könyörtelen hadviseléssel viszonyozták az addigi szerb brutalitást, nem csak a kezükbe került fegyveres rácokat, hanem a rác lakosságot sem kímélték.²⁹ Később a fejedelem Emlékirataiban így fogalmazott: „Éreztem, hogy e hadjárat nem igen válik becsületesemre.”³⁰ Ennek ellenére nem korlátozta seregeit e Duna menti pusztító hadjárat során sem Bács várának július 7-i bevétele, sem a július 12-én Feketevíznél aratott jelentős csatagyőzelem, sem pedig ezt követően a titeli sáncrendszer bevétele során.³¹ Innen azonnal a Tisza mentén északra fordulva, Szeged ellen vonult hadai élén, és július 19-én a Zentához közeli Martonosnál szedte őket rendbe az elhatározott ostrom érdekében.³²

A magyar délvidéki hadieseményeket félbeszakítva, fontos, hogy előbb a nyugati hadszíntér eseményeit is röviden felidézzük. A formálisan a spanyol örökségért vívott háborúban az osztrák Habsburg- és a francia Bourbon-dinasztia feje vezette szembenálló hadviselő koalíciók hadai az előző francia és bajor hadisikerek eredményeként több hónapig tartó manőverezés során főleg egymás német-római birodalombeli felségterületeit pusztították. Az erőviszonyok kiegyenlítettek voltak a Habsburg-térsgébe betört bajor és az azt támogató francia, illetve a bajor földre benyomult császári és vele

²⁵ Uo.

²⁶ Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér, Budapest, 1934 (a továbbiakban: Markó: Rákóczi), 110. o.

²⁷ Hornyik János: Kecskemét város története, Kecskemét, IV. k.: Oklevéltár, 1866 (a továbbiakban: Hornyik), 17. sz., 122.

²⁸ Uo. 19. sz. 126.

²⁹ Dudás Gyula: Rákóczy bácskai hadjárata 1704-ben, Telecska, 1884; Markó: Rákóczi, 164.

³⁰ II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig, ford. Vass István, s. a. r. Köpeczi Béla–Kovács Ilona, AR, III. o. I. k., Budapest, 197, (a továbbiakban: Emlékiratok), 535.

³¹ AR, V. k. 224. skk.

³² Hornyik, 129.; Varga, 20.

szövetséges angol és más csapatokat illetően.³³ Az egyes, önállóan tevékenykedő hadseregek élén egymást még az előző századvégi oszmánellenes felszabadító háborúból a magyarországi hadszíntérről szövetségeseikként, illetve az ezzel egy időben folytatott pfalzi „örökösödési” háborúból szembenálló felekként jól ismert hadvezérek álltak. A bajor hadsereget maga II. Miksa Emánuel választófejedelem³⁴ vezényelte. A két francia hadsereg parancsnoka a francia uralkodóház egyik mellékágából született Louis Joseph de Bourbon, Vendome hercege³⁵ és Claude Louis Hector, Villars hercege³⁶ volt, mindketten Franciaország marsalljaként. A császári hadak fővezényletét egyenesen az Udvari Haditanács tábornagyi rangban álló elnöke, Ferenc Jenő, Savoie-Carignan hercege, vagy ahogyan nevét a magyar olvasó ismeri: Savoyai Jenő herceg³⁷ vállalta. A külön kiállított német-római birodalmi hadsereg parancsnoka szintén tábornagyként Baden Örgrófság tartományi uralkodója, I. Lajos Vilmos, a magyar irodalomban: Badeni Lajos örgróf³⁸ volt, az angol, németalföldi és más szövetséges hadak vezénylete John Churchill, Marlborough hercege³⁹ kezében volt, aki ugyancsak tábornagyi méltóságot viselt. Az egyensúlyt azonban felborulással fenyegette egy újabb francia hadsereg közeledése, amelynek élén Camille d’Hostun, Tallard grófja,⁴⁰ Franciaország marsallja állt.

A háborús ügyekben a bécsi udvarban döntő szóval rendelkező Savoyai Jenő már 1704 elején felismerte, hogy a minden irányból bekövetkezett támadás miatti veszélyhelyzetre tekintettel legalábbis az egyik hadszíntéren

³³ Ratzenhofer, G. (szerk.): Spanischer Successionskrieg, Feldzug 1704, K. k. Kriegsarchiv (kiad.): Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, I. Serie, Bd. VI, Wien, 1879 (a továbbiakban: FZ), 424. skk.

³⁴ Heigel, K. Th.: Die Beziehungen des Kurfürsten Max-Emmanuel von Bayern zu Franz Rákóczy 1703–1713, München, 1885; Kunisch, J.: Kurfürst Max Emmanuel als Feldherr, in: Glaser, Hubert: Bayern und Europa um 1700, Bd. I, München, 1976, 321. skk.; Schryver, Reginald de: Max II. Emmanuel von Bayern und das spanische Werbe, Mainz, 1996, 1141. skk.

³⁵ Labaut, J-P.: Les ducs et pairs de France au dix-huitième siècle (1715–1771), Paris, 1960; Campagne de Mr. le Maréchal de Marsin en Allemagne. L’an MDCCIV, vol. 2, Amsterdam, 1762

³⁶ Vie du Maréchal de Villars écrite par lui-même et publié par Anquetel avec plans de batailles, Paris, 1784; Mémoires du Maréchal de Villars, publiés par M. Vogué, Paris, 1887

³⁷ Braubach, M.: Prinz Eugen von Savoyen, II. k.: Der Feldherr, München–Wien, 1965

³⁸ Der Türkenlouis. Katalog zur Ausstellung zum 300. Geburtstag des Markgrafen Ludwig Wilhem von Baden, Karlsruhe, 1955

³⁹ Churchill, W. S.: Marlborough. His Life and Times, London, 1934; Chandler, D.: The Art of Warfare in the Age of Marlborough, London, 1976

⁴⁰ Campagne de Mr. le Maréchal de Tallard en Allemagne, vol. 2, Amsterdam, 1763

döntő fordulatot kell elérni, különben a Habsburg Birodalom összeomlik.⁴¹ Már jelenlétével kinyilvánította, hogy Augsburg és Passau elvesztését követően legfontosabbnak a Bécset nyugat felől fenyegető veszélyt kell elhárítani, a francia-bajor hadakat kell megállítani. Szövetséges hadvezér társaival erre úgy döntött, hogy a Lech folyó két partján vonulnak fel, ezzel egyrészt továbbra is biztosítják Bajorország megszállását, másrészt lehetőségük lesz akár Tallard erőivel megütközni, akár az Augsburgnál gyülekező bajor csapatokkal csatát vállalni, akár pedig Münchent vagy Ingolstadtot ostrom alá venni. A bajor választófejedelem ugyanakkor arra készült, hogy a francia és a bajor csapatok egyesülését követően Dillingennél átkelnek a Dunán, és a szembenállók legjelentősebb raktárbázisát jelentő Nördlingent ostromolják meg, majd pedig Frankóniát sarcolják végig. Mindezzel kívánta előkészíteni a saját és a magyar felkelők sikerei által lehetővé válni látszó, kétirányú összehangolt támadás megvalósítását. Tallard, aki hadaival augusztus 3-án érkezett Augsburghoz, egyetértett ezzel a haditervvvel. Ugyanebben az időben a császári és vele szövetséges hadak Augsburgtól északnyugatra, a Duna bal partján fekvő Höchstädt és Dillingen térségéhez kívántak előrenyomulni.

Ennek előkészületeként Marlborough és Savoyai Jenő augusztus 12-én személyesen hajtott végre terepfelderítést. Nagy meglepetésükre azt kellett látniuk, hogy Lutzingen, Sonderheim és Blindheim (az angol-francia szakirodalomban: Blenheim) térségében a francia-bajor hadak táborverésének előkészülete folyik, míg Höchstädtnél már látszanak az Augsburg felől közeledő további menetoszlopok. A két hadvezér erre úgy döntött, hogy csapataikkal másnap csatát kezdeményeznek. A szemben álló erőkre ugyancsak azonnal felfigyelő és a franciákat szintén másnapi csatára ösztönző Miksa Emánuel lovassvadronokat küldött felderítésre. Ezek az ellenséges kötelékekbe ütköztek, és az erős tűz elől eredmény nélkül voltak kénytelenek visszavonulni. A francia-bajor hadvezetés így nem tudta meg, mekkora erők állnak vele szemben. A későbbi eseményekből arra lehet következtetni, hogy nem tételeztek fel ellenséges támadó szándékot. A két szemben álló haderőt elválasztó Höchstädt–Lutzingen–Erlichshofen közti térség ugyanis Augsburgtól északnyugatra, mintegy harminc kilométernyire a Duna északi partján az Albach hegység lábánál öt patak által erősen szegdedt völgyfelszínt képezett. Ám a császáriak és szövetségeseik már a francia-bajor felderítés idején az e terepen való előrenyomulást lehetővé tévő utász-árkász-hídász munkálatokat javában végeztették.

Erre alapozva, az augusztus 13-ára virradó éjszaka a Brachstadttól északra fekvő táborban Savoyai Jenő, az e helység és a Duna közti táborban pedig Marlborough egyaránt felszedette a sátrakat. A málhákat mindketten a

⁴¹ FZ, Supplement-Heft, 17. skk. ill. 129. skk.

délnyugatra fekvő, Duna parti Riedlingenhez indították útnak, ezzel egy időben ugyanakkor csapataikat a tervezett csatarendnek megfelelően már éjjel egy órától felsorakoztatták. A térségben bevethető alakulatok kevés kivétellel már jelen voltak, csak Badeni Lajos tartózkodott lovaskötélékekkel a keletre fekvő, szintén Duna parti Ingolstadt-nál, illetve az északibb, de közeli Nördlingenhez kikülönített további lovas- és a szintén közeli Donauwörth-öz vezényelt gyalogkötélékekkel. A csatavívásra közvetlenül kijelölt 32 000 gyalogos és 20 000 lovas az előírt felsorakozást alig egy óra leforgása alatt végrehajtotta, meghallgatta a parancskihirdetést, és a tábori tüzéséget alkotó 52 löveggel együtt hajnali háromkor mozgásba lendült. A kijelölt támadási vonalra való kiérkezés reggel hat órára befejeződött, és azt jótékonyan takarta az ellenség elől a nedves terepről a napfelkeltével felszálló sűrű köd. Ezalatt Savoyai Jenő és Marlborough személyesen szemrevételezte az ellenséges tábornokot, ahol teljes nyugalom honolt, mivel a francia és bajor hadvezetés augusztus 13-ára pihenőnapot rendelt el. Még az előőrsöket is visszavonták a Nebel-patak túlsó partjáról, és, hadi előkészületek helyett, éberszót követően a katonák főzéshez, illetve karbantartáshoz kezdtek. Ezzel egy időben a parancsnokok élelem- és takarmányszerző osztagokat küldtek szét. Ezek ütköztek bele azután a csatához felvonuló ellenséges hadakba, mire sietve visszatértek. A jelentésüket vevő Tallard abba a tévhitbe esett, hogy a veszélyeztetettnek vélt Nördlingen felmentését leplező elterelő hadmozdulat folyik, és nem intézkedett. Ezt nem tartotta a bajorokkal együtt beosztott francia kötelékek élére állított Ferdinand, Marsin grófja, Franciaország marsallja sem aggályosnak. Az 56 000 francia és bajor harcos nyugodtan táborozott tovább 90 ágyújával.⁴²

Ám a reggeli szél hirtelen elfújta a ködöt a Duna völgyéből, és Tallard váratlanul meglátta a csatához a Nebel-patak északi partján fekvő Schwenenbach, Weilheim, Unterglauben magasságában felvonuló hosszú és sűrű menetoszlopokat. Erre immár azonnal riadót doboltatott, amivel a táborban nagy zavar keletkezett, az előírt felsorakozás késést szenvedett, főleg főzésben lévő reggelijüket nem akarták veszni hagyni a harcosok.

⁴² Ld. a csata alapeírása: FZ, 460. skk. o.; történelmi jelentőségére: Breit József: Az egyetemes hadtörténelem vázlata, I. k., Budapest, 1899; magyar szempontból: Ajtay A.: A höchstädti csata, in: Lukinich Imre–Markó Árpád (szerk.): Sorsdöntő csaták, h. és é. n., Perjés Géza: A höchstädti csata, Hadtörténelmi Közlemények, 1958/3-4, 151. skk.; Zachar József: A höchstädti csata, in uő.: Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században, Budapest, 1990, 39. skk. Mai osztrák megközelítés: Hummelberger, W.: Die Schlacht bei Höchstädt am 13. Aug. 1704. Ein Triumph der Koalitionsführung, Österreichische Militärische Zeitschrift, 1964/6; francia értékelés: Reboul, F.: Des Croisades a la Révolution, in: Hanotaux, G. (főszerk.): Histoire de la Nation Française, tom. VIII, vol. 1: Colin, J. (szerk.): Histoire militaire et navale, Paris, 1925, 475. skk. o. Az angol felfogás: Trevelyan, A.: England under Queen Anne, London, 1930.

Eközben Tallard személyesen derítette fel az adott helyzetet, és úgy döntött, hogy a Nebel-patak mentén, annak déli partján kell csapatait felsorakoztatnia, súlyponttal Blindheim térségében. Az volt ugyanis a véleménye, hogy ez képezi a tervezett ellenséges támadás fő irányát, de az átázott, átszeggelt talajon nehezen fognak tudni mozogni a támadók, és ezáltal feltartóztathatóak lesznek. Tallard intézkedéseit a továbbra is megfigyelő álláson lévő Savoyai Jenő és Marlborough pontosan nyomon követte, éppen ez alapján döntöttek, és csakis ekkor, a támadási tervükről. Az erre vonatkozó hadparancsokat reggel hat órakor adták ki. E szerint valóban a Nebel-patakon átkelve, Blindheimt kellett megtámadnia a balszárnynak, de a főcsapást a zömmel ettől nyugatabbra kellett mérnie, a megrendítendő ellenséget pedig a jobbszárnynak Oberglauheim felől kellett bekerítenie és Blindheim felé szorítania.

A két szövetséges hadvezér, Savoyai Jenő és Marlborough csak a megfelelő hadmozdulatok teljes rendben történt befejezését követően, déli fél egy órakor adott jelt a csata megkezdésére,⁴³ ez némi időt adott a szembenálló hadvezetésnek a csata-előkészületekre. Még az is a védelmet választó francia-bajor hadakat segítette, hogy a Savoyai Jenő és Marlborough által személyesen irányított két jelentős harccsoport a nehéz terepviszonyok miatt az együttműködés minden lehetősége nélkül a két szárnyon önállóan kezdte meg tevékenységét. Marlborough első rohama Blindheim ellen a túlerőre tekintettel sikertelen volt, vissza kellett vonulnia a Nebel-patakon túlra. Erőit összeszedve, újra támadásba lendült, de délután negyed négyig is csupán Tallard erőinek a Nebel-pataktól való visszaszorítását tudta elérni. Savoyai Jenő ezalatt a jobbszárnynon már első lendületével átszakította az ottani gyengébb francia-bajor első vonalat, és közelharc bontakozott ki. Akkor azonban Miksa Emánuelnek sikerült helyreállítania csatarendjét, és Savoyai Jenő csapatait a Nebel-patakig szorították vissza. A Habsburg-főparancsnok is összeszedte erőit, és délután kettőkor újabb támadásra vitte őket. Még folyt az eldöntetlen küzdelem e térségben Miksa Emánuel hadaival, amikor négy órakor a Marlborough vezényelte balszárnny is ismét támadásra indult Tallard kötelékei ellen. Ennek során sikerült átszakítania az ellenséges vonalat, és heves közelharc bontakozott ki itt is. Az angolok és szövetségeseik lassan érvényesülő erőfölénye Höchstädt irányába tartó általános francia menekülést eredményezett. Ezalatt Savoyai Jenő is személyesen vezényelte a fél öt tájban megindított harmadik támadást a jobbszárnynon, ám a közelharcból ezúttal a bajorok vágták ki magukat, és megint vissza kellett vonulnia a

⁴³ A csatával kapcsolatos, hasznosított elsődleges iratok: KA: Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA), Römisches Reich und Niederlande, 1704-XIII-38, 1704-VIII-2, ad 2, -5, -15, -21, 22, 25, -27, -28, -30, -34, -35, -36, -39, -40

Nebel-patakhhoz. Ott ismét erőt gyűjtve, újólá rárontott Miksa Emánuel bajor és a vele harcoló Marsin francia kötelékeire, amelyek ezúttal már olyan veszteségeket szenvedtek el, hogy a bajor választófejedelem és a francia marsall általános visszavonulás elrendelését látta szükségesnek. Ezalatt a balszárnynon is érvényesült Marlborough erőfölénye, az öt órakor megindult újabb rohamának Tallard harcosai nem tudtak ellenállni, csak a rendezett visszavonulás elérése sikerült rövid ideig. Blindheim elvesztését követően este nyolc óra tájban azonban ez menekülésbe csapott át, és a francia védők már kénytelenek voltak letenni a fegyvert.

A csata ezzel eldőlt. A viszonylag rendben elvonult bajor hadakkal Miksa Emánuel nem készült arra, hogy újra bekapcsolódjon a küzdelembe, hanem éjjeli menettel igyekezett minél távolabbra kerülni a csatatértől. Ugyanakkor viszont az volt még tapasztalható, hogy a francia hadvezérek seregeinek maradékai Höchstädttől nyugatra gyülekezőben voltak. Mivel az ellenséges szándékról semmit sem lehetett tudni, a császáriak és szövetségeseik csatarendbe szerveződtek, és este kilenc órára dél felé Mörslingen és Sonderheim közé vonultak. Ott egész éjjel fegyverben maradtak, és elfogyaszthatták a zsákmányolt jelentős élelmiszerkészletet, így egyebek között a már levágott száz (!) hízott ökröt. Ezalatt a vert francia kötelékek a bajorokhoz hasonlóan éjjeli erőltetett menetben visszavonultak, mindkét esetben nyugat felé, a közelebbi Dillingen, illetve a valamivel távolabbi Lauingen térségébe. A harcselekmények felújításáról tehát szó sem lehetett.

A kivívott győzelem a császári szövetségeseeknek nagy vérveszteségébe került, 4724 halott (köztük 4 tábornok), 7788 sebesült (köztük 5 tábornok), 273 eltűnt, vagyis a harcbevettettek 24,58%-a maradt véres veszteségként a csatatéren. A szembenálló hadviselő félnél, a francia-bajor hadaknál elszenvedett vérveszteség ilyen részletesen máig sem ismert, de legalább 30%-osnak minősíthető, hozzávetőlegesen 5000 halott (köztük 18 tábornok), 8000 sebesült (köztük további 17 tábornoki rangú, élükön Tallard marsall) maradt a helyszínen, mintegy további 3000 további katona dezertált soraikból. A sebesültek és menekültek szinte kivétel nélkül fogságba estek, a Bécsbe érkezett hadijelentés szerint 11 209 fő (köztük 17 tábornoki rangú is). A francia-bajor anyagi veszteség is jelentős volt, elveszett 135 zászló, 17 pár üst-dob, 40 ágyú, 2 hajóhíd, 18 átkelőhajó, 9600 sátor, 5400 megrakott élelemszállító társzekér, a francia hadsereg hadipénztára és tábori gyógyszerháza, a főparancsnok tábori irodája, sőt a hadakat kísérő 34 tábori örömkocsi is a lányokkal.

Visszatérve immár a magára maradt magyarországi szabadságharc időben párhuzamos, de földrajzilag meglehetősen távoli eseményeire, II. Rákóczi Ferencnek a Tisza mentén délről Szeged felé vonuló mintegy 5000 fős csoportosítása 1704. július 20-án érkezett a célba vett erősség elé. Azonnal

sor került a polgárok által lakott városrészek birtokbavételére, és már másnap támadás indult a külső vár, a Rácvárosnak is nevezett Palánk ellen. Ennek bevétele több napi ostromot vett igénybe, és csak harmadik kísérletre sikerült, a tényleges vár ostroma pedig megfelelő tüzérségi eszközök hiányában eleve kilátástalannak látszott.⁴⁴ De csapatai harcértékével sem lehetett elégedett a fejedelem, az addigi háromhetes hadmozdulat és e közbeni harccselekmények során a nagy nyári hőségtől és a vízhiánytól jelentősen szenvedtek a kuruc csapatok. Maga az e hadjáratban a csapatok élére állt fejedelem is megbetegedett, rendkívüli aktivitásából fakadó erős kimerültsége következményeként éppen a szegedi palánk elleni küzdelemmel egy időben lett rajta úrrá az epeláz. Az ostromot gyakorlatilag tábori betegágyáról, az ihatatlan folyóvíz miatt állandó szomszúságtól szenvedve, idegen orvos által előírt gyógyszernek kiszolgáltatva, ezáltal elcsüggedt katonák élén irányította.⁴⁵ Mindezt Emlékirataiban Rákóczi így örököltette meg: „Már nagyon beteg voltam, mikor parancsot adtam a várhoz szorosan hozzáépült város megtámadására. Ez a város volt a Tisza mentén lakó rácok legbiztosabb menedéke. Rohammal bevettük, felprédáltuk, felégettük, ennél többet józan ésszel nem is remélhettem. Tüzérségem néhány napja késett, betegségeim rosszabbodott.”⁴⁶

A várostromhoz szükséges erősítéseket kért Rákóczi július 30-án Kecskemét városától, amelynek védelmét Szűcs János ezereskapitányra bízta, majd gróf Esterházy Dániel tábornoktól és Szemere László brigadérostól is, és másokat is sürgetett a korábban kért eszközök biztosítására.⁴⁷ Ám a szükséges tüzérség egy része is csupán augusztus 6-án érkezett be, a megfelelő mennyiségű lőpor, lövedék azonban ehhez is hiányzott. Ennek leggyorsabb beszerzése érdekében a fejedelem a még oszmán megszállta magyar határtérség helyi urához, Ali temesvári pasához küldte követeit. Tőle a szükséges ostromanyagok, továbbá élelmiszer Temes-közi vásárlásának az engedélyezését, valamint a kurucok és a rácok közti közvetítést kérte. Az e kéréseket visszautasító válasz azonban arra utalt, hogy Szegedet a szultán a karlócai békében 1699-ben a császárnak engedte át, ha tehát a fejedelem elvívja azt a császártól, vissza kell adnia a szultán birtokába.⁴⁸ Miközben e levélváltás

⁴⁴ Markó: Rákóczi, 164.

⁴⁵ Tóth Gyula: A kuruc táborozás, in: uő.: Hadak, hitek, históriák, Budapest, 1986, 143.

⁴⁶ Emlékiratok, 536.

⁴⁷ Hornyik, 130.; Varga, 22.

⁴⁸ AMAÉ, Correspondence politique, Hongrie, vol. 9, fol. 345. skk. Közli: Louis Michel emlékirata a magyarországi ügyről, in: Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (s. a. r.): Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról, Budapest, 1973, II. k. 68..Vö.: Kornauth, Friedrich–Kreutel, Richard (kiad.): Zwischen Paschas und Generälen. Bericht

folyt, Rákóczi a meglévő eszközök felhasználásával erősen lövetni kezdte a szegedi várat, ezt a tüzérségi tüzet azonban a védők még hevesebben viszonozták. Helyzetét a fejedelem már néhány nap múlva úgy értékelte, hogy a vár még hosszan ellen tud állni, neki pedig nem ígérkezik elegendő eszköz a sikeres várvívásra. Ezért rendkívül gyorsan az ostrom félbeszakítása mellett döntött.⁴⁹ Pedig augusztus 3-án gróf Forgách Simon tábornokhoz intézett levelében még azt a reményét fejezte ki, hogy „maholnap ezen várat kezünkhez vesszük”.⁵⁰

A tényleges helyzet egészen más volt, mint a fejedelem kívülről megítélte. A várban kevés volt az élelem, az elégedetlen rákok szembekerültek a császári katonai vezetéssel, sőt nyílt lázadásra készültek. Erre a már említett Globitz ezredes a fő lázadó Pero Juranitz rác kapitányt elfogatta, majd kivégeztette.⁵¹ Minderről a fejedelem nem értesülhetett, ellenben a hozzá érkezett bajor, francia és lengyel követjelentések ugyanúgy, mint Bercsényi híradásai a nemzetközi helyzetet illetően biztatással töltötték el. Amikor pedig augusztus 12-én egyenesen Széchényi Pál kalocsai érsek érkezett hozzá a már március óta folytatott angol és németalföldi önként folytatott közbenjárásra végre megfogalmazott császári fegyverszüneti javaslatokkal, azonnal a keserves ostrom félbeszakítása mellett döntött,⁵² ahogyan Emlékirataiban őszintén visszaemlékezett: „Nagyon kedvemre volt, hogy az alkalmat ürügyül használhatom a vár bombáztatásának abban hagyására, mely erős falakkal, jó karban lévő tornyokkal, árkokkal és fedett úttal volt ellátva. Különben a parancsnok nem látszott afféle embernek, aki 400 emberével 50 középszerű bombám durranására megadja magát.”⁵³ Ez irányú döntése azonban már napokkal korábban szilárd volt, ugyanis augusztus 9-én kelt levelében, amelyet a várfal alól a török-magyar kapcsolatok építése érdekében hozzá küldött Louis Michel, az isztambuli francia követségi titkár útján küldött egyenesen XIV. Lajosnak, már – saját erejét kevésnek tartva: „egymagában nem tud ellenállni, ha nem kap Öfelségétől hathatós segítséget” – az ostrom félbehagyására vonatkozó döntését is közölte.⁵⁴ Mindenesetre a francia uralkodótól egyúttal fegyveres segítségnyújtást is sürgetett.

des Osman Aga aus Temeswar über die Höhenpunkte seines Wirkens als Diwandolmetscher und Diplomat, Graz–Köln–Wien, 1866, 60. skk.

⁴⁹ Veress, 117. Vö.: Benner János: Rákóczi Szegeden, in: Csengery János Emlékkönyv, Szeged, 1926

⁵⁰ Géresi Kálmán (kiad.): A nagykarolyi gróf Károlyi-család oklevéltára, V. k.: 1703–1707, Budapest, 1897, 99.

⁵¹ KA, HKR., Prot. Exp. 1704, fol. 1252

⁵² Veress, 117.

⁵³ Emlékiratok, 339.

⁵⁴ Hornyik, 136., Varga 24.

1704. augusztus 13-án, a magyar szabadságharc jövője szempontjából sorsdöntő höchstädti csata napján II. Rákóczi Ferenc valóban elvonult kis létszámú ostromló hadának zömével Szeged alá.⁵⁵ Az addig veszélyeztetett városi magyar lakosságot is felvette, a fegyverfoghatókat felfogadta és a fenntartott zárógyűrű erősítésére táborában hátrahagyta, a többieket csapataival vitte és Kecskeméten helyezte el.⁵⁶ Az esemény híre napokon belül bejárta az országot, már augusztus 18-án ezt jegyezte be naplójába a távoli erdélyi guberniumi székhelyen, Szebenben gróf Wesselényi István: „Ugyan már hallottuk, hogy Rákóczi uram Szegedet vitatván, sietve jöttek utána, hogy menjen Kecskeméthez, mert a békesség tractájára a mediátorok beérkeztek. Fel is ment pedig mindjárt. Adja Isten jó effectussát.”⁵⁷

Miközben a fejedelem Gyöngyösre tért vissza, ahol folytak a sikeres és végül is szeptember 12-ével hatályba lépő fegyverszünetre irányuló tárgyalások, a szegedi császári várkapitány azonnal élelemraktárai feltöltését és ennek érdekében a környező lakosságtól való behajtást rendelt el. Azonban nem osztotta a korábban többször tapasztalt rác martalóc eljárást, amely egyenesen a felkelés vezetőjét hozta a várára, ezért egyúttal szigorúan megtiltotta a „magyardúlást”. Mindenesetre a Rákóczi vezette ostrom hatására Globitz ezredes július végén, augusztus elején egyenesen a Császári Udvari Haditanácshoz fordult, és segítséget kért a szegedi vár szükségesnek tartott további megerősítéséhez. Előbb csupán a fizikai megerősítésről írt, utóbb már, a rác határőrök nagyobbik felének elmenetelére tekintettel, létszámnövelést is kért.⁵⁸ Mindkét kérésének teljesítését elhárította a legfőbb hadvezetés, ellenben ismételt dicséretben részesítette helytállása miatt.⁵⁹ A szegedi várkapitány erősítés nélkül is tudta magát tartani, Csongrádon át Aradhoz vezető, nem sok sikert eredményező további harcok után, szeptember közepén végleg felhagyott Rákóczi Szeged ostromának gondolatával, visszarendelte az addigi zárógyűrűt is.⁶⁰

Az aktuális évfordulós megemlékezésekre is tekintettel a magyar szabadságharc szempontjából kell értékelnünk az 1704. augusztus 13-án a nyugati és a keleti, még külön folyó Habsburg-ellenes harcban bekövetkezett vereségeket. II. Rákóczi Ferencnek rá kellett döbbernien saját gyengeségére, szükségét érezte, hogy éppen Szeged alá kérjen fegyveres segítséget a fran-

⁵⁵ Bánkúti: Kecskemét, I. k. 59.

⁵⁶ Hornyik, 129., Varga, 24.

⁵⁷ Wesselényi István: Sanyarú világ, Bukarest, 1983 (a továbbiakban: Wesselényi), I. k. 195.

⁵⁸ KA, HKR, Exp. 1704-Juli-446, 1704-Aug.-425

⁵⁹ KA, HKR, Reg. 1704-Sept.-322, 1704-Okt.-420

⁶⁰ Wesselényi, I. k. 215. Vö.: Virágh Ferenc: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca a Körös-Maros közben, Békéscsaba, 1962

cia királytól, amely vár alól kényszerült siker nélkül elvonulni. XIV. Lajos pedig éppen akkor kapta meg a fejedelem segítségkérő levelét, amikor elérkezett hozzá saját höchstädti súlyos katonai vereségének a híre. Ez a kudarc – amelyet azután továbbiak követtek a spanyol „örökösödési” háborúban, 1706: Ramillies és Torino, 1707: Almensa, 1708: Oudenarde, 1709: Malplaquet – a magyar ügy támogatását egyre kevésbé tette lehetővé. E nappal véglegesen eldőlt, a Habsburg-ellenes francia háborút és magyar szabadságharcot mindkét hadviselő félnek saját ereje és feltételei függvényében kell megvívnia.

A Nagyságos Fejedelem vezette honmentő küzdelem jelentőségét csak növeli, hogy érdemi külső támasz nélkül is képes volt 1704. november elejétől Kassát, Eperjest és Érsekújvárt is birtokba venni, bár a december 26-i nagyszombati vereség miatt Szegeden túl Lipótvár is császári kézen maradt.⁶¹ Mégis elegendő bázis volt már szerte az országban egy még évekig folytatható és folytatott függetlenségi háború megvívásához. Ez alapján joggal nem annyira a távoli Bourbon-nagyhatalom első jelentős kudarca miatt kesergett, hanem egy realisabban sikert ígérő szövetséges együttműködéstől érezte magát megfosztva. Az erdélyi fejedelemválasztással azonos súlyú, azzal egy időben beérkezett, de negatív híradásról – erős túlzással – így emlékezett meg Emlékirataiban: „A másik futár a höchstädti csatavesztés szerencsétlen hírével érkezett. Ez az esemény megfosztott már a reményétől is annak, hogy egyesülhessek a bajor választófejedelemmel. Ez a remény volt egyetlen alapja annak, hogy belefogtam a háborúba, amelynek nehézségeit nagyon is előre láttam.”⁶²

⁶¹ Markó Árpád: Báró Dillherr-Althann Ferenc császári tábornok feljegyzései a kuruc felkelés idejéből, Magyar Katonai Közlöny, 1930, 298. skk., 403. skk., 494. skk., 615. skk., 754. skk., Uő.: Felvidéki hadiesemények 1704 november-decemberében, Magyar Katonai Szemle, 1934/9, 199. skk., Uő.: A nagyszombati csata, Századok, 1933, 277. skk., 400. skk.

⁶² Emlékiratok, 340.

GEBEI SÁNDOR

A SZÉCSÉNYI KONFÖDERÁCIÓ LENGYEL MINTÁI*

Szakirodalmunkban nem ismeretlen Rákóczi államának vizsgálata kapcsán a szécsényi konföderációnak a lengyel konföderációkkal való összevetése. Szabadjon csupán néhány – a téma szempontjából fontos – tudományos előzményre hivatkozni. Az 1975-ös szécsényi emlékülésen Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes, Hopp Lajos előadásai idézték a „lengyel példát”,¹ az 1976 májusában Sárospatakon megrendezett nemzetközi konferencián pedig R. Várkonyi Ágnes állapította meg jogosan, hogy már 1705-öt megelőzően létrejött Magyarországon a konföderáció és a társadalmi érdekegyesítés. A fegyveres küzdelemben résztvevők szabadságjogainak törvénybe foglalása miatt és céljából vált szükségessé az országgyűlés összehívása.² 1995-ben szintézisszerűen ugyancsak R. Várkonyi Ágnes professzor asszony foglalkozott „Rendhagyó országgyűlés Szécsényben 1705-ben” című kismonográfiájában a szabadságharc államszervezetének kialakításával, nem kerülve meg azt a fontos problémát sem, amelyet megnyugtató módon mind a mai napig nem tudott lezárni tudományos kutatásunk. Nevezetesen azt a kérdést, hogy az 1705-ös szécsényi országos tanácskozást conventnek vagy országgyűlésnek minősítsük-e?³ „Az államiság megőrzése” című 2002-ben kiadott tanulmánykötetben,⁴ majd a 2003-ban napvilágot látott „Ad Perpetuam Rei Memoriam” című cikkében éppúgy, mint a szabadságharc kitörésének 300. évfordulója alkalmából Szatmárnémetiben megjelent „Cum Deo pro Patria et

* Ez a tanulmány a 2005. szeptember 15–17-én Szécsényben megtartott történész konferencián („Rákóczi állama Európában”) elhangzott előadás változata.

¹ Köpeczi Béla: Néhány gondolat Rákóczi államáról, Hopp Lajos: A szécsényi konföderáció és a lengyel példa, R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi állama és Nógrád megye – In: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1976. (II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára – Szerk.: Domonkos Alajos) Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1976. 7–9., 19–24., 39–63.

² R. Várkonyi Ágnes: Társadalmi fejlődés és állami önállóság. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk.: Benda Kálmán) Bp., 1980. 101–117.

³ R. Várkonyi Ágnes: Rendhagyó országgyűlés Szécsényben 1705-ben. In: A szécsényi országgyűlés 1705-ben. (Szerk. Praznovszky Mihály) Szécsény, 1995. 7–58.

⁴ R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc államáról. In: Az államiság megőrzése. (Szerk.: Czigány István) Bp., 2002. 229–282. (Ezen belül is „A magyar konföderáció” című alfejezet – 254–259.)

Libertate” című ünnepi kötetben olvasható tanulmányában („Országépítés Rákóczi államában”) nemcsak „a Báthori István, Bethlen Gábor centralizációs törekvéseit” összegző „korlátozott nemesi respublica” kifutási lehetőségeiről tesz említést a professzor asszony, hanem kiegészíti azzal a nemzetközi vizsgálódásokra készítő gondolattal is, hogy Rákóczi „a Zrínyi Miklós környezetében felvázolt közép-európai konföderáció” megvalósítását sem tévesztette szem elől a szabadságharc folyamán.⁵ (Legújabbban a „Nemzet és emlékezet” reprezentatív sorozatnak „Rákóczi-szabadságharc” című kötete, amely 2004-ben került a könyvesboltok polcaira, a fentiekhez hasonlóan nagy teret szentel a háborúban fogant, s mindvégig a háborús körülményekhez alkalmazkodó államstruktúra, állammechanizmus tematikájának.⁶) Amikor a Rákóczi-állam problémaköreinek tudományos előzményeit számbavesszük, nem feledkezhetünk meg Benda Kálmán, Esze Tamás, Köpeczi Béla, Mezey Barna, Péter Katalin, Siptár Dániel kutatási eredményeiről, mint ahogyan a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó külföldi kollégák tanulmányairól sem.⁷ A gazdag historiográfiai előzmények ellenére mégis úgy gondolom, hogy új elemekkel gazdagítható és gazdagítandó a szécsényi konföderációról szerzett eddigi ismereteink, ha továbbhaladunk a Hopp Lajos által elkezdett, de abbamaradt lengyel vonalon, az összehasonlító elemzéssel. Egyúttal mód nyílik arra is, hogy a Rzeczpospolita egyik krízis évéről, a szóban forgó 1704. évről is szót ejtsünk, ezen belül pedig kitérjünk a lengyel, litván elit magatartására, amelyet egyébként R. Várkonyi

⁵ R. Várkonyi Ágnes: Országépítés Rákóczi államában – In: „Cum Deo pro Patria et Libertate” („Az élő Rákóczi” – Rákóczi – ünnepségek 2003. – Szerk.: Muzsnay Árpád) Szatmárnémeti, 2003. 163–180., R. Várkonyi Ágnes: Ad Perpetuam Rei Memoriam – Rákóczi államáról. In: Magyar Tudomány 2003/6. 699–712.

⁶ A Rákóczi-szabadságharc. „Nemzet és emlékezet” sorozat. (Szerk.: R. Várkonyi Ágnes, Kis Domokos Dániel) Bp., 2004.

⁷ Benda Kálmán–Péter Katalin: Az országgyűlések a kora-újkor magyar történelemben. Bp., 1987., Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp., 1966., Uő: A Rákóczi-szabadságharc külpolitikája. Bp., 2002., Mezey Barna: A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései. In: Jogtörténeti Értesítő 1981., Uő: Képviselő és alkotmány a középkori Európában. (Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet) Bp., 1998. Lásd még a különböző tanulmánykötetek témához kapcsolódó publikációit. Benda Kálmán (Szerk.): Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Bp., 1980., Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (Szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Bp., 1980., Tamás Edit (Szerk.): A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. I–II. k. Sárospatak, 2003., Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában – Europe and Hungary in the Age of Francis II. Rákóczi (a budapesti nemzetközi konferencia anyaga, 2003. szeptember 24–26. – Sajtó alatt)

Ágnes közelmúltban közzétett írásában kutatási feladataink egyikeként jelölt meg.⁸

A lengyel konföderációkról

A 17. században kudarcok sorozatát (1629., 1654., 1660., 1667., 1672., 1686.) elszenvedő Rzeczpospolita nemessége sehogyan sem tudott belenyugodni nagyhatalmi helyzetének elvesztésébe, s minden alkalmat megragadott arra, hogy egykori tartományait visszaszerezze, a 16-17. század fordulójának, a legnagyobb területű lengyel – litván államát feltámassza, megtépázott tekintélyét Európában helyreállítsa. Ezért gondolta főleg a lengyel főnemesség az 1697-es királyválasztáskor azt, hogy Ausztria (I. Lipót császár) és Oroszország (I. Péter cár) támogatását élvező Friedrich August szász választófejedelemet a lengyel trónra emeli. Kézenfekvőnek látszott, hogy francia vetélytársával szemben az ambiciózus és a nagyszabású tervekből soha ki nem fogyó II. Erős Ágost lehet csak az a személy, aki a Nemesi Köztársaság sérelmeit orvosolni képes. Államérdekből a lengyel klérus is hajlandó volt elfogadni II. Ágost gyors rekatolizálását (nemcsak Párizs, de Lengyelország is megért egy misét!). Úgy tűnt, hogy Szászország és Lengyelország-Litvánia egyesített anyagi, katonai erejének a svéd balti birodalom nem lesz képes ellenállni. A hadi dicsőségről álmodozó II. Ágost király szász hadaival – az orosz és dán szövetségesei nélkül – vakmerően rátámadt Svéd-Livóniára. Ennek a hadüzenet nélküli akciónak a kimondott célja, az 1621 óta svéd kézen lévő Riga kikötőváros visszafoglalása volt. Mivel a meglepetés erejére alapozott támadás heteken belül összeomlott, nemcsak II. Ágost lengyel király, hanem a Rzeczpospolita kálváriája is elkezdődött.

1701. június 17-én II. Ágost lengyel-szász hadserege döntő vereséget szenvedett Riga alatt XII. Károlytól, így a Rzeczpospolita a maradék Livóniát is elvesztette. XII. Károly svéd király Rzeczpospolita elleni vilámhadjáratának a sikereit jelezte Vilnó (Wilno), a litván főváros elfoglalása, Varsó 1702. május 18-i, Krakkó augusztus 10-i kikényszerített kapitulációja. Ezek a katonai vereségek. Olyan gyors és feltartóztathatatlan belpolitikai krízisbe sodorták a Rzeczpospolitát, hogy már 1702-re felbomlott a lengyel és a litván társadalom külpolitikai sikerekre orientált egysége, alig két év leforgása alatt egymással viaskodó, két nagy táborra, – az ún. békepártra, illetve háborús pártra szakította az országot. Ennek a szembenállásnak legi-

⁸ R. Várkonyi Ágnes: Lengyelország és az „európai hatalmi egyensúly” II. Rákóczi Ferenc politikájában. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Szerk.: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs) Bp., 2004. 325–335.

tim keretét az ekkor életre hívott konföderációk, egyelőre még csak részleges, partikuláris konföderációk adták.

1702. augusztus 22. – *a sandomierzi (kis-lengyelországi) partikuláris konföderáció* megalakulása (cél: honvédő és felszabadító háború Svédország ellen)

1702. október 30. – *a kolo-i (nagy-lengyelországi) partikuláris konföderáció* megalakulása (cél: békekötés Svédországgal)

Mivel a partikuláris konföderációk a deklarált céljaikat megvalósítani nem tudták, céljaik változatlan hangoztatásával és propagálásával országos konföderációkká szélesítették regionális társadalmi szövetkezéseiket.

Az 1704. február 16-i *varsói általános konföderáció létrejöttét* („békepárt”) az április 19-én közzétett varsói konföderációs okmányok (Actum in Curia Regia Varsaviensi - nyomtatott változat),

Az 1704. május 20-i *sandomierzi általános konföderáció létrejöttét* („honvédő párt”) a június 14-én közzétett sandomierzi konföderáció dokumentumok (Actum in Castro Sandomiriensi – nyomtatott változat) igazolták vissza.

De hogyan is kell értelmeznünk a konföderációt? A „Confoederatio Lengyelországban a saját védelemre, vagy az országban a rend és biztonság fenntartására, vagy a szabadságok és jogok megóvására, vagy az államtekintély biztosítására avagy valamely más célra esküvel és becsületszóval bizonyos időre kötött szövetség.”⁹ A konföderációk ténylegesen a király és a szejm hatalmi körét vették át, az azokat megillető jogokkal és köteleességekkel rendelkeztek. A konkrét és meghatározott célok érdekében szerveződött konföderációkba az egyházi és világi nemesek önkéntes alapon tömörültek, „becsületszóval és esküvel” kötelezték magukat a konföderációs okmányba foglaltak betartására, „testvéri béklyóval” (sub vinculo) kapcsolták össze magukat a célok realizálásának idejére.¹⁰ Az általános konföderáció gyűlései – noha átfoghatták az egész ország területét is – nem voltak országgyűlések!

⁹ Hüppe, Siegfried: A lengyel alkotmány története. (Fordította Szathmáry György) Bp., 1894., 210., Bardach, Juliusz–Leśnodorski, Bogusław–Pietrzak, Michał: Historia państwa i prawa polskiego, Warszawa, 1976 230–231.; Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda t. VI. Warszawa, 1878. 347.; Davis történész a konföderáció esetében az ellenállási jog érvényesülésére helyezi a hangsúlyt, a rokosz-t (= az engedetlenséget) a konföderáció partikuláris formájának véli. – Davis, Norman: A History of Poland in Two Volumes. Vol. I.: The Origins to 1795. Oxford, 1981. 339–340., Ring, Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A Nemesi Köztársaság válságának anatómiája. Bp., 2001. 137.

¹⁰ Konopczyński, Władysław: Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne. Kraków, 2002. (Az 1918. évi kiadás reprintje) 260–261., 263., Kutrzeba, Stanisław: Historia ustroju Polski. Poznań, 2001. (az 1949. évi 8. kiadás reprintje) 185–186., Hüppe: A lengyel alkotmány, 212–213.

Ezek nem voltak szejmek, csak szejm jellegűek!¹¹ Akárcsak a szejm élére, úgy a konföderációk élére is marsallt, munkájának segítésére pedig tanácsosokat (consiliarius) választottak a jelenlévők. A házelnöki funkcióval rokonítható posztot csak igen tekintélyes, köztisztviselőben álló, a kényes feladatok ellátására alkalmas személy nyerhette el. Csak olyan ember kerülhetett marsalli funkcióba, aki átlagon felüli műveltséggel, diplomáciai érzékkel rendelkezett, hiszen a protokolláris feladatok (pl. követek fogadása, audencia előkészítése) ellátásán túl a legnehezebb feladatot, az országos gyűlések zavartalan lebonyolítását kellett megoldania.

A konföderációk országos gyűlését, a *walna rada* munkáját senki és semmi nem szakíthatta félbe. Az interregnumok „összes confoederalis törvényei” teljes érvényű törvényeknek számítottak a későbbiekben is, senki nem kérdőjelezhetette meg azok érvényességét, ám az ezen kívüli konföderációs határozatok, döntések csak akkor váltak hatályossá a későbbiekben, ha a konföderációknak sikerült „az államhatalommal valamely compromissumot létrehozni”, mert megegyezés híján *rokosz*-nak = lázadásnak, engedetlenek felkelésének számított.¹² Másképpen szólva, a konföderációs törvények utólagosan, majd a következő szejmen becikkelyezésre kerülhettek, majd csak akkor válhattak törvénnyé a konföderációs végzések! Amikor több konföderáció is működött, így pl. a bennünket közlelő érdeklő 1704-es varsói és sandomierzi konföderáció, a konföderációk felbomlása után (azaz, a megfogalmazott célok elérése után), a „vesztes” konföderáció határozatai érvényüket veszítették, a helyi kancelláriai könyvekbe beírt passzusokat egyszerűen kihúzták.¹³ Ezeknek a lengyel konföderációknak a tanulmányozására legalább két okból szükségünk van. Egyrészt azért, hogy a Szécsényben elmondott Bercsényi beszéd értelmezését elvégezhessek (ezt a beszédrészletet a Rákóczi: Emlékiratok alapján idézzük.¹⁴), másrészt azért, hogy a magyar

¹¹ Bardach–Leśnodorski – Pietrzak: Historia państwa i prawa polskiego, 230–231.

¹² Hüppe: A lengyel alkotmány, 213., Encyklopedyja powszechna S. Orgelbranda t. VI. 347.

¹³ Encyklopedyja powszechna S. Orgelbranda t. VI. 347.

¹⁴ Rákóczi Ferenc: Emlékiratok. In: Rákóczi Ferenc: Vallomások, Emlékiratok. Szerkesztette: Hopp Lajos. Bp., 1979. 309. – „Bercsényi gróf [...] hosszú beszédet mondott, de kimutatta, hogy azoknak, akik vezért akarnak választani, elsősorban azt kell eldönteniök, hogy ezt milyen minőségben teszik. A gyűlés kétségkívül az egész ország tekintélyét élvezte, de mint-hogy az ország legelső rangjai és méltóságai nincsenek jelen, helyettesíteni kell őket, ha diétát akarunk tartani, ez pedig teljesen elidegenítené a távollévőket, akik közül pedig sokat akarata ellenére tartanak vissza Bécsben. És minthogy a császár ajánlatokat tett és kijelenti, hogy orvosolni akarja a nemzet panaszait, nem lenne helyénvaló királyt választani. Így tehát nem lehet jobbat cselekedni, mint a lengyelek hasonló esetekben kialakult szokásainak példáját követni, mivel ez a nemzet szabad és féltékenyen őrzi szabadságát. Náluk semmi sem gyakoribb, mint hogy kölcsönös esküvel szövetkeznek, vezért választanak, és annak vezérése alatt állítják helyre megsértett szabadságukat.” (kiemelés tőlem – G. S.)

szakirodalomban a szécsényi konföderációval kapcsolatos 1704. évi lengyel párhuzamot a lengyel forrás alapján nyomon követhessük.

A varsói és a sandomierzi konföderációk (1704)¹⁵

A varsói konföderációs okmányt – amit „sabbato ante Dominicam cantate proximo Anno Domini millesimo septingentesimo quarto” = 1704. április 19-én adtak közre – az első helyeken a legfőbb egyházi (a primás-érsek) és a legfőbb világi főúr (a krakkói kastellán) írta alá, majd a poznańi püspök és 4 vajda aláírás után csak a hetedik helyen következett a konföderáció választott marsalljának, Piotr Bronisz pyzdry-i sztarosztának a kézjegye. Ezután 3 szenátori rangú kastellán névjegye reprezentálta még a szenátust 1704. április 19-én. Ekkor, összesítetten: 11 szenátor és 78 vajdai képviselő nyilvánította ki egyetértését a varsói konföderáció céljaival.¹⁶ Ugyaneköz az adatok a sandomierzi konföderáció esetében – sabbato ante Festum Sanctorum Viti et Modesti Martyrum proximo Anno Domini millesimo septingentesimo quarto = 1704. június 14-én közhírré téve – tekintélyt parancsolóbbak. A 22 szenátor között 4 lengyel és 3 litván „miniszter” (pl. a lengyel alkancellár, főkincstárnok stb., litván főmarsall, referendarius stb.) neve is felbukkan. A slachtát 25 vajdaság, tartomány (ziema) 132 megjelent képviselője, plusz a sandomierzi vajdaságból „generaliter wszystko”, tehát az egész vajdaság képviselte.¹⁷ Ez utóbbi jelenség – magától értetődően – kivételnek számított, a fő- és köznemes egyénileg döntött arról, hogy melyik társadalmi szövetséghez csatlakozik. Az idézett dokumentumok – már az általános konföderáció létrejöttékor – igazolják, hogy a konföderációkat területiális szövetségenként értelmezni nem szabad. Nem fölösleges, ha néhány példával illusztráljuk a társadalom megosztottságát, egyéni érdekek szerintit csoportosulásukat. Amint azt már korábban említettem, az első világi szenátor, a krakkói kastellán (Hieronim Lubomirski) az interrex oldalán, a

¹⁵ Bibliotheca Czartoryskich w Krakowie. (Kézirattár) – Ms. 18748 – Actum in Curia Varsaviensi sabbato ante Dominicam cantate proximo Anno Domini millesimo septingentesimo quarto; (A továbbiakban: Actum in Curia Varsaviensi)

Ms. 9541. – Actum in castro Sandomiriensi sabbato ante Festum Sanctorum Viti et Modesti Martyrum proximo Anno Domini millesimo septingentesimo quarto. (A továbbiakban: Actum in castro Sandomiriensi) – Szeretném hálás köszönetemet kifejezni dr. Nagy László Kálmán kollégának, a krakkói Jagelló Egyetem Hungarológiai Tanszéke tanszékvezetőjének, aki nem csekély fáradság árán az említett dokumentumokat számomra elérhetővé tette.

¹⁶ Actum in Curia Varsaviensi, 2–5. (az oldalszámozás nélküli dokumentumot én láttam el oldalszámokkal)

¹⁷ Actum in castro Sandomiriensi, 2–5. (az oldalszámozás nélküli dokumentumot én láttam el oldalszámokkal)

varsói konföderációban politizált, eközben a krakkói vajdaság 23 nemese a sandomierzi konföderációhoz pártolt.¹⁸ Azt várnánk, hogy a svédeknek jobban kiszolgáltatott nagy-lengyelországi vajdaságok nemessége tömegesen felsorakozik a detronizáció – interregnum ügye mellett, ehelyett még a vajdák magatartása is ingadozó. Közülük például a poznani, a sieradzi vajda a varsói, a kaliszi, a rawai vajda a sandomierzi táborban található. Ezek után már meg sem lepődünk azon, hogy a varsói dokumentumot 6 poznańi, a sandomierzit pedig 8 poznańi vajdaságbeli nemes írta alá, a sieradzi vajdaság II. Ágost király jogfosztottságáért küzdő 4 képviselőjével szemben, 10 sieradzi vajdaságból érkezett képviselő a sandomierziek királyhűségére voksolt. Egy pillanatra térjünk még vissza a számokhoz! A varsói általános konföderáció megalakításáról 11 szenátor és 78 köznemes, a sandomierzi konföderáció életre hívásáról 22 szenátor, 132 megjelent nemes és nemesi képviselő, plusz a „sandomierzi vajdaság egésze” döntött.¹⁹

Viszonyítási alapként szeretném megemlíteni Stanisław Kutrzeba lengyel jogtörténész adatait, amelyek a felső- és alsóház létszámviszonyaira vonatkoznak. Ő 145 szenátorról tud az 1677-es szabályozás után, de „a száz királyok idején” (II. Ágost és III. Ágost uralkodása idején) már 163 szenátor tanácskozott a felsőházban. Ugyanez az emelkedő tendencia érvényesül a képviselők számának tekintetében is: az 1677-es kimutatásba vett 172 fő (118 – Lengyelországból, 48 – Litvániából, 6 – Livóniából) a 18. század első felében 182 főre módosult.²⁰ (Hangsúlyoznám még egyszer! A nemesi képviselők létszámára vonatkozik a közlés! A konföderációs levelet képviselők és „viritim”nemesek is aláírták.)

Ha a mennyiségi mutatókat meghatározó tényezőnek fogadom el, akkor a sandomierzi konföderáció fölénye vitathatatlan. A Rzeczpospolita nemesi társadalmának közel kétharmada támogatta a sandomierzi „programot”, ellenben a varsói konföderáció a legitimáció szempontjából megalapozottabbnak tűnik, még akkor is, ha tudjuk, hogy II. Ágost lengyel király a sandomierzi konföderáció „tagja” volt. Igaz hogy aláírásával nem, de fogadalom tételével a hozzá hű nemességgel kötött alkuját visszaigazolta.

¹⁸ Actum in castro Sandomiriensi, 2–3.

¹⁹ Actum in Curia Varsaviensi, 2–5., Actum in castro Sandomiriensi, 2–5.

²⁰ Kutrzeba: Historia ustroju Polski, 178., II. Ágost király nagy előszeretettel alkalmazta és a maga javára hasznosította a szenátori címek adományozását. 1698–1701 között 80, 1702-ben 30, 1703-ban újabb 30 emberét jutalmazta szenátorsággal. A szenátus látványos kicsérelődésének magyarázatát a háborús viszonyokban találjuk meg. A svédek katonai győzelmeinek hatására egyre többen fordítottak hátat II. Ágost királynak, mire ő, az ellenségnek behódoló szenátorok helyébe azonnal a hozzá hűséges embereit állította. – Porazyński, Jarosław: Funkcje polityczne i ustrojowe rad senatu w latach 1697–1717 In: KH 1984/1. 30–31.

Tudom, hogy magyarázatra szorul a fenti kijelentés, nézzük tehát: miért is állítható a varsói tömörülésről, hogy a legitimációs bázisa erősebb? Azért, mert Michał Radziejowski primás-érsek cselekedete – ti. trónvesztettnek nyilvánította II. Ágostot, következésképpen interrex-nek tekintette magát, s interrex-i funkciójából adódóan, legfőbb feladatára, az új király megválasztására mozgósította a nemesi választókat – precedens értékű jogi (alkotmányos) előzményen alapult. János Kázmér király (1648–1668), akit Ukrajna (1654., 1667.) és a Királyi-Poroszország (1658., 1660.) elvesztése miatt a lengyel főnemesség a Rzeczpospolita megrontójának tartott,²¹ bűneit a vivente rege (királyválasztás az élő király idején) ötletével tetőzte be. Ezzel az alkotmánysértő lépésével valójában egy Franciaország – Rzeczpospolita szövetség létrehozását célozta meg. XIV. Lajos hadvezérének, Ludovic Condé herceg fát, Henry Julient szerette volna a lengyel trónra emelni. Amikor szándékát az 1661. évi szejmen nyilvánosságra hozta, a politikai elit két nagy pártra, konföderációra bomlott. Az egyik a királyi elképzelést támogatta, mert – véleményük szerint – a francia segítséggel restaurálandó nagyhatalmiságért a nemesi alkotmány megsértése (= a királyválasztási jogról való lemondás) nem számít megfizethetetlen árnak. Ugyanakkor a másik párt, a nemesi „arany demokrácia” védőpártja alkotmánysértést kiáltott, a király esküszegését, illetve a pacta conventa sérthetetlenségét emlegette. A „királypárti, de alkotmánysértő” és az „alkotmányvédő, de királyellenes” konföderációk között éles harc bontakozott ki, fegyveres összetűzésekre is sor került. Az alkotmányos jogok, vagyis a nemesi jogok csorbitatlansága mellett kardoskodók kétszer is legyőzték a királyi seregeket, a királynak egyéb választása nem lévén, meg kellett hátrálnia. Általános amnesztiában részesítette az ellene fegyvert ragadókat, a vivente rege koncepciója lekerült a napirendről. 1668-ban azonban újra alkotmányos krízishelyzetbe hozta országát,²² mert a Napkirály tudtával lemondott a lengyel trónról, Franciaországba távozott, szerzetesként élt 1672-ben bekövetkezett haláláig. Lemonadásával kimondva-kimondatlanul XIV. Lajos pártfogoltjának, a neuburgi Philipp Wilhelmnek készítette elő a királyválasztási terepet, ám a Rzeczpospolita nemessége hazai jelöltnek, Michał Korybut Wiśniowiecki hercegnek szavazott bizalmat.²³

²¹ Jellemző a királlyal szembeni általános elégedetlenségre, hogy János Kázmér fémpenzein lévő „I. C. R.” (Ioannes Casimirus Rex) feliratot „Initium Calamitatis Regni”-re („A Királyság Szerencsétlenségének Kezdeté”) torzították el. – Zaskilnjak, Leonyid–Krikun, Mikola: Istorija Pol'scsi. L'viv, 2002. 191.

²² Kłaczewski, Witold: Jerzy Sebastian Lubomirski. Wrocław-Warszawa-Kraków, 2002. 258–272.

²³ Przyboś, Kazimierz: Kandydatura Piasta w literaturze politycznej w bezkrólewiu po abdykacji Jana Kazimierza. In. Studia Historyczne 1971/4. 493–508. – Andrzej Olszewski

M. Radziejowski prímás-érsek, interrex, H. Lubomirski krakkói kastellán, lengyel főhetman, P. Bronisz a konföderáció marsallja és St. Leszczyński poznańi vajda neveivel fémjelzett *varsói szövetség* „az egész világ számára” (Całemu Światu) tudomására adta az 1704. április 19-i felhívásával, hogy a Rzeczpospolita hivatalosan az interregnum időszakát éli (ogłoszenie Interregni), üresnek nyilvánítja a királyi trónt. Erre a lépésre azért kellett sort keríteni – szerepel az indoklásban –, mert a király lábbal tiporta a „kardinális törvényt” (Cardinalissimam Legem), „hallatlan igazságtalanságokat” követett el a nemességgel szemben, pedig a királyok csak általuk nyerhetik el hatalmukat, „általuk uralkodnak” (per quem Reges regnant). A régi lengyel szokásnak megfelelően „egymás között konföderációt alkottak”, hogy a jogtalanság megszűnjön, az alkotmány, a legfőbb törvény (Cardinalissima Lex), a szabadságjogok maradéktalanul érvényesülhessenek.²⁴ Az előrebocsátott program megvalósítására hangzottak el az esküszövegek, mégpedig a konföderáció marsallja, a szenátorok és a konföderált nemesek sorrendjében.

A „Vajdaságok, Tartományok és Powiatok (= járások, körzetek) akaratából” (z woli Woiewodztw, Ziem, y Powiatow) megválasztott marsall, Piotr Bronisz fogadalmat tett arra,²⁵ hogy az írásba foglalt célokat, „a Korona és a Litván Nagyfejedelemség omnia Iura Cardinalia”, szabadságjogait „a legkisebb részrehajlás nélkül, a leghívebben” (sine ullo partialitate fidelissime) igyekszik megvalósítani „a Kardinális Prímás Őszentségével”, a szenátor urakkal és a „konföderációban egyesült testvérekkel” (z Ich Mościami Bracią Zkonfederowanymi) együtt. A szabadságjogok visszaszerzéséért kész „az utolsó csepp véréig” küzdeni (do wylania ostatniey krople krwi stawać będę). Megesküdött arra is, hogy marsalli funkcióját mindaddig megőrzi, amíg a Rzeczpospolita belső és külső békéje nem lesz biztosított (Rzpta ab intra quam ab extra uspoikoiona nie będźie).

A szenátorok, illetve a marsall mellé választott tanácsosok esküjében²⁶ a konföderációhoz való csatlakozás kinyilvánítása mellett új elemként az is szerepelt, hogy a konföderáltak nemcsak a „sérült Jogok” korrekciójáért (dla naprawy Praw połomanych), hanem a veszélyeztetett „Szent Római Katolikus Vallásért” is kiállnak. Megfogadták, hogy a „Kardinális Prímás Őszent-

lengyel alkancellár azért agitál Michał Korybut Wiśniowiecki herceg királyjelöltsége mellett, mert az idegen királyok sikertelenek, égre-földre esküdöznek a trón elnyerése miatt. A herceg a Piast és a Jagelló-dinasztiával vérségi rokonságban áll, a híres hadvezér Jeremi W. fia, a római katolikus vallás védelmezője, a lengyel alkotmány biztos őre. Megválasztása esetén biztosan megszűnik a pártoskodás. – ua. 502–503.

²⁴ Actum in Curia Varsaviensi, 2.

²⁵ Actum in Curia Varsaviensi, 5.

²⁶ Actum in Curia Varsaviensi, 5–6.

ségének” és a marsall parancsainak mindenben engedelmeskednek (we wszystkim sluchać), utolsó csepp vérükig kitartanak a konföderáció mellett, azzal szakítani soha nem fognak, esküjük alól csak a külső és belső béke elérésekor mentesülnek. A konföderáció fennállásának idején semmilyen ellenséggel kapcsolatot nem létesítenek, velük levelezést sem ők, sem alattvalóik nem folytatnak, semmilyen titkot kiszolgáltatni nem fognak. A „Vajdaságokban, a Tartományokban és Powiatokban” élő és a konföderációt elfogadó „Nemes Testvérek” (Braci Szlachty) eskütételét fogadják, csatlakozásukat nem akadályozzák meg.

A konföderációba igyekvő „Nemes Testvérek” fogadalmá²⁷ több ponton megismételte a szenátorok és tanácsosok szavait, de érthető módon, a konföderációs hierarchia alsó fokán álló vidéki köznemes nemcsak a primásérseknek, a marsallnak, hanem a szenátoroknak, tanácsosoknak is engedelmességet fogadott, a többi konföderálttal való együttműködésről nyilatkozott. Ünnepelesen ki kellett jelentenie, hogy a konföderációtól eltántorítani magát nem hagyja, „sem ígéret, sem ajándék, sem baráti, sem ellenséges érzület” nem bírhatja esküjének megmásítására.

Az 1704. június 14-én a sandomierzi táborban rögzített írásos változat szerint a sandomierzi konföderáció a „*pro Deo et Lege et Rege*” jelszavával alakult meg.²⁸ Az 1704-es konföderációk között tehát a vízvonalzó vonalat a törvényesség fogalmának különböző értelmezése jelentette. A varsóiaktól eltérően a sandomierziek továbbra is legitim uralkodójuknak tekintették II. Ágost királyt, s ebből fakadóan a haza ellenségei közé nemcsak a betolakodó svédek, hanem a varsói konföderáció tagjait is odasorolták. Az „Istenért (= a római katolikus vallásért), a Törvényességért (= a nemesi alkotmányért), a Királyért” szerveződő konföderációt a királynak, a konföderáció marsalljának, a szenátoroknak (köztük a konföderáció választott hivatalviselőinek) és a nemesi tagoknak az esküje szentesítette. Értelemszerűen, a sandomierzi konföderáció tagjának számító király külön is kinyilvánította, hogy szabad akaratából lépett szövetségre szabadságát szerető népével, s mint ahogyan királlyá választásakor megerősítette a *pacta conventa*-t, úgy ezennel is megteszi. A régi jogok, szokások, *antiquae formae Reipublicae* visszaállítását éppúgy ígérte, mint azt, hogy a Rzeczpospolitát élete végéig el nem hagyja, a Rzeczpospolita régi szabadságáért „egészségét, életét nem kíméli”, a Rzeczpospolita kárára külső országokkal nem szövetséget köt, részleges eredményekkel, részleges békével nem elégszik meg.²⁹

²⁷ Actum in Curia Varsaviensi, 6.

²⁸ Actum in castro Sandomiriensi, 6–7.

²⁹ Actum in castro Sandomiriensi, 7.

A konföderációs marsall személyének a kiválasztása már önmagában is felért egy üzenettel. Ugyanis Stanisław Donhoff (Dönhoff) litván nagyfejedelmi fővadászmester (Łowczy W. X. Litewskiego) marsallsága egyrészt a lengyel, litván közös küzdelmet, a közös harci elszántságot, másrészt – s ez a fontosabb – a keleti szomszéd (Oroszországgal) való együttműködés folytatását tudatosította a társadalommal. (Utalhatunk az 1699., az 1701. évi lengyel, litván – orosz katonai és diplomáciai szövetség meghosszabbítására, valamint arra, hogy Litvánia, tehát a Rzeczpospolita északkeleti vajdaságai orosz-svéd hadszíntér ezekben az években!) A konföderáltak szabad akaratából megválasztott marsall a konföderáltak országos gyűlés színe előtt megesküdött arra, hogy marsallságát fideliter, mindenkitől függetlenül fogja gyakorolni, egyes egyedül „a Rzeczpospolitától való függőségét” ismeri el (dependency ni odkogo tylko od samey Rzeczypospolitey mieć).³⁰ (A király sem utasíthatja a marsallt, hiszen a király is a konföderáció tagja!) A „Generális Konföderáció” vezetése (Marszałkostwo Confederacyi Generalney) mindaddig a helyén marad, amíg az a „külső, belső békét” nem garantálja, ami pedig csak úgy valósítható meg, ha az „egyes Provinciák elszakadását nem engedem meg” (żadna awulsya Prowincyi nie pozwolę), „II. Ágost Király Öfelsége” uralkodói jogainak és a „Haza Szabadságjogainak” érvényt szerzek (Iura ... Majestatis Króla Iego Mości AUGUSTA II. ... Oyczystych Swobod i Wolności ... przestrzegać et cum discrimine vitae zaszczycać będe) – mondta többek között az esküszövegében St. Dönhoff marsall. Új, de nagyon is hangsúlyos elemként szerepelt a fogadalomtételkor a konföderáció ellenségeinek pontosítása, akik ellen az „utolsó csepp vérükig” küzdeni fog a marsall a szenátorokkal és a „konföderált testvérekkel” együtt. „pro hoste Patriae” tekinti a sandomierzi konföderáció vezetője és minden tagja azokat, akik a detronizációt kimondták és támogatták, a külső ellenséggel cimboráló „a Haza gonosz Fiait” (złych Synow Oyczyzny), minden Lengyelországba betolakodó „Svéd alattvalót” (kazdego Praktykanta i adhaerenta Szwedzkiego), s mindazokat, akik ezt az „Általános (országos) Konföderációt” nem támogatják. Nem különben, a haza ellenségének számított a „leendő megválasztott király” (przyszły Elect) és valamennyi lengyel királyi trónra pályázó személy (Kandydat) is.³¹

A szenátori rend egyházi, világi képviselői és az állami „miniszterek” (kormánytagok) a „Mindenható Istenre, a Szentháromság egységére és a szabadon választott II. Ágost Király Öfelsége egészségére” (Ja ... przysięgam Panu BOGU Wszechmogacemu w Troycy Świętey Iedynemu ... i zdrowiu Krola Iego Mości AUGUSTA II.) esküdtek, hogy a „feloszthatat-

³⁰ Actum in castro Sandomiriensi, 7.

³¹ Actum in castro Sandomiriensi, 7.

lan Rzeczpospolita egységét megőrzik, „a szabad Electio-t és Vallási, Nemesi Jogaikat” minden ellenséggel szemben megvédik. Megfogadták azt is, hogy a „Haza és a konföderáció kárára nem cselekednek”, csakis a „közjónak és az Általános Konföderáció ügyének” fognak szolgálni (dobru pospolitemu i rey Generalney Confederacyi). A marsall esküjében konkrétizált ellenségekkel szembeni kiállást ők is merősítették, majd ünnepélyesen kijelentették, hogy „ezt az esküt minden pontjában minden képzeletbeli anyagi haszon nélkül” betartják (tę przysięgę sine ulla imaginaria dispensatione in omnibus punctis zachowam).³²

Az egyszerű „Nemes Testvér” esküjének bevezető részében az alábbiakat jelentette ki: „az Általános (országos) Konföderációhoz csatlakozom (przystępuję)” a „Szent Római Katolikus Hit és Isten Egyházának megőrzéséért” (dla zatrzmania), „Második Ágost királyunk megvédéséért, akinek engedelmességet fogadok” (posłuszeństwo przyznawam), „a szabad királyválasztásért, a Nemesi Rend Jogainak és Szabadságainak egyenlőségéért” (dla zachowania wolney Elekcyi, i wszystkich Praw i Swobod równości i Imienia Stanu Szlacheckiego).³³ Nem maradtak ki az eskü szövegéből a már korábban ismertetett mozzanatok sem, így például a teljes békéig való küzdelem, vérének és életének a király, a közjó, az „Általános Testvéri Közösség” javára történő feláldozása, a haza ellenségeinek tételes felsorolása, a haza külső és belső ellenségeivel való együttműködés elutasítása.³⁴

Nyilvánvaló, hogy a varsói és a sandomierzi konföderációk programja és céljai között áthidalhatatlan szakadék tátongott. Ennek a könyörtelen szembenállásnak az alapját mindössze két dologban ragadhatjuk meg. Egyfelől, II. Ágost király cselekedeteinek a megítélésében, másfelől a svédekkel folytatott háború befejezési módjában. Amíg a varsói tábor II. Ágost király törvénysértését – ti. a Rzeczpospolita engedélye nélküli háború kirobbantását – a pacta conventa felrúgásának minősítette, a Nemesi Köztársasággal szemben elkövetett megbocsáthatatlan bűnének deklarálta és ebből vezette le jogos detronizációját, addig a sandomierziek a Svédország elleni háború sikeres megvívását állították programjuk centrumába. A svédek elleni társadalmi összefogást, egész Rzeczpospolita területére kiterjesztett nemesi felkelés kihirdetését sürgették. Ebbe a társadalmi egységbe a „vétkező király” is beletartozik – felfogásuk szerint -, következésképpen, a detronizáció hívei, akár csak a svéd hódítók, a haza ellenségeinek számítanak. Annál is inkább a haza ellenségeinek tekintendők a varsóiak, mert a protestáns Svédországgal kollaborálva a „Szent Római Katolikus Vallás és Egyház” ügyét a protestán-

³² Actum in castro Sandomiriensi, 8.

³³ Actum in castro Sandomiriensi, 8.

³⁴ Actum in castro Sandomiriensi, 8.

soknak szolgáltatták ki. Példaként említhető a primás-érsek főszereplése a detronizációban és az új electio szorgalmazásában. M. Radziejowski primás-érsek a királyválasztások alkotmányos feltételeit igyekezett biztosítani, mégpedig úgy, hogy több, királyi címre méltó jelöltet kért fel a királyválasztáson való indulásra. Amikor Rákóczival kapcsolatban a szakirodalmunk a lengyel trón felkínálását, mint tény emlegeti,³⁵ az nem jelentett többet - pontosan fogalmazva, - mint azt, hogy Rákóczit is számba vették az egyes lengyel főurak, mint potenciális lengyel királyt. Radziejowski levele, amelyben Rákóczi lengyel trónra invitálásáról esik szó, nem volt egyéb, mint II. Rákóczi Ferencnek szóló ajánlat a lengyel trónért „meghirdetett” versengésben való részvételre.

A szécsényi konföderációra vonatkozó tanulságok

Ez a mozzanat, vagyis Magyarország trónjának elnyeréséért „meghirdetett” versengés mozzanata Magyarországon is felbukkant. Bercsényinél egyáltalán nem légből kapott ötlet volt a szécsényi országos gyűlés napirendjének tisztázása folyamatában, ő félreérthetetlenül a lengyel példát idézi az 1705 május 16-án Nyitráról Rákóczihoz írott levelében. Az interregnum kikiáltását és a királyválasztás lebonyolítását sürgette, mert Európában – ahogyan Bercsényi kifejezte magát - „bizony, tanálunk udvarlót; mi szép leány ez a Regina Hungaria, Jungfrau Regede...”.³⁶ Bercsényi tehát 1705 nyarán a szabadságában és jogaiban „megbántódott Magyarország” alkotmányos jogaiba történő visszahelyezését az interregnum – királyválasztás eszközével kívánta elérni. Úgy ítélte meg, hogy I. Lipót halálával „íme, interregnumot mutatott az Isten!”, és hogy „semmi, dummodo innotescat interregni declaratio.”(semmiképpen nem halasztható az interregnum kinyilvánítása).³⁷ Az interregnum révén szabaddá tett magyar koronáért egész Európát foglalkoztató, egészséges konkurenciaharc fog kibontakozni éppúgy, mint ahogyan az Lengyelországban tapasztalható - sugallta a jövőt Bercsényi Rákóczinak. Egyenesen fel is szólította a határozott cselekvésre: „Appareat, quid possimus?” (Mutatkozzon meg [hát], hogy mire vagyunk képesek?)³⁸

Ennek az optimista jövőképpel dolgozó feltételezésnek volt némi alapja, ám a lengyel és a magyar jogviszonyok lényeges eltéréseiről nem vett tudo-

³⁵ Ráday Pál iratai 1703-1706. (Szerk.: Székely György., Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László) Bp., 1955. 250–251.

³⁶ Archivum Rákócianum IV/I. kötet. Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi Fejedelemehez. 1704-1712. Bp., 1875. 518. (AR IV/1.)

³⁷ AR IV/1. 518.

³⁸ AR IV/1. 518.

mást. Arról az „egyszerű” tényről feledkezett meg az ízig-vérig politikus Bercsényi, hogy az interregnum a Rzeczpospolita alkotmányában rögzített regnum – electio közötti átmeneti periódus volt, amikor is az állam irányítása a mindenkori gnieznói primás-érseket, interrex-i minőségben, illette meg. Az interrex legfontosabb és legsürgetőbb feladata ebben az átmeneti alkotmányos szakban a legitim királyválasztás mihamarabbi lefuttatása volt. Ő kezdeményezte a feladataikban különböző országgyűlés típusokat összehívni (konwokacyjny sejm = királyjelölő, elekcyjny = királyválasztó), de a királyjelöltek támogatására alakult ideiglenes konföderációk a sejmeken vívták meg a maguk csatáját. A királyválasztásokkal összefüggő, az interregnumok idején született konföderációk „rendesnek” (normálisnak), ellenben a királyok uralkodása idején életre hívott konföderációk „rendkívülieknek” minősültek. Ilyen rendkívüli konföderációként alakult meg a varsói 1704-ben, amely kétségen kívül Rádaynak mintát, jogi mintát kölcsönzött az 1705-ös szécsényi konföderáció megalkotásához.

Emlékezzünk vissza, hogy a II. Ágost királlyal elégedetlen főurak azért kezdeményezték a konföderációt, hogy királyukat felelősségre vonhassák a lengyel alkotmány megsértése miatt. 1704. január 14-én két hetes haladékot adtak II. Ágostnak arra, hogy a konföderáció előtt adjon számot „bűneiről”. Miután a király nem tett eleget ennek a felszólításnak, XII. Károly svéd király a békekötés elé kegyetlen feltételt állított. Svédország a Rzeczpospolitával békére csak abban az esetben lép – jelentette ki a svéd hódító –, ha a Rzeczpospolita szabaddá teszi magát a királyától és új királyt választ magának. A svéd fegyverek erejét nap mint nap megtapasztaló Nagy-Lengyelország, Mazóvia, Kujávia legfőbb vezetői XII. Károly követelése előtt meghajoltak, s a Michał Radziejowski primás-érsek, Stanisław Leszczyński poznańi vajda vezette konföderáció már február 24-én trónvesztettnek nyilvánította II. Ágostot, majd Radziejowski primás-érsek április 16-án hivatalosan is deklarálta az interregnumot.³⁹ Ez a varsói konföderáció megalakulását és működését idéző eseménysor azonos vonásokat mutat a magyarországi helyzettel. A varsói konföderáltak véleményével egybecsen-
gően, Rákócziék felfogása szerint a magyar király ugyanolyan alkotmány-
sértő (pl. az 1687-es országgyűlési végzések miatt, az 1699-es „sine nobis, de nobis” karlócai béke miatt stb.), mint II. Ágost, ugyanolyan felelősséggel tartozik alattvalóinak, mint lengyel sorstársa. II. Ágost király újabb alkotmány-
sértéstől sem riadt vissza, mert az új legitim intézmény, a konföderáció
felszólításának nem engedelmeskedett, a felelősségadás elől kitért. A len-

³⁹ Theatrum Europaeum. Theil XVII. (vom 1704ten Jahr bis Ausgangs 1706ten vorgegangen) Frankfurt am Mayn, 1718. Jahr 1704., Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások (Kézirat) Eger, 2004. 155–159.

gyelországi analóg helyzetből kiindulva nekem úgy tűnik, hogy a közvetlen lengyelországi konföderációs tapasztalatokkal rendelkező Ráday Pál a hirtelen döntésektől sem idegenkedő Bercsényivel szemben először a magyar jogi kereteket szerette volna kimunkálni, az új államjogi helyzethez alkalmazkodó, első jogi lépéseket óhajtotta megtenni, a konföderáció működésének jogi alapjait kívánta lerakni.

Ezeknek a jogi kereteknek realizálása viszont különböző akadályokba ütközött, kezdve azzal, hogy a Magyar Királyság 16–17. századi jogtörténetéből mind a konföderáció, mind az interregnum intézménye, interrex funkció hiányzott. Itt visszaülne arra a már korábban említett súlyos belpolitikai válságra, amely János Kázmér király vivente rege előterjesztéséből bontakozott ki az 1660-as években. Magyarországon ilyen probléma fel sem vetődhetett, a lengyel-litván szituációval éppen ellentétesen, a Habsburg magyar királyok már életükben megválasztatták királyi utódukat a magyar rendekkel és nyomban meg is koronáztatták őket (pl. III. Ferdinánd legidősebb fiát IV. Ferdinándként Magyarország királyává választatta és koronáztatta 1647-ben, 1654-es váratlan halála következtében másik fiát, Lipótot választatta és koronáztatta magyar királlyá 1655-ben, vagy I. Lipótra hívatkozunk, akinek kívánságára a magyar rendek 1687-ben kilencéves fiát, Józsefet trónra emelték.).

A konföderáció kapcsán kitapintható lengyel – magyar jogfejlődés hasonló és eltérő viszonyaira bukkanunk a Csécsi-naplóban⁴⁰ is. Ezekből itt most csupán két vitapontra szeretnék kitérni, a convent vagy diaeta, illetve a marsall vagy „vezérlő fejedelem” eldöntendő kérdésekre.

A Szécsényben összegyűlt főrendiek, vitézlő rendbeliek, szabad királyi városok képviselői már maguk felismerték azt, hogy gyűlésük nem felel meg a diaeta feltételeinek (nem király hívta egybe, a legfőbb állami méltóságok, a nádor, az érsek, az országbíró, a horvát bán, püspökök nagy része stb. nincs jelen), ezért – Kajali Pál (Ráday Pál apósa) javaslatára – gyűlésüket országgyűlési hatáskörrel felruházott „Conventus Generalis omnis Ordinis et Status Confoederatorum Hungarorum”-ként határozták meg.

Ilyen természetű jogi probléma a lengyeleknél fel sem merülhetett, hiszen 1573 óta létező ilyen – olyan konföderációk (partikuláris, generális) szervesültek a jog elméletében és gyakorlatában. Mivel a konföderációk

⁴⁰ Acta Conventus Széchényensis 1705 a 12. Septembr. ad 3. Octobr. celebrati. Auctore Joanne Csécsi, Collegii Reformat. Sáros-Patakiensis Professore, in Conventu hoc presente. (A Kazinczy Ferenc-féle kézirat hasonmása) – In: A szécsényi országgyűlés 1705-ben. (Szerk.: Praznovszky Mihály) Szécsény, 1995. 63–149., Acta Conventus Széchényiáni, 1705. In: Rákóczi Tükör 2. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az Előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1973. 144–175.

ideiglenes jelleggel funkcionáltak, ugyanígy a konföderáció intézményei is. Következésképpen a konföderáció generalis conventus-a sem volt más, mint egy ideiglenes intézmény, országgyűlést helyettesítő intézmény.⁴¹ Igaz, hogy a konföderáció fennállásának idején a conventus döntései országos érvénnyel bírtak – pontosabban csak ott, ahol azok végrehajtása nem jelentett problémát –, ám a konföderáció feloszlása után, a konföderációs végzések felülvizsgálatra kerültek, s vagy bekerültek a Rzeczpospolita Corpus Juris-ába (Volumina Legum), vagy nem. Ennek az utólagos „becikkelyezésnek” (szentesítésnek) köszönhető a konföderáció a legitimitását, illetve ennek az elmaradása esetén, a konföderációt és az általa hozott döntéseket illegitimitásnak tekintették.

Ha ugyanezt az elvet a magyar viszonyokra kiterjesztem, azt tapasztaljuk, hogy a Rákóczi-szabadságharc konföderációjának általános gyűlésein = országos gyűlésein elfogadott articulusok átemelése a Corpus Juris-ba nem történt meg, másképpen szólva: a konföderáció országos gyűléseinek articulusai csak ideiglenes (1705-1711) törvényekként funkcionáltak. Ellenben az 1708-as, pestisjárvány miatt félbeszakadt pozsonyi országgyűlés egyes pontjai az 1715-ben becikkelyezett törvények közé bekerültek. A konföderációk párhuzamos vizsgálatakor felbukkant példák alapján, talán újra és jogosan megfogalmazható az a szakirodalomban nem ismeretlen állítás, hogy *a szécsényi társadalmi „összeszövetkezés” tanácskozásai – beleértve a későbbi ónodi, sárospataki tanácskozásokat is – szó szerint generalis conventus-ok, azaz, de jure nem országgyűlések, hanem a konföderáltak országos = általános gyűlései voltak.*

Nem látom akadályát annak, hogy a szakirodalomban is, majd ennek nyomán a kézi- és tankönyvekben is, az országgyűlések országgyűlésekkel történő azonosítása helyett, a szabadságharc generalis conventus-ait, országos gyűléseknek, vagy még inkább, *konföderációs országgyűléseknek* megnevezéssel szerepeltessük. Ezzel a fogalmi különbségtétellel érzékeltethetjük, hogy a Rákóczi-szabadságharc országgyűlései ideiglenes jelleggel, ideiglenes törvényhozó intézményként működtek, legitimitásuk a sikeres fegy-

⁴¹ Polner Ödön: II. Rákóczi Ferenc közjogi szempontjai. In: Rákóczi Emlékkönyv I. k. Bp., 1935. 382. – Polner Ödön helyesen mutatott rá a magyar és lengyel konföderációk közötti különbségekre, valamint arra is, hogy a szécsényi generalis conventus „nem volt más, mint helyettesítése annak az országgyűlésnek, amelyet 1687 óta törvényesen nem hívtak össze, amely tehát a törvény ellenére nem működhetett.” Amivel vitázni lehet, – sőt, meglátásom szerint, vitázni kell, az Polner Ödönnek egész tanulmányán keresztül húzódó felfogása, miszerint a királyt „mint idegen államhatalmi tényezőt” értelmezi. Vele szemben, „az ország önálló államiságát” képviselő konföderációs országgyűlés – Polner felfogásában – a törvénytelenül össze nem hívott országgyűlés helyettesítésére szolgáló jogszerű intézmény, vagyis: „lényegileg országgyűlésnek” kell tekinteni a szécsényi országos gyűlést. – 381–382.

veres küzdelem idejére korlátozódott. Amennyiben Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György Magyarországon tartott országgyűléseivel azonos szintre próbáljuk emelni a Rákóczi-szabadságharc országgyűléseit – mint ahogyan a szécsényi résztvevők is megtették –, akkor fel kell hívni a figyelmet legalább két, el nem hanyagolható körülményre. 1. Az említett erdélyi fejedelmeket a magyar királyok princeps Transylvaniae-nek, legitim uralkodóknak ismerték el azon alapon, hogy a magyar király (1570. speyeri szerződéssel és utána) az őt megillető jogokról átmenetileg (ideiglenes jelleggel) lemondott a Magyar Királyság egy részén a princeps = Fürst javára. Ilyen hatalom átruházás II. Rákóczi Ferenc esetében nem volt, s ezért nem is tekintették őt Bécsben uralkodásra feljogosított személynek. 2. II. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem nagy elődeinek – Bocskainak, Bethlennek - magyarországi országgyűlésein elfogadott articulusok utólagosan bekerültek a kodifikációs folyamatba, az igazi országgyűlések törvényerőre emelték azokat. A legnagyobb horderejű törvényekre gondoljunk csak, pl. a hajdúk letelepítésére és kiváltságolására, vagy éppen a szabad vallásgyakorlat érvényesítésére Magyarországon. A Rákóczi-féle konföderációs országgyűlések törvényeinek a sorsa homlokegyenest más lett: a királyság közjogi értelmezése szerinti ex lex helyzetben megszületett határozatok egy tollvonással érvényüket veszítették az 1712–15-ös országgyűlésen.

BÁN PÉTER

ESZTERHÁZY KÁROLY ÉS AZ URADALMI PREFEKTUS LEVELEZÉSE A PÜSPÖKI BEIKTATÁS ELŐTT

„Nagyméltóságú Gróf Úr etc. etc.

Ajánlom etc. Alkatmatlan, rossz utak végett csak múlt csütörtökön délre érkezhettünk be Egerbe, aznap Zlinszky secretarius úr¹ is este érkezett. Másnap, úgymint Újesztendő napján reggeli tizenegy órakor tartatott a püspöki curián a sessio itt való és külső püspökség dominiumához tartozandó helységek bíráinak jelenlétekben. Először Dobay Károly úr² a cameraticus fiscusnak (kamarai kincstárnak) kulcsoknak általadásával resignálta (átadta) e dominiumot, melyet hasonlóképpen Zlinszky úr Ófelsége részéről kulcsoknak kezemhez való adásával azonnal Excellenciád részére általadott. Itt Zlinszky úr aznapnál tovább nem is mulatott, másnap azonnal elment, kinek jöllehet ugyan csak 24 aranyat parancsolt adni Excellenciád, amennyit is vettem a váci perceptorális cassából (bevételi pénztárból) magammal, de másoknak tanácslásából adtam 36 körmöci aranyat, melyet, úgymint 12 aranyat a komornyiktól a neki útra adott költségből vettem kezemhez; reménylem, Excellenciád sajnálni nem fogja.”

Ezzel a bekezdéssel kezdődött az újonnan kinevezett egri püspöknek, gróf Eszterházy Károlynak Egerből 1762. január 4-én címzett levél, pontosabban annak hitelt érdemlő másolata.³ Küldője Majerszky Pál volt, ekkori titulusa szerint már az egri püspöki birtoktest új prefektusa, azaz jószágkormányzója, s más forrásadatok szerint előzőleg is hasonló fontos uradalom-

¹ Zlinszky József vagy testvére, Gábor lehetett 1762-ben magyar királyi kamarai titkár, mert – mint második generációs nemesek – a családból ők ketten futottak be akkoriban sikeres kamarai tisztviselői pályát. József végül kamarai uradalmi prefektusi, Gábor tanácsosi rangot ért el. Vö. Kempelen Béla: Magyar nemes családok. XI. kötet. Bp. 1932. 183–184. és Nagy István: A magyar kamara 1711–1848. Bp. 1971. 158.

² Dobay Károly volt az egri püspökségi uradalom utolsó prefektusa Barkóczy Ferenc idején; még 1762 tavaszán is ő ellenőrizte az előző évről szóló gazdatiszti számadásokat. – Heves Megyei Levéltár. Egri Érsekség Gazdasági Levéltára. (továbbiakban: HML EÉGL) Számvévőségi iratok. (továbbiakban: Számv. ir.) XII-3/e/203-204. No. 169–189. számadások.

³ HML EÉGL Jogbiztosító okmánykönyvek és iratok. XII-3/a/ 44. Liber 44. Prothocollum Agriense correspond-entiarum a dato 4^{ae} Januarii 1762 usque 10^{am} Martii 1791 inclusam. (továbbiakban: Liber 44.) p. 1.

kormányzati pozíciót töltött be Eszterházy korábbi egyházmegyei székhelyén, Vácott.⁴ Ebben a közleményben kettejük levelezését követem nyomon mintegy fél esztendőn keresztül, egészen 1762. június 10-ig. Nyugodtan említhetek kétoldalú levelezést, mivel a levél-fóliókat először hosszában összehajtották, és a tevékenységéről urának beszámoló prefektus szokás szerint csak a fraktúr ívek jobboldalára írt, a bal oldali sáv pedig mindig a püspököknek az adott tárgyra vonatkozó észrevételeit tartalmazta. Az egyes levelek végén e válaszokat is datálták, s ellátták Eszterházy Károly szignójával vagy aláírásával, következésképpen azokat vissza is postázták. Ez a tény magyarázza meg fennmaradásukat az uradalmi archívumban, és ennek kapcsán kerülhetett került sor gyűjteményes levelezőkönyvekbe való másolásukra. Ugyanezt a gyakorlatot követte a püspök-földesúr a többi, akár alacsonyabb beosztású tisztnél és később is, 1799-ig.⁵

A most kiválasztott, 1762. januártól júniusig terjedő prefektusi levelezési anyagnak az a tény kölcsönöz különös jelentőséget, hogy ebben az időszakban Eszterházy még nem tartózkodott Egerben. Mária Terézia ugyan 1761. október 10-én nevezte ki egri püspökké, de csak 1762. június 29-én vonult be új székvárosába. Több mint fél esztendeig továbbra is Vácon maradt, így ő tehetta le a Franz Anton Pilgrammal tervezetett váci székesegyház alapkövét, befejezhette a püspöki levéltár rendeztetését és a városi céhszabályok felülvizsgálatát. Voltak tennivalói családi birtokközpontjában, Pápán is (ami az itt vizsgált válaszevelekben is tükröződik). Az Eszterházy Károllyal foglalkozó kutatás mindeddig nem tette publikussá, hogy az egri püspöki uradalmat pontosan fél évvel előbb vette birtokba az egyházmegye főpapi székébe történő beiktatásánál.⁶ Holott ez az elhatározás tökéletesen indokolt volt az ő részéről, aki a gazdasági szervező tevékenységben a váci egyházi és pápa-ugod-devecseri családi domíniumok igazgatása során már igencsak jártasságot szerzett, és jól tudta, hogy a gazdatisztek számadási kötelezettségeit kerek esztendőkből szükséges előírni és ellenőrizni.

⁴ Mint az ottani püspöki birtokok prefektusa 1762. március 21. és 24. között ő vizsgálta felül az 1761-es váci számadásokat. – HML EÉGL Váci számadások és okmányaik. 1761–1762. (továbbiakban: Váci sz.) XII-3/e/205.

⁵ A 3. számú jegyzetben említett Liber 44. intervalluma utáni levélmásolatokat tartalmaz a Liber 72. (Prothocol-lum Agriense correspondentiarum, 1791–1799.) Az sem ismeretlen, hogy az eredeti leveleket kötötték be, ilyenkor Eszterházy sajátkezű megjegyzéseivel, utasításaival; erre lásd pl. Farkas János építési írnok levelezőkönyveit – Liber 129/1–12. (Relationes aediliscribatus et mandata Suae Excellentiae.)

⁶ Ez a megállapítás érvényes e sorok szerzőjére is, lásd Bán Péter: Az egri püspöki uradalom igazgatása Eszterházy Károly idején. In: Eszterházy Károly emlékkönyv. Szerk.: Kovács Béla. Eger, 1999. 259–371. Vö. még Sugár István: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 426.; Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak. Eger, 1997. 89–95.

Eszterházy az egri uradalom hivatalos átadás-átvételének (*resignatio*) lebonyolítására – mely a magyar király főkegyúri jogából következően, mint láttuk, a kamara közbejöttével zajlott – egy, a váci birtokkormányzatban már kipróbált és gyakorlott emberét küldte a maga képében. Egyelőre nem tudok arról, hogy Majerszky Pálnak külön írásos instrukciót adott volna a teljesítendő feladatokról, de ő ismerhette is urának szigorú követelményeit, illetve azt az igényét, hogy szereti minden részletében áttekinteni, gyakran közvetlenül irányítani birtokai gazdálkodását. Erről árulkodik már önmagában levélváltásaik sűrűsége és gyorsasága, ha pillanatnyilag a tartalomra nem fordítunk figyelmet.

Majerszky leveleinek kelte	Eszterházy válaszainak kelte
Eger, 1762. január 4.	Vác, 1762. január 11.
Eger, 1762. január 11.	Vác, 1762. január 14.
Eger, 1762. január 12.	Vác, 1762. január 16.
Eger, 1762. január 16.	Vác, 1762. január 21.
Eger, 1762. május 1.	Vác, 1762. május 3.
Vác, 1762. május 14.	Pápa, 1762. május 20.
Vác, 1762. május 22.	Pápa, 1762. május 30.
Vác, 1762. május 28.	Pápa, 1762. június 7.
Vác, 1762. június 6.	Devecser, 1762. június 10.

A listából kitűnik, hogy a bennünket érdeklő fél esztendő levelezése két időszakra összpontosul: január első három hetére és a május elsejétől június 10-ig tartó hat hétre. Ennek magyarázatát a prefektus május 1-jei beszámolójának első soraiból tudhatjuk meg, melyekben arra utal, hogy csak előző nap érkezett vissza Egerbe. A február–március–április hónapokat, vagy legalábbis azok számottevő részét Vácon töltötte, mert biztosan ezalatt vette revízió alá az ottani tiszttartó, perceptor, kasznár, pincemester és mások előző évi számadásait. Említett levele befejező mondata szerint pedig május 6. után ismét utaznia kellett Egerből Vádra. Ott újabb egy hónapot foglalkozott számadások ellenőrzésével, lebonyolította az uradalom átadását, majd – *ha pedig Excellenciád kegyesen méltóztatik megengedni – Szécsényben kevés jószágocskámat akarom megtekinteni, rendelést tenni, ott vagy három napot eltöltenék, és csakugyan június 13-dik napján igyekeznék Egerben lenni.*⁷ A prefektus második váci útjával szinte egyidejűleg Eszterházy Károly viszont

⁷ Liber 44. p 15., 17–18. és 22., valamint lásd a 4. számú jegyzetet. – A Majerszky család törzsbirtoka Nógrád megyében volt; Pál prefektus apjának, Jánosnak Mária Teréziától nyert nemeslevelét Nógrád vármegye közgyűlésén hirdették ki 1742. április 9-én. – Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VII. kötet. Pest, 1861. 247–248.

Vácot hagyta el, valamikor május 3. és 14. között – erről tanúskodnak a levelek postázási dátumai –, hogy a jelek szerint pápa–ugod–devecseri magánbirtoka ügyeivel foglalkozzon. Innen írta meg május 30-án Majerszkynek (*nota bene* hangsúllyal), hogyan tervezi Egerbe utazását 4 hét múlva: „*Én szándékozom érkezni június 26-án estére Gödöllőre, 27-én ebédre Hatvanba általmenni, estére Gyöngyösre, 28-án ebédre Kápolnára, estére Egerbe és a kertben meghálni. 29-én leszen ingressus (bevonulás), 30-án vármegyében való installatio (főispáni beiktatás). Kegyelmed viceispán úrral és udvari hofmesteremmel concertálja (vitassa meg, tekintse át) a dolgot a szükséges rendelések végett, hogy semmiben fogyatkozás ne legyen, mindkettőnek constal (helytáll, érvényes) már akaratom.*”⁸

Visszatérve a levélváltásokra, azok oly gyakoriak voltak, hogy egész egyszerűen meghaladták koruk megszokott információátviteli sebességét. A januári négyből 3 esetben, május-június folyamán pedig ötből 2 alkalommal úgy írta meg soron következő beszámolóját a prefektus, hogy előző levelére még semmiképpen nem kaphatta kézhez urának válaszát. Emiatt többször előfordult, hogy ugyanaz a megoldandó probléma az egymást követő – helyesebben: egymást keresztező – levélváltásokban ismét visszatért, de ezek rendszerint nem váltottak ki komolyabb kárt okozó késedelmet. Egyetlen esetben merült fel ilyen veszély, amikor az árendaszerződések naptári évhez, avagy Szent György napjához kapcsolt intervallumáról kellett dönten, s nem véletlen, hogy ezzel összefüggésben tudható meg, hogy a leveleket a prefektus nem külön futárokkal, hanem a postakocsi-szolgálat útján szokta eljuttatni, de kivételesen akkor, január 16. után „*expessus követ által*” fogja küldeni. Május 2-án az éppen udvariassági látogatásra („*Excellenciád udvarlására*”) Vácra induló egri nagyprépostra bízhatta levelét, ezért jöhetett létre már 3-án Eszterházy reagálása. A küldemények postára adását, még kevésbé megérkezését nem lehetett könnyű előre kiszámítani; ezért találkozhatunk többször a „*más postai alkalmatossággal*” jellegzetesen homályos szövegfordulattal.⁹ A prefektusi beszámolók keltezésétől számítva a püspök-földesúr általában 7-10 nap múltán fejezte be a maga válaszfogalmazványait,

⁸ Liber 44. p. 21. – Sugár (id. hely) e tervtől eltérően közli Eszterházy megérkezését Heves megyébe, de az első egri éjszakát szerinte is a városfalakon kívüli püspökkerti házban töltötte.

⁹ Liber 44. p. 13-16. – Május 28-án Vácra írt Majerszky prefektus: *Postai alkalmatossággal egy kis scatulában, Budára Excellenciádnak intitulálva mit küldöttek, nem tudom, melyet én két napig budai fürdőben Excellenciádnak kegyes engedelméhez képest mulatván, postáról kiváltottam; azon scatulát küldjem-e Excellenciád után Pápára, vagy Egerbe vigyem magammal, parancsolatát alázatosan elvárom.* Eszterházy válaszából értesülhetünk azután, hogy nem valami jelentéktelen dolog, hanem pecsétnyomók voltak a dobozban, melyeket Egerbe kellett továbbítani. – Uo. p. 21-22.

ami a korabeli postai és útviszonyok figyelembe vételével határozottan gyorsnak tekinthető.

Itt az ideje rátérni a levelezés konkrét, kézzelfogható tartalmára! – Tehát a következőkben sorra veszem azokat a tevékenységi, döntési, intézkedési területeket, amelyekkel Eszterházy Károly, illetve Majerszky Pál minden bizonnyal azért foglalkozott, mert elintézésük nem tűrt halasztást, nem lehetett velük várni a püspöki beiktatásig. Az átmásolásra érdemesnek ítélt levelek tanúbizonyossága szerint ezek közé tartoztak: egyes gazdatisztek és majorsági jellegű alkalmazottak megtartása vagy lecserélése, a mesteremberekkel, kereskedőkkel kötött megállapodások, a különböző bérleti szerződések felülvizsgálata, a palota és az uradalmi pincészet leltározása, a kamatterhek átvállalása, a kocsmai haszon folyamatos biztosítása és általában a pénzbevételek figyelemmel kísérése.

1762. január 1-jén délután, az egri uradalom formális birtokba vételét követően, a prefektus legsürgősebb feladatának a vezető tisztségviselők összehívását tartotta, s megkérdezte őket, hogy ki óhajt az új püspök-földesúr szolgálatában maradni, illetve melyikük szándékozik Barkóczy Ferencet követni a primási székhelyre, Esztergomba. Ekkor a „*perceptoron és sáfáron kívül megmaradtak a többiek, kik is Excellenciád kegyelmét mély alázatossággal általam köszönik*”, bár a kerecsendi tiszttartó, Balázsovcics (itteni formában: Blasovics) Mihály kéthetes gondolkodási időt kért volna, amíg megtudja Barkóczy pontos ajánlatát. Eszterházy nem veszi jó néven e habozást, és azonnal elbocsátja. Ennek kapcsán itt merült fel először a gondolata az egri és kerecsendi provizorátus összevonásának, kiegészítve egy személyi változtatással: Petermann (vagy Pittermann) Mihály egri tiszttartó lecserélésével, mivel felelősségteljesebb funkcióra őt Majerszky prefektus „*elégtelennek, gyenge embernek*” ismerte meg.¹⁰ Ezért harmadik, január 12-i levelében tett javaslatát, mely szerint Petermann kerüljön át a kisebb kerecsendi provizorátusba, a sokkal fontosabb egri kerület élére pedig vagy egy füleki illetőségű tiszttartót vagy Ulrich Jánost, Eger város jegyzőjét nyerjék meg, Eszterházy Károly minden fenntartás nélkül elfogadta. Azzal is egyetértett, hogy „*Ulrich ugyan annyiból jobb volna, hogy a dominiumnak statusát jól tudja, más egyéb iránt is eszes és értelmes embernek látszik*”, s engedte magát lebeszélni a két tiszthatóság egyesítéséről is. (A püspök ezt csak később és átmenetileg, 1764–1773 között valósította meg.) Az viszont különös, hogy Eszterházy határozott állásfoglalása ellenére, Majerszky január 16-i levelében Ulrichról mint kerecsendi provizorról írt, s az 1762. évet záró

¹⁰ A megoldások keresésekor Eszterházy Károly a legelső pillanattól kizárta – bizonyára késő középkori negatív egyházi példákból is tanulva – az ún. nepotizmust. Így írt Majerszkynek: „*Kegyelmed öccse nem lehet (ti. provizor), mert nem ítélem jónak, sem ilendőnek, hogy ott helyben legyen tiszttartó, ahol bátyja praefectus...*” – Liber 44. p. 2.

számadásokat ténylegesen – a kontroll források tanúsága szerint – az egri kerületben Petermann, Kerecsenden Ulrich állította össze. Nem tartom lehetetlennek, hogy a fordított irányú döntés összefüggött Császár Mátyás egri kasznár megjelenésével, akinek a neve ugyan nem merült fel a vizsgált iratokban, de tisztsége súlyát jelzi, hogy a május elején Vácra készülő Majerszky vele intéztetett el fontos dolgokat, s az is, hogy év végi számadása Petermann provizorétól önálló felelősségű funkcióra utal. (Hasonlónak a megelőző években nincs nyoma.) A kisebb jelentőségűnek ítélt kerecsendi tiszttartóságban viszont belső szervezeti leépítést hajtott végre a prefektus: felmondott a füzesabonyi ispánnak, csak a maklárit tartotta meg.

A Barkóczy-korszak tiszttartói közül a prefektus a Tisza melléki birtoktestet irányító hidvégi provizorról, Némethi Andrásról volt a legjobb véleményvel („*egy sincsen közöttük oly activus ember, mint az*”), így nem csoda, hogy nem merült fel elmozdítása. Az uradalom akkori negyedik önálló kerületének élén állt gyöngyöspüspöki tiszttartó (Kolenics Mihály) viszont Balázsoviccsal együtt új szolgálati helyet nyert Esztergomban, az ő utódját Víz József személyében már január 14-én megnevezte Eszterházy Károly. Ugyanakkor kétségbe vonta a tiszttartói rang szükségességét e kicsiny kerületben, mire prefektusa a következőképpen reagált: „*ámbar ennek utána kasznár legyen is a neve, a nevezet ugyan nemigen sérti a cassát, ha tiszttartó név alatt lesz is, nagyobb engedelmességgel s figyelmezzéssel lesznek a jobbágyok*”. Az esztendő számadás tükrözi, hogy gyakorlatias pszichológiai érvelése ekkor még hatott a püspökre.

A püspöki kulcsár, Kolóny (vagy Koloni) Lukács nem kívánt eltávozni, mégis új ember került a pincészet élére (Csurda János). Koloni ugyanis magasabb beosztásba került; ő vette át a Barkóczyhoz kötődő, hivataláról lemondott korábbi perceptor feladatait. (1764-től a tisztség neve számtartó – *rationista* – lesz, amivel párhuzamosan hatásköre is letisztultabbá válik.) Egyelőre nem akadtam nyomára, hogy ki vette át azonnal az elkészített élelmezési sáfár teendőit.¹¹

¹¹ Liber 44. p. 1–2., 7., 9., 11–12., 17.; Számv. ir. XII-3/e/203–204. No. 180–200. számadások. – Eszterházy püspök és Majerszky prefektus levelezésében, illetve az 1762. évi számadási anyagban megjelenő új gazdatiszti garnitúrából messze magasan Ulrich János volt egri notarius futotta be legmagasabb ívű pályát: a kerecsendi tiszttartóság megszüntetése után, 1764 és 1766 között a számadások ellenőrzésével megbízott számvevő (*rationum exactor, revisor*) lett, majd két teljes évtizeden át, egészen haláláig, 1786-ig szinte teljhatalmú prefectusa volt a püspöki uradalomnak. Ha Eszterházy mecénása, szellemi szülőatyja volt a Lyceum, a falusi templomok, iskolák, plébániaházak építésének és felszerelésének, település- és határrendezéseknek, akkor Ulrich Jánost mindezek XVIII. századi producerének tekinthetjük. Vö. Bán: id. mű 268–269., 281–282., 287–291.; uő: Eszterházy Károly szerepe Tiszanána és Kömlő újkori faluképének kialakításában. In Szabolcs-Szatmár-Bereg

Az uradalmi tisztikar vezető beosztású tagjait segéd személyzet támogatta munkájában. Közülük az egész biztosan meglévő írnokokról nincs említés a levélváltások során, másik jellegzetes képviselőikkel, a hajdúkkal kapcsolatosan is csak annyi, hogy Majerszky prefektus a hidvégi és az egri tisztartónak (akik a legnagyobb kerületek élén álltak) az ő tartásukat engedélyezte, lovas katonáét viszont már nem. Talán nem véletlenül, hanem szándékos ellenpontként január 11-i levelében közvetlenül ezen álláspontja előtt érdeklődött Eszterházynál, hogy az őt megillető két fegyveres lovast felfogadja-e. A püspök-főispán válaszából, továbbá egy májusi levélváltás alkalmával egyértelmű lesz, hogy a két lovat a vármegye fogja biztosítani és eltartani, a katonák zsoldját is ő fizeti, csak ruházatukat és ételmezésüket kapják a püspökségtől. Azonban június elseje előtt nem lesz rájuk szükség – hangsúlyozta Eszterházy.¹²

A levelezés érinti a tiszteknél lényegesen alacsonyabb beosztású, szinte cselédrangú, de speciális szakmai hozzáértésük folytán nem mellőzhető alkalmazottak sorsát is. Ilyenek voltak a püspöki udvartartás kertészei és azok beosztottai. Barkóczy Ferenc *hortulanus magistere* minden bizonnyal urával együtt távozott, mert a prefektus január 4-i és 16-i beszámolójában felvetődött ideiglenes pótlásuk kérdése. Egerben a volt főkertész „*első legénye ajánlotta magát*”, hogy a szakmunkákat változatlan minőségben és saját korábbi konvenciók fizetése ellenében elvégzi, továbbá két legényére havi 10, illetve 8 forintot kért. Eszterházy jóváhagyta az előterjesztést, de a legényeknek „*udvarban tartásuk ne legyen*”, arról maguk gondoskodjanak, vagy ha ezt nem fogadnák el, akkor kapjanak 2-2 forint bérkiegészítést. Barkóczynak a felsőtárkányi Segedelem-völgyben a „gondüző” célra utaló olasz *Fuorcontrasti* néven felépített fényűző kastélyához tartozó kertet hasonlóképpen vállalta a korábbi konvenciók kertész, sőt a rezidencia és a berendezés gondviselésére is ajánlkozott az előzőnek fele fizetéséért. Eszterházy ebbe feltételeken egyezett bele, de – mint írta – „*lejövetelemig és további dispositiomig*”.¹³

Az egri sörfőzővel és az uradalom konvenciók pintérlegényeivel nem ment ilyen könnyen az új szerződés megkötése, az utóbbiak esetében összeg-

Megyei Levéltár Évkönyve 2005. Szerk.: Kujbusné Mecsei Éva, Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 2006. (Sajtó alatt.)

¹² Liber 44. p. 7. és 17.

¹³ Liber 44. p. 4. és 12. – A Róma környéki villák életmódmintáit követő *Fuorcontrastitól* a puritánságra hajló Eszterházy kezdettől idegenkedett, de láthatóan egyelőre nem döntött a kastély jövőjéről. Egerbe érkezése után soha nem használta, eleinte egyszerűen a sorsára hagyta. Majd 1766-tól szólnak adatok arról, hogy bontási anyagként hasznosította. – Heves megye műemlékei. (továbbiakban: HMM). Szerk.: Dercsényi Dezső-Voit Pál. Bp. 1969–1978. I. kötet. 149–151., II. kötet. 738–739.

szerűen is kiviláglik, hogy havi 2-3 forintokkal többek kértek a prefektus elképzelésénél. Sörfőző mestert azonnal másikat kerestetett a prefektus – többek között Vácon, sőt az öccse révén Trencsén megyében is –, hiszen munkája nélkülözhetetlen volt a kocsmák ellátásához. Eszterházy szintén ennek tudatában reagált, de új szempontot is figyelembe vett: *„Sörfőzőnek fizetését méltó megmértékelní, de arra vigyázni kell, hogy a matériát, úgy mint árpát igen kímélve ne adják, hogy annál jobb sört főzhessen és több elkelhessen.”* Végül két hét múltán az addigi mester elfogadta prefektus által ajánlott szerződési feltételeket, aki megtartotta őt, amiben jó szakmai munkájának híre is szerepet játszott.¹⁴ A hordókészítés a püspök szerint nem volt ennyire fontos az első esztendőben, Majerszky pedig egyrészt jó, de információi szerint biztosan található olcsóbb iparost kerestetett Rajcher Ferenc váci perceptorral, másrészt *„pedig míglen kitanult mesterember pintért valahol fogadhatok, jobbágyokkal fogok pintéreztetni, kik úgy mint pintérek értenek a mesterségükhöz”*. Január közepén a hét követelőző legény közül három elfogadta az általa kínált konvenciót, ideiglenesen munkát is adott nekik, de azért nem mondott le új mester felvételéről. Emellett az Eger városi bodnárokkal kötött szerződést nagyméretű hordók gyártására.¹⁵

Az uradalom átadás-átvétele az 1762. év kezdetén történt, s így az előző esztendei gazdatiszti számadások és hozzájuk csatlakozó inventáriumok egy-két hónapon belüli elkészítésére bizonyára lehetett számítani, azonban voltak kiemelten fontos területek, ahol a prefektus – meghatározott speciális céllal – már január 1-jén megkezdett leltározásokról adott hírt. Így tényszerű tudomásom van a püspöki palota épületének, berendezésének, minden felszerelési tárgyának inventálásáról, melyet a komornyik és a titkár (*secretarius*) végzett, s ők a későbbiekben a prefektustól függetlenül juttatták el az elkészült inventáriumot Eszterházyhoz. Ugyancsak fontos és sürgős volt a pincebeli borkészlet leltárba vétele – részben a még Barkóczyt illető mennyiség megállapítása, főként pedig a jövedelmező kocsmák biztonságos „alapanyag-ellátása” érdekében –, és január 11-én Majerszky már be is számolt a munka befejeződéséről. Természetesen kimutatások készültek a hordókról, s a váci uradalomban így derült ki az átadás után, hogy Eszterházynak több hordót vissza kellett küldetnie Egerből Vácra, mert oda tartoztak. Ugyanakkor viszont Majerszky prefektus az urának tulajdonát képező, de Szentendrén értékesíteni nem sikerült üres hordókat Gyöngyöspüspökibe szállíttatta eladásra.¹⁶

¹⁴ Liber 44. p. 6., 10., 12–13.

¹⁵ Liber 44. p. 5–6. és 13.; Váci sz. XII-3/e/205.

¹⁶ Liber 44. p. 2–4., 6., 20., 22.

A püspöki székváltások alkalmával gyakran felmerült probléma volt a különböző egyházi szervezetek, intézmények, illetve alapítványok tőkepénzeinek ügye, melyek után kamatokat kellett fizetni. Barkóczy Ferenc idején az egri püspökség kezelte és forgatta az egyházmegye egyes templomainak, a papképző szemináriumnak és a káptalannak ilyen jellegű tőkéit. Ezekről a prefektus gyorsan összeállított egy kimutatást, melyet elküldött Eszterháznak, majd január 11-én állásfoglalást kért tőle, hogy vállalja-e azok átvételét. Az új püspök a következő rendben járult ehhez hozzá: elsősorban a szeminárium, másodsor a székesegyház, harmadsorban egyéb templomok és alapítványok pénzeinek átvételére kerüljön sor. Nem egyezett bele viszont a káptalani alapítványi tőkék átvételébe.¹⁷ Az elhelyezett tőkék alapján járó kamatok első félévre eső hányadának kifizetését június 10-i válaszában esetleg már Egerbe érkezése előtt lehetővé tenné Eszterházy, de csak akkor, ha elég sok készpénz halmozódna fel az uradalmi pénztárban. Ugyanis fontossági sorrendben ezt megelőzi két kötelezettség: az ún. *cassa parochorumba*, a III. Károly király által létesített katolikus lelkészpénztárba a mindenkori egri püspök részéről befizetendő 6000 forintos hozzájárulásnak és plébánosoknak adandó pénztámogatásnak az első félévi részlete.¹⁸ A vizsgált levelezésben előforduló e nem túl sok adat arra utal, hogy az új egri püspök – miközben ellenezte a fényűzést szolgáló pazarlást, takarékosagra ösztönzött a gazdasági kiadásokban (pl. a konvenciós béreknél) – már főpásztori beiktatása előtt elsőbbséget biztosított egyházmegyéje hívei vallásos gondozásának.

Az uradalom január elsején megvalósított átadás-átvétele egyetlen pénzügyi elszámolási tekintetben komoly gondot okozott és visszavisszatérő vitákat idézett elő az előző prefektus, Dobay Károly, illetve Majerszky Pál között, mert a régi és az új püspök-földesúr – legalábbis Eszterházy álláspontja szerint – e téren közvetlenül nem kívánt összekülönbözni egymással. A nézetkülönbséget az váltotta ki, hogy Barkóczy idején a pusztákat, kocsmákat, malmokat stb. bérbe vevő árendátorok éves szerződési határnapja Szent György napja (április 24.) volt, ezzel szemben a püspökváltás után az új birtokkormányzat az új kontraktusokat a naptári év elejével, amikor ténylegesen is átvette az uradalmat, akarta megkötni. Mivel a bérlők az 1761. esztendő Szent György napján kifizették az éves árenda összegét, őket közel 4 hónapnyit kitevő többletfizetés sújtotta. Dobay prefektus nehezményezésére Majerszky azt felelte, hogy Eszterháznak „ezen püspöki

¹⁷ E döntésben az egyházi szempontok mellett valószínűleg pénzügyi óvatosság is szerepet játszott, de a probléma megoldásához legalább a prefektusi levélben említett „*specificatiot*” meg kellene vizsgálni (mellyel még nem találkoztam az uradalmi levéltári anyagban).

¹⁸ Liber 44. p. 2., 6., 24–25.

jószág minden jövedelmével januariusnak első napjától fogvást birodalmába adattatott, azért nem tartozom már a kezdett esztendőnek semminemű jövedelmét adni s engedni őhercegségének (ti. Barkóczy hercegprímásnak) részére, tehát... az árendátorok... hogy rövidséget ne szenvedjenek, térítse vissza nekik Dobay úr a kifizetett árendából proportionale (arányosan) a haszonvételtől hátralevő fertály esztendőre feljebb vett árendát". Eszterházy válaszában általában véve törvényesnek tartja és helyesli prefektusa eljárását, hozzátéve: „azonban mégis in individuo (egyenként) a contactusokat amíg nem látom, voltaképpen való választ nem tudok adni, azért nem is szükséges, hogy a contractualistákat stringálja (a szerződészkötőket szorongassa) kegyelmed, hogy most deponálják (letegyék, kifizessék) a summát, hanem csak Szent György napján ide hozzák, addig kegyelmed megjövén (ti. Vácra) világosabban szólhatok a dologhoz”. Eszterházy tehát csak a bérleti díj teljesítési határidejében hajlott engedményre, a szerződészkötés új terminusában viszont semmi változásnak nincs nyoma.

Majerszky prefektus egy másik leveléből kiderül, hogy „más karban vannak a királyi dézsmáknak¹⁹ árendái törvény szerint, mert azok Szent György nap tájban szoktak exárendáltatni, s akkor egészen ki is fizetik”. Eszterházy eleinte ugyanúgy bízott e határidő szokásszerű betartásában, mint prefektusa, de várakozásuk a vizsgált források időszakában hiú reménynek bizonyult. Egyedül Heves vármegye alispánja tett határozott ígéretet a területéről járó árendák Gyertyaszentelő Boldogasszony napjáig (február 2.) történő befizetésére, amit be is tartott. A többiek közül május 1-jéig még Abaúj megye 1500 forintos teljesítéséről értesülünk, s ezen a napon Majerszky – miután a nagypréposttal mint püspöki vikáriussal konzultált – úgy döntött, felszólító leveleket ír minden késlekedőnek, vármegyéknek és egyes arisztokrata birtokosoknak (Eszterházy Istvánnak is), ahol már azt is kilátásba helyezi, hogy ha továbbra sem fizetnek, akkor a püspökség természetben fogja beszedni az egyházi tizedet. De két hét múlva még mindig csak Debrecen város egyenlítette ki árendáját, és csak egyetlen megye, Sáros válaszolt egyáltalán a felszólításra. Május 28-án Eszterházy Károly már arra is felhívta prefektusa figyelmét, hogy a továbbra sem fizetőkre hamarosan ki kell vetni a természetbeni gabonadézsmát, hiszen közeledett az aratás ideje. A levelezés úgy szakad meg júniusban, hogy a legutolsó híradás is a késedelmes és hiányos árendafizetésekkel foglalkozik. – Majerszky általában igen önállóan intézkedik e sok gondot okozó területen, de amikor nem talál meg egy dézsmabérleti szerződést, a püspök figyelmezteti: ő vagy a perceptor csak a befizetési nyugtákat állítsa ki, új szerződések kötésével

¹⁹ A püspöknek járó dézsmát így nevezték az 1540-es évek óta, mivel a török korban a Magyar Kamara szedte be a végvárrendszer fenntartására.

várja meg ura Egerbe érkezését, illetve valamilyen végső szükség esetén legfeljebb egy évig érvényes kontraktust készíthet.

A többi árendafajtát tekintve Eszterházy nem tartott fenn magának ilyen kizárólagos jogot. Szembetűnő az is, hogy ezeknél közel sem merült fel olyan sok konkrét, egyedi tennivaló, mint a dézsmabérleteknél, bár éppen náluk került sor a szerződések hatályba lépési idejének a naptári évkezdethez kapcsolására. Az uradalom szép számú árendába adott pusztája közül csak Pázmánd prédiüm évi 500 forintba kerülő bérletét mondta fel Eger város, és Majerszky más vállalkozók kereséséről adott hírt. A malmok közül egy kalómalom bérleti díját emelte meg a prefektus 130-ról 250 forintra. Hasonlóban gondolkodott a keresztespüspöki vendégfogadó esetében is, amikor annak árendátora felmondta az évi 400 forintos szerződést; javaslata szerint először saját üzemelésben felmérné a várható tiszta hasznát (ami főként az ottani kocsmából származna), „*lehet hozzá alkalmaztatni azután az árendát*”. Eszterházy reagálása tömören helyeslő: „*Jól esett*”.²⁰

A levélváltásokban felszínre kerülő többi téma nem volt koncepcionális jelentőségű vagy hosszabb távra szóló, átfogó jellegű. Nem mondhatni, hogy mellékesek lettek volna, sőt legtöbbször azonnali, illetve helybeni intézkedést kívántak meg, de mégis csak egyszeri, alkalmi, esetleg ideiglenes sajátosságuk dominált. Közülük leggyakrabban a kocsmáltatással összefüggő teendők fordultak elő, hiszen az egri uradalomban különösképpen az italmérési földesúri jog kiaknázásából volt várható a legnagyobb haszon (a dézsmát mint püspöki jövedelmet nem számítva). A prefektus a borleltár elkészülte után rögtön felmérte, hogy vásárlásra lesz szükség a várható kocsmái szükséglet biztosításához, és már volt szó arról, hogy a sörfőzővel való szerződéskötéskor is figyelembe vették munkája minőségét. Miután az előző évek forgalmi kimutatásait átnézve a sör és a pálinka alacsony fogyasztását tapasztalta, Majerszky javaslatára Eszterházy leszállította iccénkenti eladási árukat, „*reménylem nagyobb haszna leszzen*”. Kiadta az útját annak a kápolnai kocsmárosnak, akire sok panasz volt, „*mely miatt nem érdemlette, hogy csak kevés ideig is maradt volna*”. Úgy gondolom, az is a jobbágyparaszti fogyasztói igények komolyan vételére mutat, hogy több kocsmában, ahol szívesebben itták volna a közvetlen környékükön termelt, megszokott borokat mint az egrieket (Gyöngyöspüspökiben, Harsányban stb.), ott a prefektus – püspöki engedéllyel – akár 100-100 forintos nagyságrendben a helybeli terméssel is kiegészítette a készletet. A füzesabonyi lakosok viszont aligha örültek, amikor (mint szőlőhegygel nem rendelkezők) hiába kérvényezték,

²⁰ Liber 44. p. 2–3., 7–10., 13–15., 20–21., 24.

hogy Eszterházy térjen vissza az 1761 előtti jutányos gyakorlathoz, mely szerint még féléven keresztül mérhették ki saját termésű boraikat.²¹

A készpénzes bevételek teljesülése mind Eszterházy, mind Majerszky leveleiből láthatóan nagy jelentőséggel bírt, de a prefektus véleménye szerint az örökölt pénztári könyvelés nehezen volt áttekinthető. (Azon végképp nem tudott segíteni, hogy „*az előbbeni dominium semmi conscriptiot nem adhat, azért szükségképpen az egész dominiumot majd annak idejében conscribálni kelletik.*”) Két hét elteltével tudta úgy „*egyben szedni az incassatoriumot*”, hogy világosan láthatóak legyenek a lehetséges bevételi források. Ettől kezdve rendszeresen olvashatunk arról, Eszterházynak megküldték az esedékes pénztári kivonatokat, aki ennek alapján tudta a távolból is követni az elvárható befizetések megtörténtét vagy késését. Olykor – de nem rendszeresen – tudósítanak a levelek konkrét pénzösszegek, egy-egy alkalommal néhány ezer forint Vácra juttatásáról is, amit a püspök-földesúr mindig elvárt, kifejezésre is juttatva, hogy távollétében nem akar jelentősebb készpénzt az egri pénztárban tartani. Majerszky az uradalom termékeinek értékesítésével (a kocsmai italokon kívül vágott fa és gabona szerepelt nagyobb mennyiségben) igyekezett növelni a pénzbevételeket.

Mivel püspöki udvartartás nem működött Egerben, naturális javak szállítására szintén meglehetősen gyakran került sor. Legjellemzőbb tételei a vadas- és fácános kertekben, természetes erdőkben lőtt és elfogott vadak, madarak, a Tiszából származó halak, valamint a vaj voltak, de az év elején egyházi öltözeteket, járomba fogható bivalyokat, májusban kerti zöldségeket is említettek a prefektus levelei.²²

A püspök mint Heves és Külső-Szolnok vármegye örökös főispánja távollétének sajátos következménye volt, hogy a céhszabályzatoknak a Helytartótanács által megkövetelt felülvizsgálata nem zárulhatott le Eszterházy Károly beiktatásáig.²³

Majerszky Pál május közepétől írott levelei és Eszterházy Károly válasza már csak részben foglalkoznak az egri püspöki dominium ügyeivel, részben ugyanis a váci uradalomra vonatkoznak. Ezeket ez alkalommal nem tárgyalom az eddigihez hasonló részletességgel, megelégszem legfontosabb elemeik hangsúlyozásával. Tényszerűségében feltétlenül ilyen a 14-én keltezett levél első témája. „*Mai nap délelőtt meglelt a váci püspökség jószágának resignatioja minden csendességgel...*”, ahol bizonyára Majerszky képviselte Eszterházyt. A jelenlévők kölcsönösen megállapodtak abban, hogy a bevételek és a kiadások teljesítésének határnapja nem május 12., hanem 15.

²¹ Liber 44. p. 3., 6–8., 10., 22.

²² Liber 44. p. 1., 3–5., 11., 16., 21., 24.

²³ Liber 44. p. 17.

lett, azaz a jövedelmek mindegyike az utóbbi napig bezárólag illeti meg a leköszönő birtokost, és ugyanaddig terhelik őt a tételesen felsorolt fizetési kötelezettségek. „*Amennyire Excellenciád részére arra a három napra valamely forinttal több vétetődik be, amott azoknak kifizetésében bonificaltatik (jóvátétetik).*” Eszterházy nagyvonalú reagálása: „*én ugyan nem nyerek, de a kár sem méltó considaratoria*” (figyelemre, észrevételre). A prefektus hírül adja ezután, hogy másnap megtartja az utolsó tisztiszéki ülést, majd hozzálát az uradalmi leltárak elkészítéséhez, valamint ura fogalmazványai alapján válaszol a kérvényekre. A püspök ezekkel kapcsolatosan arra inti, hogy lehetőleg engedékenyek legyenek a válaszok, hogy ezen utolsó alkalommal „*mondjanak inkább jót felőlem, hogy sem rosszat*”. Más jelei is vannak, mennyire fontosnak tartja, hogyan emlékeznek rá utólag Vácott; mi egyéb oka lehetne Majerszkynek megírnia neki május 22-én, hogy „*Pruszkay canonok úrnak ma volt installatioja, elég dicsérettel s köszönettel volt a templomban tett beszédében Excellenciád érdemes személyéről*”?

A prefektus beszámolt Eszterházyinak, hogyan haladt előre a távozó püspök függőben lévő pénzügyeinek rendezésében. Bizonyos váci hitelezőkkel szembeni adósságait lehetőleg egyes javak eladása révén igyekezett törleszteni, de ura nem engedélyezte annál több készpénznek kiadását, s inkább vállalta, hogy továbbra is adós marad. Az Eszterházy által megálmodott pompás új székesegyház felépíttetése miatt lerombolt váci házak és kertek tulajdonosainak kártalanítására viszont kilátásba helyezte, hogy a váci pénztár kiürülése után az egrit is igénybe vegye. Ily módon vagy sem, a kártalanítás sikerült; amikor a püspök elolvasta az erről szóló híradást, megjegyezte: „*Remélem, jóakaratomat megköszönik.*”

Sok gondja-baja volt Majerszkynek a váci gazdatisztekkel, a jelek szerint főként azért, mert késtek az 1762-es töredék év számadásaival. Végül a prefektus megígértette velük elkészítésüket, de Vácott már nem várhatta meg azokat, mert június 6. után hamarosan szécsényi birtokai gyors meglátogatására, majd Egerbe kellett indulnia, ahova rá három hétre Eszterházy püspök bevonulására is sor került.²⁴

* * *

1761 végén nehéz döntés előtt állt Eszterházy Károly. Vácon nem szerette volna félbehagyni megkezdett egyházfői és földesúri munkálkodását, ugyanakkor elhatározta, hogy mint kinevezett egri püspök már beiktatása előtt átveszi az elődjétől örökölt uradalmat. Arra a személyre, akit erre kiszemelt, nem könnyű feladat várt: két egyházi birtoktestet kellett egyidejűleg

²⁴ Liber 44. p. 18-25.

kormányozni, az egyiket átadásra előkészíteni, a másikat pedig átvenni püspöke nevében, majd megismerkedve a helyi viszonyokkal biztosítani a folyamatos gazdálkodást. A legalább két teljes embert igénylő feladatra – végeredményben ez a kép alakult ki bennem – Eszterházy jó érzékkal választotta ki Majerszky Pált. Leveleinek nemcsak szokványos fordulatai, hanem egész stílusa arról tanúskodik, hogy alázatos tisztelettel, engedelmességgel viseltett püspöke iránt, ugyanakkor nagy gyakorlattal, szakismerettel rendelkezett, s szorgalma, munkabírása Eszterházy Károlyéhoz volt hasonlatos. Volt és jól működött az önálló ítélőképessége, de fel tudta mérni, hol húzódik az a határ, amelyen túl ura már nem tűrt ellentmondást. Így az óriási társadalmi-szociális távolság ellenére mindketten tárgyilagosan, az elvégzendő teendőkre koncentrálnak és a kölcsönös emberi megbecsülés hangján fogalmazták meg leveleiket. Ez bizonyára jó feltételeket teremtett az egri püspöki uradalom későbbi eredményes gazdasági szervezőmunkájához.

NEMES LAJOS

GLAZER IGNÁC HEVES- ÉS KÜLSŐ-SZOLNOK VÁRMEGYEI, EGER VÁROSI ORVOS HAGYATÉKI IRATAI

Glazer Ignác neve többféle változatban fordul elő mind a város jegyzőkönyveiben, mind iratanyagában, mind a különböző számadásokban és összeírásokban. Írták Glazer, Glozer, Gloser, Gloszer, Klozer, Kloser néven, de előfordult a Rosler változat is¹. Halálának időpontját nem ismerjük, mivel az egeri halotti anyakönyvben 1741–1749 között nem található. Vagyonát ugyan 1745. szeptember 27-én összeírják, de háza még az 1746, 1747. évi és az 1747 októberében készült 1748. évre vonatkozó összeírásban is úgy van összeírva, mint a sajátja. Csak az 1748 végén készült s az 1749. évre vonatkozó összeírás írja úgy, hogy a ház már árvája tulajdona². Egy 1748. február 28-án keletkezett irat viszont már úgy említi, hogy „néhai Gloszer Ignác”³. Ebből következik, hogy ekkor már nem élt. Halálát feltételezhetőleg 1747 októbere és 1748. február 28 közé tehetjük. Elképzelhető, hogy nem Egerben halt meg és azért nem anyakönyvezték a városban. Az iratok alapján megállapítható, hogy halálát megelőzően már második feleségével élt, de ebből a házasságából nem született gyermek. Az első házasságából egy fia született Gábor, aki 1748-ban még kiskorú volt. 1734-től 1742-ig a város legfontosabb testületi szervének a belső tanácsnak tagja. 1727-től 1741 végéig a városi orvos feladatait is ellátta⁴. Mint a forrásokból kitűnt elsődlegesen műveltsége, hivatala volt az, s nem kiemelkedő vagyoni helyzete, ami a város vezetői közé emelte.

A belső tanács tagja csak az lehetett, aki polgárjoggal rendelkezett. Polgárjogot csak az szerezhette, aki törvényes származású volt, feddhetetlen erkölcsi életet tudott igazolni, házingatlant birtokolt a belvárosban, és a tisztességes megélhetéshez szükséges szőlőbirtokkal, mesterséggel, vagy egyéb fog-

¹ HML. Eger v. adóösszeírásai V-4/a/33. öi. 333., V-4/a/34. öi. 334., V-4/a/35. öi. 335., V-4/a/37. öi. 337., V-4/a/38. öi. 338.,

² Egeri Érseki Levéltár Halálozási anyakönyvek 1724-1760, HML. Eger város iratai V-1/b/30. B. XXII. b. 77., HML. Eger város összeírásai V-4/a/36 öi. 336, V-4/a/37. öi. 337, V-4/a/38. öi. 338, V-4/a/39. öi. 339.

³ HML. Eger város iratai V-1/b/30. B. XXII. b. 87.

⁴ NEMES Lajos: Eger város önkormányzata 1687–1848. Eger, 2001. 190–191.

lalkozással rendelkezett. Glazer Ignác háza a belváros első negyedében, a püspöki palotával szemben állt⁵. Házáról tudjuk, hogy az egy emeletes, melyben négy szoba és egy konyha volt az orvos és családja használatában. A négy szobából három az emeleten, egy pedig a konyhával együtt a földszinten volt.

A lépcsőn az emeletre felérve, a bejárat valószínűleg a *középső szobába* nyílt. Ez bútorzata alapján fogadószoba jellegű lehetett. Az itt talált hat bőrkarosszék a társasági élet céljaira szolgálhatott. A pohárszék polcos szekrény volt, melyben az italoknak való edényeket, palackokat, poharakat tartották. Hangulatossá tehetette ezt a szobát az itt található sok kép, ami egyértelműen a polgári életformára, az igényességre mutat.

A mellette lévő *kis szoba* valószínűleg az orvos dolgozószobája lehetett, bár a berendezés arra mutat, hogy itt is több embert le lehetett ültetni, hisz ebben a szobában hat zöld posztóval bevont karosszéket írtak össze. A bútortat értékét mutatja az, hogy posztóval volt bevonva. A posztó még a XVIII. században is értékes anyagnak számított. A szobában a könyvek tárolására egy almáriumot helyeztek el. Ebben 78 nagy és kisebb könyvet számolt össze a conscriptor. Érdekes az, hogy nem érdekelte a könyvek tartalma, csak a nagysága, pedig ez a könyvtár ebben a korban igen nagy értéket képviselhetett. Nem szokványos ekkor, hogy egy polgári házban, ilyen nagy mennyiségű könyvet találhatunk. A helység megvilágításáról is gondoskodtak, ami valószínűsíti, hogy Glazer doktor az esti órákban is dolgozott, vagy éppen olvasott. Ennek a szobának a falát is képek borították. A polgári lét kiemelkedő tárgya volt a falióra. Az orvosnak a város társadalmában elfoglalt kiemelkedő helyzetét mutatja, hogy a nemesség jó anyagi helyzetben lévő tagjaihoz és a városi előkelőkhöz hasonlóan, különböző fegyverekkel rendelkezett. A flintát ami hosszú csövű, messze hordó puska volt, ekkor többnyire nagyvadak elleni vadászatra használták. Ez valószínűsíti, hogy alkalmasint részt vett a XVIII. században már a társadalmi élethez szervesen hozzátartozó vadászatokon is. Meg kell jegyezni, hogy a flinta mint katonai fegyver is használatos volt a korban. Ehhez köthető a szobában található négy darab pisztoly is.

A *harmadik szoba* kifejezetten a családi élet szférája volt. Itt volt a családfő és felesége két személyes nyoszolyája és itt található egy imádkozó almárium. Ennek a szobának a falát is rámás képek borították. A család időszakonként feltételezhetőleg utazott is valahova, mert ebben a szobában még két bőrözött úti ládát is összeírtak. Itt tartották a legértékesebb edényeket is. Itt írták össze az ezüstből és ónból készült konyhai eszközöket.

⁵ HML. Eger város iratai V-1/b/30. B.XXII. b. 77.

A földszinten lévő *konyhában* bútorokat és mindenféle a főzéshez és a sütéshez használható eszközöket találhatunk. A konyhaasztal feltételezhető, hogy elsődlegesen a főzés céljait szolgálta, de mivel hozzá tartozott hat fa szék is, nagy valószínűséggel ezen étkeztek. Itt található egy élésláda is. Az esti vacsorakor a világításról is gondoskodtak, melyre egy lámpás és két gyertyatartó szolgált. A konyhában talált eszközökből következtethetünk arra, hogy itt miket főztek. Biztosnak tűnik, hogy közép-európai szokás szerint levest ettek, amit réz főzőfazékban főztek. Az összeírt eszközök arra mutatnak, hogy sok húst ettek, amit különböző módokon készítettek. Sütőték tepsiben, nyárson és roston, de füstölten is ették a különböző állatok húsát. Ételizetésre és tartósításra sót használtak, amit bádog sótartóban tároltak. A kőso finomítására malmocskát használtak. Itt sütötték a kenyeret és a különböző süteményféléket. A lisztet szitálták, az állni hagyott tésztát szakajtóban tartották. A lisztet zsákban tárolták. A bádog teás ibrikek arra mutatnak, hogy a ház lakói teát is fogyasztottak. A vizet dézsában tárolták. Az étkezések utáni mosogatásra külön rézedényt használtak.

Az *alsó szoba* valószínűleg a szolgaszemélyzet szálláshelye volt. Az itt található kerek asztal, négy nyoszolya, sütő-teknő, vas lapát is erre utal.

A házhoz tartozott még az egri belvárosi házaknál szinte elengedhetetlen fontosságú *pince* is. A pincében a szürethez szükséges eszközöket a szedő kádakat, a szedő hordókat tárolták. Az érdekesség az, hogy a szürethez szintén nélkülözhetetlen puttonyokat a konyhában írták össze. Ez valószínűleg azért van, mert a puttonyokat nem csak a szőlőszedéskor használták, hanem termény stb. háton való hordását is ezzel végezték. A szüreti munkák kelléke volt még a szőlőpréseléshez használt sutú. A pincében 30 darab 3 akós fahordót és egy egyakós hordót is találtak.

A ház belső telkéhez tartozott egy kisebb méretű *kert*, és itt volt az *istálló* is, melyben a tehenet és a borjút tartották.

Glazer Ignác, mint az egri polgárok többsége, rendelkezett *szőlőbirtok*-kal. Az egyik, a nagyobb értékűre taksált a Cziglédi hegyen, míg a másik a Maklári kapu mellett volt.

A továbbiakban az iratokat kronologikus sorrendben közöljük. Meg kell jegyezni, hogy az 1745. szeptember 27-i vagyonösszeírás két nyelven készült, magyarul és németül. Az orvos ugyanis eredetileg német származású volt. Itt csak a magyar szöveget közöljük, a német ugyanis ezzel teljes egészében megegyező fordítás.

**Glazer Ignác orvos házában található vagyontárgyak
összeírása
1745. szeptember 27.
Eger város iratai V-1/b /30. B.XXII. b. 77.**

Anno 1745 die 27 Septembris praesentibus Dominis Josepha Vallner et Georgio Miller senatoribus, Stephano item Andrecsics Episcopalis Civitatis Agriensis vicenotario sunt intentata et conscripta res ac facultatis universa Prittoris ac generosi Domini Ignatii Gloszer Medicinae Doctoris ac Senatoris Agriensis in hunc modum.

A nagy utcában Kugleiczky István és Viszneky Mátyásné szomszédságokban kegyelmes urunk ő nagysága rezidenciájának által elleniben hozzá tartoznak kerteskével, istállóval és más szükséges házi alkalmatosságokkal vagyon egy két condignatios becsületes kőház az ki mostani státusában megérne circa 3000 rénes forintot

A közép szobában találtatnak

- 1 pohárszék
- 11 nagyramás kép
- 4 kisebb ramás kép
- 6 viselt bőr karszékek

Mellette való kis szobában

- 1 könyv almáriumocska
- 78 nagy és apróbb könyvek
- 1 réz lámpácska
- 1 olajos lámpácska
- 6 zöld posztóval bevont karszékek
- 10 nagyramás képek
- 29 kisebb képek
- 6 mappák
- 2 flinta
- 4 pisztoly
- 1 falra való gömbölyű óra

Az harmadik szobában

- 1 imádkozó zöld almáriumocska
- 1 két személyre való nyoszolya, vetett ággyal.
- 12 nagy teáscsésze
- 5 apróbb teáscsésze
- 11 kisebb rámas képek
- 2 úti bőrös láda

Ezüst és cin edények

- 6 nagy ólom tál
- 6 kisebb cin tál
- 23 cin tányér
- 2 nagy cin kanál
- 1 teafőző ibrik
- 6 pár ezüstnyelű kés
- 5 ezüst kanál
- 2 ezüst sótartó
- 1 ezüstnyelű kaszperol?
- 3 közönséges német dolmány

Az konyhában

- 1 mosogató rézedény
- 2 bádóg teás ibrik
- 1 élés láda
- 1 vas tepsi
- 2 nyárs
- 1 réz mozsár
- 1 vas rost
- 2 cin gyertyatartó
- 2 vasmacska
- 6 ócska vas serpenyő
- 4 puttony
- 1 kősó malmocska
- 1 vas rosta
- 2 szita
- 5 dézsa
- 3 rocska
- 1 réz főzőfazék

4 zsák
1 konyhaasztal
6 fa szék
1 lámpás
5 fazék
7 serpenyő
8 szakajtó
4 bádóg sótartó
6 fedő
1 vas fedő
1 vas füstölő
1 bádóg kanáltartó
2 vas kanál
2 vas villácska

Az alsó szobában.

1 kerek asztal
4 nyoszolya
1 mangoló vagy mángorló láda
1 sütőteknő
1 vas lapát
1 leptika vagy taliga

A pincében, mely megérne cirka 500 rénes forintot

1 egy akós hordócska vas abronccsal
30 három akós hordó
7 szedő kád
2 szedő hordó
1 nagy sotú (sutú vagy prés)
1739-dik esztendőől fogvást különb-különb esztendőbeli borok
találtnak Nro 70.

Glazer Ignác tulajdonában volt még az *istállóban*

1 tehén és
1 borjú

Sign. Stephan Ambrusin vicensotarius

**Néhai Glazer Ignác úr pincéjében talált borok felmérése
1748. február 28.**

HML. Eger város iratai V-1/b/30. B.XXII. b. 87.

Anno 1748. Die 28-a Mensis Februarári ordinarius bíró Volner József úr commissiójából kimenvén mi alább subscribaltak néhai Gloszer Ignác úr ökegyelme özvegye requisitiójára a pincében találandó boroknak inventatioja s limitatiojára, holott is találtattak.

Anni 1747 Procreatióból most új borok	No 45
Anni 1746 Procreatióból	No 47
<i>Régi ó borok kik is igen alávalók</i>	<i>No 50</i>
Tészen in toto	No 142

Melyeket egyben vetvén, úgymint a jobbat az alább valókkal limitáltattott egy egy hordóstól ad 6 Rft. azaz hat rénes forintra.

Eger die ac Anno quibus supra.

Pro hoc actu exmissusok.

Püspöki Eger városa hites
ordinarius notarius Kormos András

**Néhai Glazer Ignác feleségének Egersperg Franciskának
tanúvallomása az ingó vagyon egy részéről
1749. január 21.**

HML. Eger város iratai V-1/b/30. B.XXII. b. 87.

Formula Juramenti revelatori

Én Francisca Egersperg esküszöm az élő Istenre, ki az atya, fiú és Szentlélek teljes Szentháromságra és egy örökös Istenre, Boldogságos Szűz Máriára, Istennek minden szentjeire, hogy én amely Istenben boldogul nyugodott előbbeni férjemtől, tudniillik Gloszer Ignác úrtól, halála után, ingó javai tudniillik:

1. Kész arany és ezüst pénz, 2. Adósságok, 3. Arany és ezüst, 4. Avagy olyatén portékák, 5. Réz, 6. cin, 7. Ón edények, 8. Apotheca, 9. Orvosságok, 10. Könyvek, 11. Órák, 12. Ezüst kések, 13. Ezüst kanalak, sőtartók, 14. Gyűrűk, 15. Pixisek, 16. Ezüst faczlik, 17. Fegyverek. 18. Borok, 19. Házi

eszközök, 20. Konyhára való vasedény, 21. Szőlőhöz és szüreti alkalmas-sághoz tartozandó edények, 22. Kocsi, szekér, hám és másféle lószerszám, 23. Lovak, 24. Szarvasmarhák, 25. És egy szóval, minden nemű névvel nevezendő jószág, 26. Levelek, azokat híven, igazán, semmit azokból el nem rejtven és tagadván, letett hitem alatt megvallom s előadom, sőt mennyiben némelyek most eszemben nem jutnának és ezután eszembe jutni találnának, azokat is ugyanezen letett hitem alatt tartozni fogom kinyilatkoztatni és előadni. Nemkülönben, hogy ha valamely levelek amelyek Gloszer Gábor mostoha fiamat illetnék, kezemnél volnának, aztatis ezen hitem alatt kinyilatkoztatom, visszaadom, és hogy én azokból se meg nem égettem, se el nem szagattam, el nem sikkasztottam, sem másnak lenni tudnám, megvallom, semmit el nem tagadok, Isten engem úgy segítjen.

Revelatio (kinyilatkoztatás)

1./ Rácz Bárá Demeternél, holta után Glaszer Ignác úrnak talált 200. Az háznál pedig 50. Mixtim körmöczi és hollandus aranyakat, ezüst pénzbul amennyi maradt. Amint temetésnek alkalmasosságával szentmisére elment, sőt ez, kinek most számát nem tudhatja, elegendő nem lévén, kintelenítetett a háznál talált 50 aranyakhoz hozzányúlani. Item halála után alkalmas idővel a tekintetes nemes vármegyétől, mint sallaríumát 200 Rft-ot, a várostól pedig 25 Rft.-ot percipíált.

2./ nihil, hanem nemzeti vitézlő Rottenstain Ferenc praefectus úrnál bizonyos ökrök és vasas szekérnek 57 Rft-ból álló ára és 18 deszka.

3./ nihil, hanem Piszker Fridrik úrnál egy arany gyűrű, kit megholt ura, házassága alkalmasosságával adott neki, s idővel általa jól lehet reperálatott mindaz által most is oda vagyon.

4. nihil

5./ egy réz, mosni való vasfazék, egy réz mozsár és egy főzni való réz fazék.

6./ és 7./ két tucat cin tányér, egy belőlük elveszett, a harmadik tucatot pedig azon hit alatt vallja, hogy megholt ura neki oda ajándékozta, nagy ólom tál hat, kisebb hat, nagy ételosztogató ólom kanalat kettő, egy teás ibrik, két ólom gyertyatartó, de ki elolvadt, ki az refectio után elromlott, egy cin mosdótál.

8./ nihil.

9./ nihil amid, hanem egy kisded aphotekácska kit betegekhez magával szokott hordani, melyet az asszony Károly borbélynak adott, de az árát még meg nem fizette.

10./ Amint ura halálával maradtak, s azután conscribáltattak, most is megvannak, hanem még életében az ura egynéhány könyveket, maga pedig

az asszony kettőt ad interim adott üdvözült nagyprépost úr önegységának, s halálával nála is maradtak. Főtisztelendő Hubert úrnál nyolc darabból állók vannak, Ferdinánd nevű aphotecariusnak fáradságáért, maga az asszony ajándékozott egyet, a többi pedig az almáriumban extfálnak.

11./ Egy falon függő óra

12./ és 13./ hat pár ezüst kés, két ezüst sótartó, öt ezüst kanál, s e mellett egy pár ezüst kés kivel enni szokott az megholt ura, és egy kanál.

14. ad 3.

15./ és 16./ nihil

17./ két flinta, két pár pisztoly

18. bizonyosan már nem tudhatja, hanem amennyire magát reflectalhatja ura halálával 18 hordó borok maradtak.

19./ és 20./ A házi eszközök végett jovealja magát in Anno 1745. Peregalt conscriptiona.

21./ Maradt négy kád, egy sutú, kit Vallner József úr eladott

22./ Egy ócska hintó, egy kised szeker, egy ócska leptika s ahhoz való ócska szerszám. A hintót Hubert úrnak, rajta való vasáért, hogy meg fog fizetni eladta. A kised szekeret páter Serviták priorjának ajándékozta. A leptikát pedig magával elvitte.

23./ nihil

24./ két tehén maradt, de egyik dög által elveszett

25./ joveat se quoad suspellectica Domus ad factam conscription.

26./ Privilegium Doctorale

Ezekhez járul azon hite alatt az is, hogy ura halála után özvegységében több esztendőbéli szőlő termésekből per partes eladott borokat 227 forint árát, amely summában maga szőlejében termett boroknak ára is benne foglaltatik, mivel nem különözött, de mennyi nem tudhatja.

A városi tanács részére jelentették 1749. November 15-én Koller József városi jegyző, Georgius Miller Episcopalis Civitatis Agriensis jurassor és Emericus Boros.

Emlékeztető számadás Glazer Ignácnak való adósságról

1749. szeptember 28.

HML. V-1/b/30. B. XXII. b. 87.

Memoriale ratione debiti Glasseriani

Való dolog, hogy én azon szekérért és ökrökért restantarius maradtam vala. De minthogy ezen restantia nem a mostani asszony idejében való, hanem még az első asszony idejében vettem vala azon szekeret és ökröket. Meghalván Istenben boldogult Glaser úr is, állítottam ezen pénzt a gyermek

Gábris számára megtartóztatnom, hogy midőn föl fog nőni, vagy vándorolni menni, csak akkor szükségiben odaadom praevideálván azt úgy is, hogy ha a mostani asszony férjhez meend, a gyermeknek gondviselése reám fog szállani. Azért is tartóztattam, s az asszony kezébe adni nem akartam, mondván, hogy ő kegyelmeknek nem tartozom semmivel is.

Azonban történvén ő kegyelmének in Anno 1745 és 1746 Bécsben és Németújhelyben való menetele és sokáig való mulatása, az gyermek is megszorult holmiban, tartottam volt is sokáig vakációk által is házamnál, látván a ruhából miből szükségeit item látván, a feje tisztátalanságát tettem in sua reája költséget 31 Rft. 55 denár, amint az ausziglich is mutatják, caeterum a többi marad restantiában nálam 25 Rft. 45 denár. Én ugyan most is azt ítélném, hogy mivel azon restantia még előbbeni asszony idejében való és semmi köze a mostaninak hozzája. Egyedül a gyermeket illeti, s azért is reversáltam, hogy jövődöben magának adom, ha azért úgy találtatik, hogy az mostani asszony is vegyék részt benne. In Nomine Domini defaleálván az auszigliket, az többivel tartozom, de hogy arra interest fizessek, azt nem tartom, mert nem azért tartóztattam. 1-mo, hogy reája szorultam volna, vagy azt titkolni kívántam volna, tudván azt úgy is, ha az mostani asszony kezébe adtam volna, semmi sem maradott volna belőle. 2-do nem is szorultam vala reá, annak megtartására, hanem, hogy egyedül, hogy a gyermeknek akartam tulajdonítani, s ez integro midőn fölnevelkedik nékie szükségeiben adni, sőt eleget sajnáltam, hogy azt is meg kellett kezdenem Auscziglire, de minthogy a gyermeket ő kegyelme desoláte s improvise hagyta, sokáig esett oda fel való mulatása kénytelenítette abból tenni expensákat.

Anno 1748. Die 12 júli ismét úrnapijára adtam 1 Rft., Anno eodem die 24 novembris írott levele szerint Nagyszombatból álló adósságát Gyöngyösi Zabraczky Mihálynak 14 Rft. Item másodszor Zabraczkynak refundáltam 4 Rft. 20 denárt. Item az egri mészárosoknak adósságot lefizettem 4 Rft. Item egri Görög által reverendára küldöttem Nagyszombatra 14 Rft. Item ugyan Egerben 20 szeptembris adtam cédulájára 2 Rft. In summa azért adtam 70 Rft. 75 denárt. Kombinálván azért a tartozást az erogatioval super erogáltam 13 Rft. 75 denárt, melyeket, hogy Volner József egri bíró úr nekem refundált is praesentibus recognoscálok Egerben. 28 szeptembris 1749. Rottenstein Ferenc

**Néhai Vallner József uram pénzbéli percepciója Istenben boldo-
gult néhai doktor Glazer Ignác uram árváját amely illette
specificatioi szerint találtatott következík**

1750. június 3.

HML. V-1/b/30. B. XXII. b. 87.

A cziglédi szőlőért	240 rénes forint
A maklári kapu mellett levő szőlőért percipiált	200 rénes forint
Az asszonynak maga szőlei árában	125 rénes forint
Nem különben még az asszony szőleje árában <u>akit</u>	<u>125 rénes forint</u>
<u>hitelben adott ugyanaz asszony részéről</u>	
In Summa	680 rénes forint

Írásából amint kitetszett liquidalta tekintetes praefectus uram kezéhez adott az árvának szüksége	13 rénes forint
Nemzetes Szabó Márton uram Nagy Ádámnak vett ki azon pénzből	111 rénes forint
Maradott pro elocative erga legale interesse	562 Rft. 40 ½ kr.

Mely 562 Rft. 40 ½ kr. Azonnal elocaltatott a Dato 3 juny Anni
Labentis 1750.

Homrand szaporodott hat forinttal és 4 ½ krajcárral. Azt mi nem tudhat-
tuk, mivel Vallnerné asszonyom az árvát illető pénznek mondotta lenni,
ámbar mondván, ha több is ő nem kívánja az árváét és így recognoscáljuk.

Antonius Forst Liber Episcopalis Civitatis Agriensis Judex

Joannes Kerepessy Senator Agriensis

**Néhai Glázer úr házának értékebecslése és erről a tanács előtti
beszámoló**

1757. augusztus 29.

HML. Eger v. ir. V-1/b/30. B.XXII. b. 77.

Anno 1757-mo Die 29 Augusti tartván tanács gyűlése, kinek alkalma-
tosságával nemes Bozsik Mihály, Munkácsi Mátyás tanácsbéliék, és nemes
Ulrich János ordinal notarius uraimék, a néhai Glázer Ignác úr háza megbe-
csültetését referálták következő képen:

Mi alul is megírt, Eger városa nótáriusa és tanácsbéliék, adjuk tudtára
mindeneknek kiknek illik, vagy jövőendőben is illethetne, hogy tekintetes

Glazer Gábor úr a néhai édes atyja urától maradt, és mostoha asszony anyjával itt Egerben ő excellenciája udvara elenyik Budaházi György szomszédságában még osztatlan házat, mivel naponként már omlana, és annyira elpusztulna, hogy nevezetes, és költséges reparatio nélkül, majd benne lakni sem lehetne meg építeni kívánván, pro futura sua cantela azt általunk bírói commissio mellett, ami némű státusban tudni illik most taláztatik, megbecsültette, amint is mi magunk mellé tudós mester embereket vévén, úgymint kőművest, ácsot, asztalost, lakatost, és képírot, „az egész házat megijártuk, és mindeneket apródonként megvizsgálván felvettünk, s meg becsültünk, tudni illik.

Pichler György kőműves mester az egész kőműves munkát minden materiálékkal és földélcserép téglákkal becsülte	1600 Rft.
Nem különben az ablakokon, kapuban, kemence szájában, és ház szögletén lévő faragott köveket	23 Rft. 33 kr
Viltinger Illés ácsmester az ácsmunkát minden fáival, lécekkel, és szegekkel, az által gerendák és szarufák jobbjára egészen megrothadván, becsülte	200 Rft.
Molcz Fülöp asztalos az egész asztalosi munkát, ablakokat és kaput minden materiálékkal	216 Rft.
Kaminczki Károly lakatos minden vas munkát	136 Rft 42 kr
Proszik Antal üveges minden ablakokat	48 Rft.
Michli József képíró az festéseket, az egész szobákban nagy, s apró képeket és rámába foglalt portrékat	40 Rft.
Az Fundus pedig mi általunk becsültetett	600 Rft.
Kolperger Sámuel ötvös 2 sótartót, 6 pár kést és 6 pár kanalat	75 Rft. 30 kr
Összesen:	2999 Rft. 45 kr.

Mely e szerint lett commissiónk végbe vitelétül teszünk a becsületes nemes tanácsnak pro prothocolo hivatalbéli kötelességünk, és szokásunk szerint való relationkat Actum Agrie Die 21 Mensis Agustusti Anno Domini 1757-mo Michael Bozsik szenátor aláírása Mathias Munkácsi szenátornak, Joannes Nepomuki Ulrich ordinarius civitatis notarius

KALÓ FERENC

A DEKABRISTA FELKELÉS UTÁNI KORHANGULATHOZ (AHOGYAN HERZEN LÁTTA)

Az 1812. évi, az orosz történeti irodalomban Honvédő Háborúként számon tartott Napóleon felett győzelmet arató hadjáratban résztvevő orosz hadsereg nemesi származású tisztjei végigharcolták Európát egészen Franciaországig, Párizsig.

Európával megismerkedve eljutottak azon felismerésig, hogy Oroszország sok vonatkozásban elmaradott a Nyugathoz képest, Oroszországban a nyugati országok példáját követő változtatásokra van szükség. E változtatásokat kezdetben magától a cártól, I. Sándortól várták, amire némi alapot adtak az uralkodónak a trónralépését követő években hozott liberális színezetű intézkedései.

Amikor e várakozások szertefoszlottak, létrejöttek az első titkos társaságok (1816: Honmentő Szövetség; 1817: Katonai Társaság; 1818: Közjó Szövetsége stb.), amelyek céljaikat meglehetősen általánosságokban fogalmazták meg, a célhoz vezető utat pedig az eredménnyel legfeljebb csak hosszabb távon kecsegtető felvilágosító- propaganda tevékenységben látták.

A radikális elemek azonban az 1820-as évek elejére arra a felismerésre jutottak, hogy a változtatásokat erőszakkal, katonai felkelés útján lehet elérni. Így jött létre az Északi Társaság, melynek mérsékeltebb programját Ny. M. Muravjov dolgozta ki, és a – jobbágycső (értsd: jobbágycsőszabadítás), államszervezet, választójog vonatkozásában is – radikálisabb Déli Társaság, melynek alkotmánytervezete az Orosz Igazság P. I. Pesztyel nevéhez fűződik.

Az 1825. december 14-re tervezett, az uralkodóváltás bizonytalanságát, az átesetési szertartást kihasználni akaró felkelés az ismert szervezési gyengeségek, már a felkelés napját megelőző letartóztatások, tömegtámogatás hiánya – amelytől a szervezők, a nemesi származású katonatisztek kezdettől távol tartották magukat – következtében elbukott.

A bukást kegyetlen megtorlás követte: öt vezetőt kivégeztek (akasztással, pedig az orosz cárok a Pugacsov-felkelést követő kivégzések óta nem gyakorolták a halálbüntetést, nem is szólva orosz nemes bitófa általi kivégzéséről!), százakat száműztek Szibériába, elkövetkeztek I. Miklós uralkodásának „sötét évei”.

A kivégzéseket követő napon Filaret metropolita a moszkvai Kremlben hálaadó istentiszteletet mutatott be, „...mondott köszönetet a kivégzésekért, az egész cári család imádkozott, mellette a szenátus, a miniszterek, a gárdisták sűrű tömege”.¹

Az istentiszteleten ott volt egy előkelő orosz nemes Ivan Alekszejevics Jakovlev, (aki 1812-ben a Moszkvába bevonuló Napóleon békekötésre fel szólító személyes üzenetét vitte I. Sándorhoz, amely egyébként válasz nélkül maradt!) 14 éves Szása nevű fia is, aki majd Alekszandr Ivanovics *Herzen* (1812–1870) néven a 19. századi orosz, sőt bizonyos vonatkozásban az európai szellemi életet meghatározó íróként, publicistaként, gondolkodóként válik ismertté.

Nemcsak gyermek- és ifjúkorának, de egész életének meghatározó élménye volt az 1825-ös év, a dekabrista felkelés. Ha a 14 éves ifjú nem is tudta pontosan követni az eseményeket, ha értelme nem is volt képes maradéktalanul feldolgozni e hősies, ugyanakkor tragikus esemény-láncolatot, mégis olyan mély hatást gyakorolt szellemi fejlődésére, hogy méltán érezhette: „... új világ tárult fel előttem, amely egyre határozottabban vált egész erkölcsi lényem központjává, nem tudom, hogyan történt, ha kevésbé is, és igen zavarosan értettem is meg, hogy miről van szó, de éreztem, hogy én nem arra az oldalra tartozom, ahol kartács és lázadások leverése, ahol börtön és rablánc van: Pesztyelnek és társainak kivégzése végleg felébresztette lelkemet a gyerekkor álmaiból.”²

A dekabristák és Herzen eszmei fejlődésének rokon vonásai, az Oroszország jövőjéért való tennivágyás magyarázza, hogy Herzen önmagát mindig az ügy folytatójának tartotta, a dekabristákat „a nagy elődöknek”, „...akiktől szellemi születésünket számítjuk..., akiknek hangja felébresztett bennünket...”³

A dekabrista felkelés leverését követő önkényuralom erősödése elmélyítette a nagy francia forradalom eszméi iránti érdeklődését, kialakította zsarnoksággyűlöletét, végérvényesen meghatározta az érdeklődés és eszmei rokonságon alapuló, Ny. P. *Ogarjovhoz* (1813–1877) fűződő, egy életre szóló barátságát.

A fentiek alapján egyáltalán nem meglepő, mitöbb teljességgel érthető, hogy Herzen írásaiban sokat foglalkozott a dekabrista eszmék születéséhez vezető előzményekkel (így az 1812-es év eseményeivel), ezen eszméket megszólaltató költők tevékenységével, műveivel (pl. Puskin, Rilejev,

¹ Kovács Endre: Herzen, Gondolat Bp. 1978. 19.

² Herzen, A. I.: Emlékezések és elmélkedések (Szemelvények) Bp., 1953. 30.

³ Herzen, A. I.: Szobranijje szocsinyenij v tridcatyi tomah. Moszkva, 1954-65, T. XIII., sztr. 67. (a továbbiakban: Szobr. szocs., a római szám a kötetet, az arab szám az oldalt jelzi)

Ogarjov), a felkelés előkészítésével, leverésének körülményeivel, a bukást követő kegyetlen megtorlással.

Jelen írásunkban – a teljesség igénye nélkül – arra vállalkozunk, hogy az 1820-as évek második felének valamint az 1830-as éveknek az oroszországi kor-érzését, kor-hangulatát idézzük fel – ahogyan Herzen látta – egy irodalmi (M. J. Lermontov, 1814–1841), egy képzőművészeti (a festő K. P. Brjullov, 1799–1852), egy történetfilozófiai (P. Ja. Csaadajev, 1794–1856) példán keresztül.

A dekabrista felkelés leverését, a megtorlást követő sokk a társadalmi gondolkodás, az irodalom terén is űrt eredményezett. A változást kívánó, akaró nemesség sorait a szó valódi értelmében, azaz fizikailag is megritkították. Akik elkerülték a kivégzést, a száműzetést, azok hallgatásra kényszerültek.

E rezignált korban csupán Puskin költészete jelentett reményt, akinek „zengő éneke... felhangzott a kínok és rabság völgyében; ez a dal folytatta a letűnt kort, férfias hangjával megtöltötte a jelent és elküldte üzenetét a távoli jövőbe.”⁴

Puskinnak valóban vannak költeményei, amelyek azt bizonyítják, hogy az I. Miklós által rákényszerített cári censorság idejében is hű maradt a dekabrista eszmékhez, a száműzött barátokhoz (pl.: Üzenet Szibériába, Arion). Ugyanakkor Herzen azt is jól érzékelte, hogy az Anyegin-típusban jelentős mértékben tükröződtek a kortünetek. Ebből adódott, hogy Herzen helyes következtetésre jutott, amikor – a Byron-i hatást elismerve – kiemelten hangsúlyozta Anyegin orosz voltát: „Anyegin – orosz, csak Oroszországban lehetséges; ott elkerülhetetlen, lépten-nyomon megtalálható.”⁵

Ugyanakkor azt is érzékelte, hogy itt nem csupán irodalmi művek típusairól van szó: Oroszország szerte (sőt Nyugat-Európában is!) „lézengtek” a feleslegesség tüneteit magukban hordozó tehetséges, képzett, de semmittevésre kárhoztatott „felesleges emberek.”

Vagyis a dekabrista felkelés leverése utáni évek kiúttalansága, azaz az orosz valóság szülte ezt a típust, aki képzettsége, tehetsége, nemegyszer szándéka ellenére haszontalanságra, tehetetlenségre ítéltetett, mintegy tiltakozásul a korabeli valóság, a társadalmi viszonyok ellen. Herzen úgy ítélte meg, hogy az Anyeginekben, Pecsorinokban, Beltovokban sűrűsödtek a liberális-nemesi értelmiség „feleslegességének” jegyei a Mikló-korabeli viszonyok közepette, s e típusok – szkepticizmusokkal, szükségletlenség-érzésükkel – a rendszerrel szembeni oppozíciót is magukban hordták.

Anyegint elemezve Herzen Lenszkij alakját a főhős „vice versa”-jának tekintette, aki „...Anyegin lelkiismeretének utolsó kiáltása, ...ifjúkori eszmé-

⁴ Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 214–215

⁵ Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 204.

nye, ...akinek nincs mit tennie Oroszországban,...” s ezt Puskin is érzékelte, ezért „...oltotta ki életét Anyegin kezével”.⁶

A Lenszkijek, a megváltozott körülmények között életképtelenek, mint ahogyan a valóságban is annak bizonyult a költő D. V. *Venyevityinov*, (1805–1827), aki közvetlenül 1825 után jelentkezett az irodalomban, „...telve álmokkal és 1825 eszméivel. De alighogy szólhatott néhány fennkölt szót, elpusztult, mint a délszaki virág, amelyet megcsapott a Baltikum jeges fuvallata.”⁷

Herzen tehát Puskin költészetében is talált a korra jellemző rezignált hangokat, de ezeket a felháborodás jeleként értékelte, mintegy ezzel is kiemelve, hogy Puskin a szabadságeszmék, a dekabrista eszmék kifejezője, továbbvivője volt.

Ez a reménykedő hang azonban Puskin után nem talált követőt a költészetben. Azok a költők, akiknek munkássága az 1820-as évek második felében, az 1830-as években teljesedett ki, a kiábrándultság, a reménytelenség érzését szólaltatták meg költészetükben. E kornak jellemző alakja: M. J. *Lermontov*.

Lermontov és Herzen szorosabb értelemben véve is egyazon nemzedékhez tartoztak. Nemzedékük gyerekfejjel élte át az 1825 előtti erjedést, a dekabrista felkelést, majd a megtorlást. Tehetségük, önmegvalósításuk kibontakozása a reakció tobzódásának komor éveire esett. Ilymódon Herzen közel állt Lermontovhoz; jól érzékelte, teljességgel megértette – hiszen önmagán is tapasztalta – azt a lelkiállapotot, amely Lermontov költészetére jellemző.

Ezért meglepő talán az első látásra, hogy az orosz irodalmat taglaló cikkeiben kevés szót ejt Herzen Lermontov egy-egy verséről, vagy a „Korunk hőse”-ről. Pedig ismerte, szerette e verseket, a *Poljarnaja Zvezda* és a *Kolokol* hasábjain a cenzúra által tiltott költemények is megjelentek. (Az 1856 május 25-i számban publikálta elsőként teljes terjedelemben a Puskin halála kapcsán írt, a cárizmust teljes nyíltsággal leleplező Lermontov-verset.) A „Korunk hőse” *Pecsinin*-ját – helyesen – a korra jellemző felesleges ember-típus sorába, Anyegin mellé helyezte Herzen, mint ahogyan észrevette és helytállóan értékelte a „*Mciri*” emberektől elvonuló főhősének magatartásában a költő szabadság utáni vágyakozását s a sajátságos tiltakozást is.⁸

Az említett szükséztűség érthetővé válik számunkra, ha figyelembe vesszük, hogy az orosz irodalomról rajzolt képsorban Herzen nem annyira

⁶ Herzen, A. I: *Szobr. szocs.* VII. 206.

⁷ Herzen, A. I: *Szobr. szocs.* VII. 223.

⁸ M. Gillelson: *Lermontov v ocenke Gercena* (V könyve: *Tvorcsesztvo M. J. Lermontova*. Moszkva, 1964. 385.)

Lermontov műveinek konkrét elemzésére, mint inkább Puskin és Lermontov párhuzamba állítására helyezte a hangsúlyt. Véleménye szerint a két költő összevetésével érzékletesen megrajzolható az a kor-érzés, az a kor-hangulat, ami az 1825 utáni orosz gondolkodást, irodalmat jellemezte.

Amíg Puskin költészetéből végső soron kicseng a remény, addig Lermontov nemzedéke előtt – a nyomasztó kor miatt – alig mutatkozott bármiféle remény is, hiszen e nemzedék – Herzen szavaival élve – „...könnyeit viszatartva hallgatásra kényszerült, ...megtanulta magába zárkózva érlelni a gondolatokat – és milyen gondolatokat. Ezek már nem a liberalizmus, nem a haladás eszméi voltak, - hanem a kétségek, a tagadás, a dühvel teli gondolatok. Hozzászokva ezekhez az érzésekhez Lermontov nem talált menekvést a líraiságban, mint Puskin. Lermontov ábrándjaiban és örömeiben is a szkepticizmus súlyos terhét vonszolta”.⁹

Herzen azt is világosan látta, hogy e reménytelen kétkedés mögött a korabeli Oroszországgal szembeni ellenállás rejlik, hogy Lermontovot – különösen a Puskin halálát követő években – könyörtelen szókimondása, nyíltsága következtében éppúgy a cári rendszert, az önkényt leleplező erőkhöz tartozónak kell tekintenünk, mint Puskit vagy Gogolt.

A Lermontov költészetében kifejezésre jutó korhangulat megfogalmazást nyert P. Ja. Csaadajev híressé vált filozófiai levelében is.

1836. szeptember végén a Tyeleszkop c. folyóirat 15. kötetében látott napvilágot a Filozófiai levelek ...asszonyhoz. 1. levél, a szerző neve, vagyis aláírás nélkül. Mégis mindenki (akihez eljutott a cikk!) hamarosan megtudta, köztük az uralkodó és a III. ügyosztály vezetője Benkendorf is, hogy a szerző Csaadajev. Az a Pjotr Csaadajev, aki a 19. orosz eszmetörténet egyik legérdekesebb, legnagyobb hatást kifejtő kivételes szellemi nagyságú egyénisége volt. Életútja talányos, rejtélyek sorával kísért: tisztként vett részt a Napóleon elleni háborúban, majd lovas zászlósként szolgált a testőrségben, fontos üzenettel érkezett I. Sándorhoz a troppai kongresszusra, szabadkőműves, leendő dekabristák barátja, maga is tagja az egyik titkos társaságnak, költők-írók közeli ismerőse-barátja (köztük Puskiné is!), aki szép karrier előtt állva váratlanul, sokak számára érthetetlenül hátat fordított a szolgáltatnak, a közéletnek. Még a dekabrista felkelés előtt külföldre utazott, ahonnan 1826-ban váratlanul hazatért, ami azonnali rendőri megfigyeléssel járt.

A szóban forgó 1836-ban megjelent első filozófiai levelet Csaadajev meg 1829-ben írta, kéziratban már évek óta terjedt, másolták, bizalmas baráti társaságokban felolvasták azt, illetve további nem publikált levelek is ismeretek voltak. Az 1836-ban publikált levél következményei: a Tyeleszkop folyóiratot betiltották, kiadóját N. I. Nagyvezsgyint száműzték, a cenzort elbo-

⁹ Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII., 225.

csátották állásából, a szerzőt Csaadajevet eltiltották az írástól, publikálástól, szobafogságra kárhoztatták, mitöbb cári parancsra örültnék nyilvánították, akit naponta látogatott egy kirendelt hatósági orvos.¹⁰

A nevezetes filozófiai levelet Herzen a vjatkai száműzetésében olvasta és rendkívül mély benyomást tett rá, így érthető, hogy több írásában is (pl.: A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban, Emlékezések és elmélkedések) visszatért e – szerinte – keserűséget, lemondást, pesszimizmust sugárzó íráshoz. „Ennek a levélnek a megjelenése az egyik legjelentősebb esemény volt. Felhívás, az ébredés jele; a levél megtörte a december 14-e utáni jeget... Ez a komor hang csak azért hangzott fel, hogy tudomására hozza Oroszországnak, hogy sohasem élt ember módjára, ...Azt üzenté Oroszországnak, hogy múltja haszontalan, jelene sivár, semmiféle jövője nincs.”¹¹

A levél következtetéseivel – mint sokan mások – Herzen sem értett egyet, különösen vonatkozott ez az éles Oroszország-bírálatra, a katolicizmus pozitív megítélésére a pravoszlávia ellenében. Oroszország múltjának sivársága, jelenének meddősége, jövőjének teljes tagadása, Oroszország időnkivülisége, térenkivülisége nem válthatott ki egyetértést a formálódó eszmék (szlavofilok, nyugatosok) hordozóiban. „Egyetnemértve Csaadajevvel, teljes mértékben tisztában vagyunk, milyen úton-módon jutott el a pesszimista és reményvesztett állásponthoz; annál is inkább, mert a tények napjainkig mellette szólnak, nem pedig ellene. Mi bízunk, ...mi reménykedünk,... (mármint Oroszország jövőjében, megjegyzés tőlem K. F.) Az a végkövetkeztetés, amit Csaadajev levont nem érdemel említést, a levél nem ezért fontos; jelentőségét az adja, ...hogya felrázta a lelkeket.”¹²

Igaz ugyan, hogy Herzen már az emigrációban 1850–51-ben A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban c. művében vetette papírra az idézeteket, de *lényegileg* a levél megjelenése idejének benyomásait adta vissza. A „mi bízunk”, „mi reménykedünk” kifejezések pedig már egyértelműen tükrözik az 1848-1849-es forradalmak után formálódó Herzen-i álláspontot, amely szerint Nyugat-Európa forradalmisága kiégett, a biztató jövő Oroszországa, mert az – a Herzen által 1849 és 1855 között kifejlesztett elmélet, a sajátos orosz szocializmus révén – megújulni, fejlődni képes.

De Csaadajev megszólalása, a jeladás – az évtizednél hosszabb komor évek, hallgatás után – igen jelentős hatást gyakorolt a korabeli orosz szellem életre. Ahogyan Herzen írta: „A sötét éjszakában eldőrdült pisztolylövés

¹⁰ Ld: Lebegyev, A: Csaadajev. Gondolat. Bp. 1985., Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Magvető. Bp. 1982., Köves Erzsébet: Az orosz dilemma, Magvető. Bp. 1987., Csaadajev: Filozófiai levelek egy hölgyhöz, Magyar Helikon, 1981.

¹¹ Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 221–222.

¹² Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 222.

volt; nem lehetett tudni egy katasztrófa végét jelezte-e, vagy segélykiáltás volt, a hajnal hírhozója,- de mindenképpen fel kellett ébredni.”¹³

Herzen szerint Csaadajev megszólalása meghallgatásra talált az 1830-as évek végén, 1840-es évek elején kibontakozó szellemi áramlatok (szlovo-filok, nyugatosok) képviselőinél. „Csaadajev levele olyan volt, mint hívó trombitaszó; a jel megadatott, és minden felől új hangok szólaltak meg; ifjú harcosok léptek a küzdőterre, bizonyítva azt a szótlanul, némán végzett munkát, ami az elmúlt tíz év alatt végbement.”¹⁴

A dekabrista felkelés után kilátástalanság, kiútatlanság, reményvesztettség Herzen megítélése szerint – túl az irodalomban, a társadalmi gondolkodásban imént vázolt megfogalmazásán – a képzőművészetben is tükröződött Karl Pavlovics *Brjullo*v (1799–1852) „Pompeji utolsó napja” című festményében (1830-1833; Orosz Múzeum)

A pétervári Művészeti Akadémia elvégzése után Brjullov Itáliába utazott, zsánerképeket festett (Itáliai reggel, 1824; Szőlőszedő lány Nápoly környékén, 1827; Itáliai dél, 1827)

1827-ben látogatta meg először Pompeji romjait, amelyet i.e. 79-ben a Vezúv kitörése, a vulkánkatasztrófa pusztított el. Brjullov tanulmányozta a festmény alapjául szolgáló történetet, leírást (Plinius-levelek), jelen volt ásatásoknál, a helyszínen készített rajzok és tanulmányok szolgáltak alapul a festményhez.

Az 1833-ban elkészült képet kiállították Milánóban, Párizsban, majd 1834 nyarán szállították Oroszországba, ahol kiállítása jelentős társadalmi eseménnyé vált. Gogol lelkendezve üdvözölte, Puskin verset szentelt az alkotásnak.

A klasszicizmus jegyeit tükröző, de figuráinak elrendezésével, megrajzolásával a realizmus felé is mutató Brjullov-kép már Herzen naplójában (1842. szeptember 22.) úgy áll előttünk, mint olyan alkotás, amelynek hatása egyedülálló a kortárs művészetben: „Az orosz festészet legnagyobb alkotása, természetesen, a Pompeji utolsó napja. Különös, tárgya túlmutat a tragikuson, maga a küzdelem is lehetetlen. A vad, a fékezhetetlen természeti erő az egyik oldalon és minden létező kilátástalanul tragikus pusztulása a másikon.”¹⁵

Az önmagában véve is megrázó természeti csapás azért kap még nagyobb hangsúlyt, azért vált ki a nézőben borzalmat, mert a művész témaválasztása – Herzen értelmezésében – egyáltalán nem véletlen. „Az új fázis az orosz irodalomban” (1864) c. cikkében egyértelműen megfogalmazást nyert az a gondolat, hogy a dekabrista felkelés bukását követő évek kilátástalansá-

¹³ Herzen, A. I: Szobr. szocs. IX. 139.

¹⁴ Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 223.

¹⁵ Herzen, A. I: Szobr. szocs. II. 229.

ga olvasható ki a képből; vagyis az a korérzés, korhangulat, ami kifejezést nyert Csaadajev levelében és Lermontov költészetében, ugyanazon években képzőművészeti megfogalmazást is kapott Brjullof festményével.

Az elmondottakra idézzük Herzen szavait: „Miben kereste a művész az ihletet? Mi fő képének, ennek a remekműnek a témája...? Tekintsenek erre a különös látomásra. A hatalmas képen megdöbbsent, megrémült emberek csoportjai láthatóak; menekülni igyekeznek; pusztulnak a vulkán-kitörés, a föld-rengés, a kataklizma közepette; elbuknak a dühödt, ostoba, egyenlőtlen erő csapásai következtében, minden ellenállás hiábavaló, sikertelen lenne. Ilyen az ihlet, amely a pétervári atmoszférából merítettett.” /*(kiemelés tőlem: K. F.)*¹⁶

Egyértelmű tehát, hogy a művész, a műalkotás és kora kapcsolatát – ami Herzen esztétikai nézeteinek alapgondolata – Brjullof művészetében is meglátta Herzen, a témaválasztásában bizonyos fokú tiltakozást is felfedezni vélt a korabeli orosz viszonyok ellen.

Brjullof, K. P.: Pompeji utolsó napja (1833, Orosz Múzeum, Szentpétervár)

„Ekkor hamueső kezd hullani, egyelőre csak ritkásan. Hátrapillantok: mögöttünk sötétség terjengett, elborította a földet, rohanó áradat módjára hömpölygött utánunk.

¹⁶ Herzen, A. I: Szobr. szocs. XVIII. 188.

Alig tekintünk körül, máris sötétség szakad ránk, nem olyan, mint a holdtalan vagy felhős éjszaka, hanem olyan, mint mikor zárt helyiségben eloltják a lámpát.

Ekkor felhangzott az asszonyok jajveszékelése, gyermekek siránkozása, férfiak kiáltozása: egyesek szüleiket, mások gyermekeiket vagy házastársukat szólították, vagy hangjukról lassan felismerték; egyesek a maguk baján, mások szeretteik sorsán siránkoztak; akadtak olyanok is, akik halálfélelmükben a haláláért esedeztek, sokan az égi istenek felé nyújtogatták karjukat, sokan mások azt hangoztatták, hogy nincsenek már sehol sem istenek, és rászakadt a világra az a bizonyos utolsó, örökké tartó éjszaka.”

Ifjabb Plinius: Levelek. (A Vesuvius kitörése,
Fordította. Borzsák István)
Európa Kiadó, Bp. 1981. 190. oldal

KISS LÁSZLÓ

LUDOVÍT ŠTÚR ÉS A MAGYAROK

Pontosan százötven évvel ezelőtt, 1856. január 12-én hunyt el Ľudovít Štúr. Rövid, de – a szlovák történetírás szerint – tartalmas életet élt és történelmileg maradandót alkotott. A töretlen szlovák érdeklődés Štúr élete és munkássága iránt korántsem véletlen. Benne a 19. századi szlovák nemzeti mozgalom jelentős szervezőjét és harmadik, ifjú nemzedékének vezetőjét, a szlovák történelem nagy formátumú politikusát tisztelik. Ezért is furcsa és elgondolkodtató, hogy az elmúlt 150 esztendőben magyar történész tollából nem született róla egyetlen jelentős – méltató vagy elmarasztaló – írás sem. A magyar történetírásnak eme adóssága nem magyarázható azzal, hogy nem szerette a magyarokat. A 19. századi szlovák nemzeti törekvések megismerése és a „a hon ismerete” szempontjából egyaránt fontos, hogy csökkenjen a – „magyarországi hazá”-ban évszázadok óta együtt élő magyarok és nem magyarok által közösen formált – magyar történelem „fehér folt”-jainak a száma.

Ľudovít Štúr 1815. október 29-én született a Zay grófok birtokához tartozó Trenčín megyei Zay-Ugrócon, egy falusi kántortanító család második gyermekeként.¹ A meghitt családi közegeből 1827 augusztusában szakadt ki, amikor a győri középiskolába került, hogy – Karol bátyjához hasonlóan – elsajátítsa a magyar és a német nyelvet.² Rosszul esett neki, hogy a szállást

¹ Karol Goláň: Štúrovské pokolenie. (Výber diela). Vyd. SAV, Bratislava, 1964. 12–14. (A továbbiakban: Goláň 1964.) – Az uraság személye azért fontos, mert 25 év múlva a politikus Štúr éppen egykori földesurával, a magyarországi evangélikus egyház főfelügyelőjével vívja élete egyik legnehezebb és legfontosabb politikai csatáját. Zay Károly gróf fogja eltávolíttatni pozsonyi segédtanári állásából is. Sziklay László irodalomtörténész szavait idézve: „A kántor fia szembeszállt a gróffal. A kunyhó és kastély (ama korban sokszor idézett kép) párviadala lett belőle. Štúr kezdettől fogva szembeszállt mindenkivel és mindennel, ami szlovák koncepciójának útjában állott.” Sziklay László: A szlovák irodalom története. Akadémiai, Bp. 1962. 54–55.

² Felső-magyarországi nemesi és értelmiségi családoknál évszázadok óta szokásban volt, hogy a gyermekeiket 1-2 esztendőre magyar nyelvi és kulturális környezetbe küldték ún. „magyar szóra”. Az 1820-as évek végén azonban már új időszak kezdődött. Szlovákok és magyarok egymásra rosszállóan kezdtek tekinteni.

adó magyar háziúr felesége „tót (kutya)kölyök”-nek gúnyolta.³ A Győrben eltöltött két esztendő – az otthoni indíttatás mellett – nagy hatással volt nyiladozó szláv tudatára. Leopold Petz professzor már Karol bátyját is szláv szellemben nevelte. A fiatal Štúr érdeklődését is ő keltette fel a szláv filológia, a történelem és a nyelvtanulás (magyar, német, latin, görög) iránt. A második tanév végén tehát már nemcsak nyelvtudására volt büszke, hanem arra is, hogy „ő is szláv”!⁴

A pozsonyi Cseh-Szláv Társaság élén

Ez a szláv tudat azonban igazán erőteljesen a pozsonyi evangélikus líceumban bontakozott ki. Amikor ugyanis 1829. szeptember 4-én Pozsonyba került, a líceum szlovák evangélikus diáksága már Ján Kollár „Sláv dcérá”-jáért (a „Szlávtság” vagy „Dicsőség leánya”-ért) és P. J. Šafárik „Szláv nyelv és irodalomtörténete”-ért lelkesedett. 1830-tól „*már Ludovíttól is elvehetetlen a „Szlávtság leánya”*” – írta Jozef Miloslav Hurban.⁵ Már 1829 őszén felvették az evangélikus líceumban működő Cseh-Szláv Társaságba, amely – azon túl, hogy önképző diákkörként működött – hamarosan az „ifjú szlovák” mozgalom nemzeti központjává vált. Az 1830-as évek első felében az üléseken többnyire még csak kedvenc költői verseit szavalta. Ján Kollár említett szonett gyűjteményét rajongásig szerette. Ján Hollý versei és a lengyel Adam Mickiewicz „Óda az ifjúsághoz” c. költeménye különösen kedvesek voltak a számára.

Amikor 1833-ban Karol Štúr eltávozott Pozsonyból, átmenetileg meg kellett szakítania a tanulmányait. Szülei kérésének engedelmeskedve 1834 elején hazatért, hogy Zay Károly uradalmában szerezzen gazdasági, gazdálkodási ismereteket. Február és augusztus között uradalmi tisztviselőként (írnokként, illetve felügyelőként) dolgozott. Nem tetszett meg neki a tisztviselői munka. A nyár végén tehát elbúcsúzott meglepődött szüleitől, akiktől semmiféle anyagi támogatást nem kért. 1834 szeptemberében örömmel tért

³ Jozef Miloslav Hurban: *Ludovít Štúr/Rozpomienky*. Slovenské Vydateľstvo Krásnej Literatúry, Bratislava. 1959. 34. (A továbbiakban: Hurban); Golán 1964. 16. – Meglátásunk szerint a szlovák történetírás túl nagy nyomatékot tulajdonít ennek a kétségtelenül negatív élménynek Štúr érzelmi-értelmi fejlődése, több évvel később jelentkező magyarellenessége szempontjából.

⁴ Hurban 42., illetve 41–42.; Golán 1964. 16.; Ján Juríček: *Ludovít Štúr. Stručná biografia*. Mladé letá, Bratislava. 1971. 21. (A továbbiakban: Juríček); Imrich Sedlák: *Ludovít Štúr a slovenské študentské hnutie*. In: *Ludovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti*. Zostavil Imrich Sedlák. Matica Slovenská, Martin: 1997. 29. (A továbbiakban: Sedlák 1997.)

⁵ Hurban 44.

vissza Pozsonyba, „a boldog művészetek székhely”-ére, hogy folytassa tanulmányait.⁶

Minden bizonnyal erős szláv tudatának is része volt abban, hogy a teológiai kurzus hallgatójaként sem 1834–1836-ban, sem a későbbiekben nem mutatott különösebb érdeklődést a teológia és a lelkeszi hivatás iránt. Szlávizmusának, természetes tekintélyének, valamint szorgalmának és rendkívüli tenni akarásának köszönhetően már 1834–1835 folyamán a Társaság elismert személyisége volt. 1834 őszétől azon fáradozott, hogy megújuljon a Társaság munkája és működése. A. B. Vrchovský vezetésével célul tűzték ki, hogy a nyelvtani, nyelvi-nyelvészeti, szónoki-szónoklattani stb. önképzésen túl kell lépni a gyakorlati, nemzetszervezői munka irányába. A nép felé kell fordulni, a nemzet boldogságát és szabadságát kell szolgálni. 1834 decemberétől a Társaság titkára, majd hamarosan alelnöke lett. (Az elnök szokás szerint a líceum egyik tanára volt.) 1836/1837-es iskolai évtől már Juraj Palkovič professzor helyettes tanára a Szláv Intézetben. Főleg cseh nyelvtant tanított.

Nagy tenni akarással vetette bele magát az önképzőkori munkába. Erőfeszítései a „szláv nemzet” – és ezen keresztül az emberiség – szolgálatára, a szláv kölcsönösség és a csehszláv tudat erősítésére, illetve gyakorlati megvalósítására irányultak. Ezzel függött össze – Karol Goláň szerint – nevének, illetve névalírásának megváltoztatása az 1830-as évek közepén. Szláv érzelme kifejezéseként a Ludovít keresztnév mellé felvette a Velislav nevet. Az addig használt Štaurból is végleg Štúr lett. Erőtéljes szláv és csehszláv elkötelezettségét több ekkori levele is tanúsítja. „*A mi jelszavunk „Össz-Szlávia, és ez lesz az enyém, és Szlávia összes fiáé is”* – írta 1835-ben.⁷ Ezzel egyidejűleg kezdett felhagyni az addigi „talizmán”, „A szlávság leánya” istenítésével. Tudását és szlávok iránti szeretetét 1835 szeptemberétől inkább az önképzőkörben tartott történelmi előadásokon és – kedvenc költőinek verseit, valamint saját költeményeit felolvasó – irodalmi összejöveteleken igyekezett az alsóbb évfolyamosoknak átadni, nem sikertelenül.

1836. április 24-én kb. másfél tucat szláv érzelmű diák Štúr vezetésével emlékezetes kirándulást tett a dévényi vár romjainál, Szvatopluk mondabeli nyugvóhelyénél, a nagymorva állam állítólagos központjánál. A kisebb csoportokban érkező „kirándulók” a romok ormán a népszerű „Nitra milá, Nitra” dallamára elénekelték Štúr legújabb Dévényről írott versét. A megem-

⁶ Karol Goláň: Ludovít Štúr a slovenské národné hnutie v tridsiatych rokoch 19. storočia. In: Ludovít Štúr. Život a dielo 1815–1856. Vyd. SAV, Bratislava. 1956. 25–26. (A továbbiakban: Goláň 1956.); Juriček 27.

⁷ P. Cendekovičnak, 1835. június 8. In: Listy Ludovíta Štúra I. 1834–1843. Vyd. SAV, Bratislava. 1954. 43. (A továbbiakban: Listy I.); Goláň 1956. 29.; Goláň 1964. 21–22., 25–26.

lékező beszédet is ő tartotta, amelyet a következő gondolattal zárt: „*Mi egy végtelenül nagy közösség tagjai vagyunk, a szláv nemzeti közösségé, mi az atyáinktól elevenebben éreztük annak szükségességét, hogy öntudatra ébredjünk, és (ráébredjünk) arra, hogy a mi szlovák törzsünk a nagy szláv nemzet-hez tartozik*”. Soha ne feledjük: „*atyáink régi dicsőségének romjai*” arra köteleznek bennünket, hogy a nemzeti célokért érdemes „*tevékenykedni, dolgozni, harcolni, élni és meghalni*”.⁸ A kiránduláson résztvevő lelkes diákok neve – Štúr példája nyomán – a Dobroslav, Horislav, Miloslav stb. taggal bővült. Jozef Hurban neve is ekkor változott Jozef Miloslav Hurbanra.⁹

Szlovák tudat és magyarországi hazafiság

1838 késő nyarán Štúr – az evangélikus teológushallgatók régi szokása szerint – már német tanulmányútjára készült. Eredetileg a berlini egyetemre gondolt, de pénzügyi nehézségek miatt végül az ugyancsak jó hírű hallei egyetemet választotta. Štúr szlovák életrajz írói szerint a Halléban eltöltött két esztendő (1838–1840) egyfajta korszakhatárnak, fordulópontnak tekinthető a szlovák politikus világnézetében, eszmei-politikai fejlődésében. Figyelemmel kísérte a hallei diákéletet és a német diáktársaságok (Burschenschaftok) nemzeti-hazafias egységtörekvéseit, a német romantika fő vonulatait. Már 1838 előtt olvasta J. G. Herder „Ideen” („Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról”) című főművét, amelyben a hatalmas európai „szláv nemzet” dicső jövőjét jósolta. A német kultúrfilozófus – Ján Kollár által közvetített – sajátos történetfilozófiája, fejlődésmélete és humanitáskonceptiója is hozzájárult szláv tudata erősödéséhez. Ez utóbbira azonban igazán erőteljesen Kollár ismert szonett gyűjteménye, a szláv irodalmi kölcsönösségről írott tudományos főműve („O literárnej vzájomnosti”), Ján Hollý költeményei vagy P. J. Šafárik szláv témájú történelmi, nyelvészeti munkái hatottak.¹⁰

A fiatal Štúr – J. Kollár és Samuel bátyja jóvoltából – valamelyest már megismerte a hegei filozófiát. Halléban viszont lehetősége nyílt arra, hogy alaposan elsajátítsa a filozófus-óriás idealista történetfilozófiáját, dialektikus

⁸ Idézi: Juriček 34.

⁹ Ugyanott.

¹⁰ J. G. Herder történet- és kultúrfilozófiájára, és szláv-szlovák nemzeti ébredésre gyakorolt jelentős hatására legújabbán lásd: A külső hatások szerepe a szlovák „nemzeti ébredés”-ben. In: Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXII. Redigit: Sándor Gebei. Eger, 2005. 33–50. (A továbbiakban: Kiss 2005.) – Ján Kollár munkásságára újabbán lásd Kiss László: Ján Kollár – a költő, tudós és politikus (1793-1852). In: „Emberek és eszmék...” Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2001. 165–182.

gondolatrendszerét, fejlődéelméletét és módszertanát. Ezt a kollári – herderi – hegeli ihletésű gondolatrendszert fogja hazatérése után a szláv-szlovák fejlődésre alkalmazni. Ezeknek a hatásoknak az eredményeként Štúr nézetében, kulturális-politikai törekvéseiben egyidejűleg volt jelen a racionalizmus és az idealizmus, a mérsékeltség és a radikalizmus, a liberalizmus és a konzervativizmus, a tekintély- és hatalomtisztelet, a megalkuvás és a lázadás szelleme. Ez az ellentmondásosság Štúr jelleméből is fakadt. „*Štúr szangvinikus-kolerikus természetű volt – írta Elena Városová –, ennek a temperamentumnak minden előnyével és hátrányával együtt... A štúri ideálok gyakran utópisztikusak, megvalósíthatatlanok voltak, viselőjük pedig makacs, hiszékeny és gyakran nem elég kritikus, ami nem egyszer konfliktusokat okozott nemcsak saját magában, de baráti körében is*”.¹¹

Štúr és elvbarátai világnézetében, nemzetfelfogásában, politikájában az évtizedfordulón tehát jelentős elmozdulások történtek. Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy Ján Kollár és a nemzetébresztők „idősebb”, második nemzedékének helyét a szlovák nemzeti mozgalom élén éppen az évtizedfordulón vette át a (Ludovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban és Michal Miloslav Hodža nevével fémjelzett) úgynevezett „szlovák triumvirátus”. Štúr és fiatal követői úgy haladták meg mesterük „szláv kölcsönösségi elmélet”-ét, csehszláv felfogását, hogy továbbra is hűek maradtak a szláv/csehszláv ideológiához, a cseh és szlovák kulturális együttműködéshez. Ugyanakkor újraértelmezték és konkrétabbá tették azt. Štúrék szláv tudata ugyan megmaradt, de az 1840-es évek első felében megjelent az önálló „szlovák törzsiség” koncepciója is. Elsősorban már nem szlávoknak és csehszlávoknak tekintették magukat, mint korábban, hanem szlovákoknak, akik szlovákságuk révén egyenjogú félként kapcsolódnak legközelebbi rokonaikhoz, a csehekhez, valamint a szélesebb „szláv nemzet”-hez. A szláv tudatból kiváló szlovák tudat megjelenésére utalt, hogy az 1830-as évek végétől egyre gyakrabban használták a Slovensko (Szlovákia) és a Bratislava (Pozsony) kifejezést.

Teljesen másképpen ítélték meg a „szlovák triumvirátus” nyelvi-nemzeti törekvéseit Ján Kollár, P. J. Šafárik, valamint a cseh nemzeti mozgalom egyes vezetői. Az 1840-es évek közepétől durva támadásokba kezdtek. Štúrékat magyar bérencséggel, és azzal vádolták, hogy el akarnak szakadni a csehektől, hogy meg akarják bontani a szláv és a csehszlovák egységet. Hiába állította ennek ellenkezőjét 1846-ban a „Szlovák nyelvjárások” című könyvében.¹² A Štúrtól radikálisabb Hurban is taktikusan érvelt a szlovákok

¹¹ Elena Városová: Svetonázor Ľudovíta Štúra. In: Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815–1856. Vyd. SAV, Bratislava. 1956. 93. (A továbbiakban: Városová 1956.)

¹² „Némelyek talán azt fogják hinni, hogy a csehektől el akarunk szakadni, de Isten ments az elszakadástól... Mi abban a kötelékben, amelyben velük voltunk, továbbra is maradni,... velük szellemi kapcsolatban lenni” akarunk, „mint ahogy tőlük, mint testvérektől is ugyan-

önállósága mellett. A szlovák törzs – írta 1846-ban – „nem a cseh, hanem a magyar koronáért ontotta vérét, más egység keretébe van befonva, mint a cseh, ezért másutt is kell védelmét keresnie, mint a csehszláv, azaz a cseh literátorság képmutató nagyságában... Nemzetünk és nyelvünk szülőháza a magyar (uhorská) haza...”.¹³

Hurban nemcsak taktikai okokból játszotta ki a cseh beolvasztó törekvésekkel szemben a „magyar kártyá”-t, hanem azért is, mert – a magyarosító törekvések ellenére, Štúrhoz hasonlóan – magyar hazafinak is tartotta magát! Amikor 1840-ben Štúr hazatért Halléből, éppen elkezdődött a szlovák történetírás által „viharos események”-nek nevezett időszak. 1840–1843 között a magyar nyelv túlzó pártolói és terjesztői (korabeli elnevezéssel: „magyarománok”), valamint a szláv-szlovák érdekek védelmezői („szlavománok” vagy „pánszlávok”) egyre hevesebb nyelvi vitába bonyolódtak a hazai és a külföldi sajtóban.

A „pánszláv” Štúr is rögtön a támadások keresztútjába került, védekezésre kényszerült. A „Századunk”-ban tehát arról biztosította vádlóját, a magyarságát támadó Tomka Kálmánt, hogy ő mindig magyarnak vallotta magát, de sohasem született magyarnak, hiszen ő született szláv. Egy másik írásában, amelyet Štúr Lajos néven írt alá (sic!), kikérte magának, hogy őt a magyarság leckéjéből bárki kioktassa. Újból megismételte szláv-magyar kettős kötődését. Kiemelte, hogy ő magyarnak mondja magát, „de nemzeti-ségi tekintetben soha sem, mert én szláv vagyok s az is maradandok. Nemzetiséggel nem lehet s nem is szabad... játszani, mert ez egész létünkben alapul s minden nemzetnek szent tulajdona, melyet és sem enyimmél, sem másénál soha nem sértettem, sérteni nem fogok”.¹⁴

Nyelvi-politikai vitája a magyarokkal

Így tehát 1841-től ő is bekapcsolódott a nyelvvitába. Hamar összeütközésbe került nagy hatalmú földesurával, egykori jótevőjével, az evangélikus egyház főfelügyelőjévé választott gróf Zay Károly szuperintendenssel is. A német Augsburger Allgemeine Zeitungba ugyanis egy sor vitairatot írt, ame-

ezt várjuk”. Ugyanakkor öntudatosan azt is hozzáfűzte, hogy: „Mi szlovákok törzs vagyunk, és mint törzs, saját nyelvjárással rendelkezünk, amely a csehtől eltérő és különböző”. Az idézetek helye: Vladimír Matula: Eudovít Štúr. Szlovák Tudományos Akadémia Kiadóhivatala, Bratislava. 1956. 37. (A továbbiakban Matula: E. Štúr. 1956.); Városová 1956. 105.

¹³ Idézi Steier Lajos: Csehek és tótok. Táltos Könyvtár, Bp. 1919. 40., 41.

¹⁴ Daniel Rapant: Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. Diel II. Nákladom spolku Tranoscus v Liptovskom Svatom Mikulási, 1943. 50. dok. 199., 56. dok. 232. (A továbbiakban: Rapant II.)

lyekben a magyarosítás ellen érvelt. A viharos események idején készült a „Starý i nový vek Slováku” („A szlovákok régi és új korszaka”) kéziratos munkája, amelyben – a 18. századi apológiák hagyományait követve – a szlovákok egyenjogúságát védelmezte a magyar hazában. Érveit a dicső nagymorva örökségből merítette, hiszen „*ez a föld és vidék apáitoké volt*”. Felemlgette Mojmir, Rastislav, Szvatopluk idejét, amikor a szlovákok még szabadok voltak. A honfoglaló magyarok a már régóta itt élő, fejlettebb kultúrájú szlovákokat nem meghódították. Az egyenjogúság alapján kötöttek szövetséget az őket vendégszeretően fogadó szlovákokkal. Ebben a „régikor”-ban a szlovákok jelentős történelmi érdemeket szereztek az „*egy magyar haza*” építésében. A 19. század elején azonban beköszöntött a gyötrelmes „új kor”. Elkezdődött a magyar hódításelméletre épülő elnyomás és magyarosítás. Az apológia végén Štúr Zay szuperintendens magyarosító akcióit elemezte és bírálta.¹⁵ Hasonló álláspontot foglalt el 1841 végén, amikor a lipcsei Allgemeine Zeitungban ugyancsak a magyarországi szlávok elmagyarosításával foglalkozott.

Ekkoriban már azon fáradozott, hogy meggyőzze a szlovák evangélikus egyház vezetőit (Pavol Jozeffyt, Ján Seberínyt, František S. Stromskýt, valamint Ján Kollárt és más szláv-szlovák hazafiakat) arról, hogy panaszaikkal egyenesen a királyi trónus elé járuljanak. 1842. június 5-én Bécsben egy díszes szlovák küldöttség, amelynek L. Štúr is tagja volt, a „magyarországi szláv alattvalók” nevében be is terjesztette az első alázatos szlovák felségfolyamodványt. A 200 evangélikus lelkész aláírásával ellátott kérvény megszövegezésében ő is részt vett.¹⁶ 1843-ban Lipcsében külön brosúraként is megjelent Štúr német nyelvű írása („Die Beschwerden und Klagen der Slawen in Ungarn über die gesetzwidrigen Übergriffe der Magyaren”), amely az V. Ferdinánd elé terjesztett tiltakozó felirat filozofáló bevezetését tartalmazta. A hegeli jogfilozófiából és a természetjogból merített érveket. Arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a magyar nemzetnek mindörökké le kell mondania – korabeli kifejezéssel élve – a szlávok „megmagyarosítás”-áról.¹⁷ Két év múlva Bécsben megjelent „A magyarizmus kilencven eszten-

¹⁵ Ján Hučko: Život a dielo Ľudovíta Štúra. Osveta, Bratislava. 1984. 87–88. (A továbbiakban: Hučko)

¹⁶ A kérvény szövegét lásd: Rapant II. 93. dok. 337-347. – A „PROSBOPIS SLOVÁKOV V UHORSKU NA JEHO C. KR. APOŠTOLSKÉ VELIČENSTVO FERDINANDA V.” nevű felségfolyamodvány szlovák nyelvű teljes szövege az interneten is hozzáférhető. Lásd: www.stur.sk/clanky

¹⁷ Juriček 65–67.

deje” („Das neunzehnte Jahrhundert und der Magyarismus”) című vitairata is.¹⁸

Az eredménytelen bécsi követjárás után a magyar világi és evangélikus egyházi vezetők, valamint a liberális sajtó, élén Kossuth Lajos Pesti Hírlapjával, még hevesebb támadásba kezdtek. Eközben természetesen Štúrék sem tétlenkedtek. A magyar liberálisok szemére vetették, hogy kétféle mércével mérnek. Saját népük szeretetét a legfontosabbnak tartják, de ugyanezt a nem magyarok szemére hányják. A jobbágykérdésben liberálisak, de ezt a nemzetiségi kérdésben, a nyelv terén nem érvényesítik. S ebben Kossuth a legnagyobb mester. „*Ugyanaz a Kossuth – írta a fent említett – Die Beschwerden und Klagen... –-ban –, aki a Pesti Hírlapban a jogegyenlőségért küzd, az evangélikus konventben azt, aki a maga jogát követeli, vizsgálat alá vonni és megbüntetni akarja; ugyanaz a Kossuth, aki a sajtószabadságért látszik viaskodni, a konventben indítványozza, hogy meg kell tiltani a tót ifjúságnak anyanyelvén való tanítását; ugyanaz a Kossuth, aki a haza körül érdemeket szerzett férfiakról panegyrikus beszédeket zeng, a hasonló érdemes embereket hivataluktól meg akarja fosztani. Ez az ő szabadsága, ez az ő liberalizmusa*”. Fejtegetését az alábbi kérdéssel zárta: „*Kossuth a szabadság álarca alatt nem az önkényért és erőszakért vív-e harcot*”?¹⁹

Štúr helyettes tanári állása a pozsonyi evangélikus liceumban ekkor már veszélyben forgott. Bajcsy József tanfelügyelő ugyanis 1843 októberében Štúr elmozdításán fáradozott. Megtiltotta tanári működését, ám ő tovább dolgozott. Mindenki sejtette, hogy itt nem elsősorban Štúrról, hanem az Intézet és a tanszék jövőjéről van szó. Decemberben felfüggesztették tanári állásából. Az újév kezdetén tehát a vele szolidáris 21 diák élén tüntetőleg elhagyta Pozsonyt.²⁰ A csikorgó hidegben Lőcsére vonultak, ahol átmenetileg oltalomra találtak. Állítólag a Tatra alatt vezető útjukon énekelték először a „Zeng az ég a Tátrán” kezdetű dalt, amely 1918-tól a csehszlovák himnusz második felét alkotja majd. A szövegét egyik diáktársuk, Janko Matuška írta egy szlovák népdal alapján.²¹

¹⁸ A „Devätnáste storočie a maďarizmus” c. vitairat szlovák szövege az interneten is olvasható. Lásd: www.stur.sk/clanky

¹⁹ A „Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn über die gesetzwidrigen Uebergriffe der Magyaren” című röpiratból idézi Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. II. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1927. 126. (A továbbiakban: Kornis II.)

²⁰ J. M. Hurban Štúr-életrajza felsorolta a diákok nevét is. Lásd: Hurban 362.

²¹ A fentiekre bővebben lásd: Kornis II. 188.; Szalatnai 54.; Hučko 107.; Dušan Kováč: Szlovákia története. Kalligram, Pozsony. 2001. 108.; Pavol Parenička: Bratislavský exodus. In: Eudovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti. Zostavil Imrich Sedlák. Matica Slovenská, Martin. 1997. 52–56.

A Štúr elleni támadás közvetlen összefüggésben állt az új szlovák irodalmi nyelv megalkotásával, amelynek kezdetét a „szlovák triumvirek” találkozója jelentette 1843 februárjában, majd az év nyarán J. M. Hurban Nyitra megyei lelkészlakjában, Hlubokán. Itt döntötték el, hogy az Árva, Bars, Hont, Nógrád, Turóc és Zólyom megyében elterjedt, a legtöbb szlovák által beszélt közép-szlovák dialektust teszik meg a ma is használt új irodalmi nyelv alapjának. A következő években L. Štúr és J. M. Hodža több nyelvészeti munkában dolgozta ki a „slovenčina” szabályait, normáit. Néhány évvel később Martin Hattala cseh nyelvészre bízta az új szlovák nyelvtan végső formába öntését. A kodifikációs munka 1851-1852-re jórészt befejeződött.

A szlovák irodalmi nyelv megalkotásával egyidejűleg Štúr másik fő törekvése egy szlovák politikai lap kiadása volt. Több éves erőfeszítés után 1845. augusztus elejétől heti két alkalommal megjelenhetett a „Slovenskje Narodnje Novini” („Szlovák Nemzeti Újság”), az első szlovák politikai újság, amely a szlovák nyelvi-kulturális törekvések szócsövévé vált.²² Főszerkesztője a bécsi hatóságok előtt szalonképes Štúr lett.²³ A vezér- és programcikkek jó részét is ő írta.

Az írások tanúsága szerint a polgári átalakulás bizonyos területein és kérdéseiben – a nyelvkérdéstől eltérően – Štúr és a magyar liberális ellenzék nézetei, törekvései hasonlóak vagy azonosak voltak. A szlovákok is sikra szálltak a polgári átalakulásért, a feudális viszonyok és elmaradottság felszámolásáért, a szlovák nép anyagi, kulturális és szellemi felemeléséért Magyarországon. Mégis egyre hevesebben támadták a saját radikális hívei is. Főszerkesztői álláspontja ugyanis az volt, hogy a lap működésének megőrzéséhez nagyfokú óvatosságra, lojalításra, „arany középút”-ra van szükség. Azokat a javaslatokat pedig, amelyek az ellenzéki magyar nemesi vezetőkkel való együttműködésre irányultak, azzal utasította vissza, hogy a magyar liberálisokra „*csak felfülvallkodott arisztokratizmus és makacs magyarizmus (jellemző)*”. A liberálisoknak egyébként sem tetszik, hogy „*mi a szlovák népért dolgozunk*”. Azoknak, akik a magyarokkal való együttműködést

²² Az új szlovák irodalmi nyelv megteremtésére és a „Szlovák Nemzeti Újság”-ra bővebben lásd: A szlovák nemzeti mozgalom új jelenségei az 1840-es években. In: Kiss 2005. 119–121., 124–128.

²³ L. V. Ferstl jelentése, amelyet J. Sedlnitzky rendőrminiszter megbízásából Štúr erkölcsi-politikai arculatáról készített, egyebek között kiemelte a szlovák politikus műveltségét, magyarellenességét, a szlovák nyelv és nemzet iránti hevületét, valamint az állami vezetés és az uralkodóház iránti odaadását. Összességében a jelentés úgy ítélte meg, hogy Štúr „*teljesen kvalifikált a szlovák újság kiadására*”. Lásd Mária Vyvíjalová: Slovenskje Narodnje Novini. Boje ich povolenie.(Študia a dokumenty.) Gemerská Vlastivedná Spoločnosť v Rimavskej Sobotě, 1972. 21. dok. 215–218., illetve 138–139.

szorgalmazták, egyébként is tudniuk kéne – hangsúlyozta –, hogy mi „a hatalomtól kaptuk a (lap)engedélyt, hogy nekünk kedvez... *Tán ellene írjunk*”²⁴

1847 őszén politikusi pályafutása csúcsára ért. Hurban szerint „nagy többséggel” választották meg Zólyom szabad királyi város országgyűlési képviselőjének.²⁵ A sikert azonban nem ismertségének vagy népszerűségének köszönhette. Štúrt egy befolyásos patrónusa, Mikuláš Ostrolúcky juttatta abba a képviselői székbe, amelyre már Halle óta annyira vágyott.²⁶ 1847. november – 1848. március között a Kossuth-szakállas Štúr hat alkalommal szólalt fel magyarul a pozsonyi diétán. „*Öröm volt látni – mondta az egyik követárs –, amint Zólyom város képviselője, bal kezét kardjára támasztva, tiszta magyarsággal szónokolt.*”²⁷ Konzervatív követi utasításának megfelelően fejtette ki álláspontját a jobbagykérdésben, a zsidók és a városok jogával, valamint a szlovák nyelvi, oktatási és vallási igényekkel kapcsolatban.²⁸ Nyelvi és iskolaügyi programját 1847 őszén előbb a „Szlovák Nemzeti Újság”-ban, majd 1848. január 15-i felszólalásában körvonalazta. Ezekből jól látható, hogy Štúrék 1848 márciusa előtti nemzeti törekvései viszonylag szerények, nyelvi, oktatási és kulturális jellegűek voltak. Štúr úgy látta, hogy ez a – politikai-területi követelésektől mentes, nyíltan nem magyarellenes – szlovák „program”, „*amiért máshol sok vér folyott el, az nálunk vita harc nélkül, békés úton valósulhat meg.*”²⁹

Programmal és fegyverrel a magyarok ellen

A felvidéki lakossághoz hasonlóan tehát a „szlovák triumvirátus” tagjai is örömmel üdvözölték a „márciusi szabadság”-ot és annak vívmányait.

²⁴ Listy Ľudovíta Štúra II. 1844–1855. Vyd. SAV, Bratislava. 1956. 117. (A továbbiakban: Listy II.) – Jonáš Záborský így jellemezte Štúr nemességgel kapcsolatos álláspontját: „*Štúr demagóg volt, a legnagyobb gyűlölettel (viseltetett) szívében a nemességgel szemben. Én azon a véleményen voltam, hogy a papságot és a nemességet az irodalom által kell megnyernünk... Ezzel szemben Štúr azt állította, hogy... a népen keresztül kell az elfajzott papságot és nemességet megragadni.*” Idézi: Városová 1956. 107.

²⁵ Követté választásáról lásd: Hurban 517–520.

²⁶ Juriček 128–129.

²⁷ Idézi: Golán 1964. 155.

²⁸ A jobbagykérdésben mondott beszéde után Kossuth állítólag odasietett hozzá, a kezét nyújtotta, és melegen gratulált neki, mondván: „*Ne engedje magát megfélemlíteni.*” Ellenkezőleg, „*segítsen nekem abban a törekvésemben, hogy megtörjem az önző mágnások ellenállását és meg fog győződni róla, hogy egyformán szívemen viselem saját népem és az ön népének szenvedéseit, melyeket csupán kéz a kézben haladva enyhíthetünk.*” Tudjuk, hogy nem így történt. Idézi: Jozef Václav Frič: Emlékeim. Művelt Nép, Bp. 1951. 63.

²⁹ Idézi Matula: Ľ. Štúr. 1956. 43.

Ezekben a mámoros napokban talán még bízott abban, hogy a magyar kormány az egyéni szabadság, a polgári jogok mellé a nemzeti szabadságot is megadja majd a szlovákoknak. Az osztrák birodalom más szláv népeihez hasonlóan tehát nekik is lépniük kellett. Ki kellett dolgozniuk nemzeti programjukat.

A március végi liptószentmiklósi, majd az egy hónappal későbbi brezovai petíció után 1848. május 10-én Liptószentmiklóson el is elfogadták az első átfogó szlovák nemzeti programot. „A szlovák nemzet kívánságai” néven ismert kérvény 14 pontja között már olyan politikai követelések is voltak, amelyek egyenjogúságot és nemzeti autonómiát kívántak a szlovákoknak, beleértve Magyarország esetleges föderalizálását is.³⁰ Ladislav Szalay (Gabriel Viktor) egyenesen úgy látja, hogy a szlovák nemzeti mozgalom vezetői ekkoriban már a szakítás, a konfrontáció mellett döntöttek. A május 10-i programot ugyanis *„igen gondosan úgy fogalmazták meg, hogy ne lehessen teljesíteni”*.³¹ A „megegyezni vagy szakítani” dilemma viszonylag hamar megoldódott. Hurban és a délszláv mozgalom hatására az ingadozó Štúr is a szakítás mellett döntött. Augusztus végére a „magyarbarát” Hodža is azok közé állt, akik abban bíztak, hogy – az erős délszláv mozgalom és a bécsi udvar támogatásával, a magyar ügyé zsugorodó forradalom ellen fegyvert ragadva – kivívhatják a szláv és a szlovák nemzeti célokat. Ezzel a szlovák nemzeti érdekek végleg a polgári haladás közös céljai fölé helyeződtek. A magyar kormány május 10-e után már egyébként is köröztette Štúrt, Hurbant és Hodžát. Így a szláv szolidaritás erősödésével együtt 1848 kora nyarától felerősödtek a szlovák triumvirek forradalom- és magyarelles törekvései. A magyar forradalom és a szlovák nemzeti mozgalom útjai és céljai végleg szétváltak.³²

A magyarellesség erősödése már azon a szláv tanácskozáson érzékelhető volt, amelyet 1848. április elején rendeztek Bécsben. A birodalom délszláv, lengyel, cseh és szlovák vezetői, közöttük Štúr és Hurban, megállapodtak szláv politikájuk összehangolásáról és egymás nemzeti törekvéseinek

³⁰ A petíciók magyar szövegét lásd Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth, Bp. 1980. 152-153., 163-166.; A tót nemzetiségi kérdés 1848-49-ben. I. A kérdés története. Írta és kiadta: Steier Lajos. Bp. 1937. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat 35-36. (A továbbiakban: Steier I.)

³¹ Gabriel Viktor: 1848-1849 legendája a szlovák történetírásban. Kalligram, Pozsony. 1999. 48.

³² A szakítást a legújabb „Szlovákia rövid története” is a szlovák történetírára jellemző módon magyarázza. Roman Holec szerint ugyanis a kommunikációra való kölcsönös képtelenség mellett kizárólag a magyar politika nemzeti kérdésben tanúsított intoleranciája *„kergette a szlovák elitet a forradalom ellenzőinek táborába – a császári Bécsbe”*. Krátke Dejiny Slovenska. Zostavila Elena Mannová. Academic Electronic Press, Bratislava. 2003. 228. (A továbbiakban: Krátke Dejiny)

kölcsönös támogatásáról. Ennek jegyében tartották meg 1848. június első felében a prágai szláv kongresszust, amelyen Štúr és Hurban már erőteljes magyarellenes hangot ütöttek meg. Štúr a szláv nemzeti törekvések fő akadályának – eltérően a cseh František Palackýtól – nem a németeket, hanem a magyarokat tartotta. A magyar hegemonia letörésére szólított fel. Mindketten ellene volt viszont a csehekkel való területi-politikai egyesülésnek, a magyar államból való kiválásnak.³³

Ennek megfelelően 1848 nyarán Štúrék szerb és horvát politikusokkal tárgyaltak a tervezett szlovák fegyveres felkelés pénzügyi és katonai támogatásáról. Augusztus végén Bécsben abban a reményben fogtak hozzá az (osztrák, cseh, morva és szlovák) önkéntesek toborzásához, hogy Jelačić tábornok – akitől Štúr már tavasszal támogatást kért – dél-magyarországi hadműveleteinek megindulása után a magyar kormány kénytelen lesz katonai erőit északról délre átcsoportosítani. A Morvaország felől betörő „szlovák” önkénteseknek így könnyű dolguk lesz. A betörés hírére a szlovák lakosság – amelyet az előző hetekben röplapok, felhívások, futárok és megbízottak útján már előre tájékoztattak és kellőképpen felkészítettek a felkelésre – tömegesen csatlakozni fog hozzájuk. A két tűz közé szorult magyar seregek verecsége és a szlovák fegyveres felkelés győzelme ily módon biztosítva lesz.

Fiatal diákokat és egyéb megbízottakat küldtek tehát haza buzdító levelekkel, röpiratokkal, kiáltványokkal és szóbeli utasításokkal. A szervezkedés, amelynek Felső-Magyarország majd minden részében voltak helyi és területi megbízottjai, Nyitra- és Turóc megyében ért el jelentősebb sikereket. Ezért a Szlovák Nemzeti Tanács (a felkelés 6 fős irányító testülete) úgy döntött, hogy a fegyveresek Morvaország felől Nyitra megye északi részébe törnek be. Ezt a térséget ugyanis a Tanács első elnökének megválasztott Hurban jól ismerte. A néhány száz fős felkelő sereg, amelyben szlovák csak mutatóban akadt, az osztrák kormányzat hallgatólagos támogatásával szeptember 18-án lépte át a magyar határt. A Tanács tagjai feleskették a legénységet az osztrák fekete-sárga és a szlovák zászlóra, majd kiosztották a fegyvereket. J. M. Hurban szerint „a szeptember 20-28.-i napokban az egész felkelés lelke Štúr volt”.³⁴ 1848. szeptember 19-21-e között a felkelők már Miaván tartózkodtak. Népgyűlésen proklamálták az általános népfelkelést és a szlovák nemzet függetlenségét. „Ebben az ünnepélyes pillanatban – mondta Štúr – a magyaroktól függetleneknek hirdetjük magunkat, a magyar nemzetnek és kormányának felmondjuk az engedelmességet, és ha valaki... továbbra is a magyar

³³ Štúr és Hurban álláspontjára a prágai szláv kongresszuson lásd Kiss László: A „szlovák triumvirátus” a szlovák-magyar együttélésről az 1840-es években. In: A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19-20. században. Szerk.: Egry Gábor, Feitl István. Napvilág, Bp. 2005. 205-208.

³⁴ Hurban 641.

nemzettel és annak kormányával összeköttetésben maradna, azt nemzetünk ellenségének és árulójának fogjuk tekinteni...”. Az ilyen embert a polgárjogától és a vagyonától meg kell fosztani.³⁵ A következő napokban a felkelők létszáma átmenetileg 8000-10000 főre emelkedett. A fejszékkel, vasvillákkal, cséphadarókkal, dorongokkal „felfegyverkezett” irtványosokra ugyanis hatottak Hurban kommunisztikus (föld- és vagyonszövetségi) ígéretei. Felső-Magyarország más részein viszont a szlovák lakosság nem fogott fegyvert. Így a megvert felkelők szeptember végén elhagyták az országot. *„Mindennek vége – mondta Štúr reményét veszítve –, szétszéledünk, nem látjuk már meg a szlovák szabadság napját*”.³⁶ Am „a szlovák szabadság első napja”-i a későbbiekben fontos, a szlovák nemzeti öntudatot növelő tényezővé, egyfajta erkölcsi erővé váltak.³⁷ Ezzel az első önálló magyarelles akcióval a „történelem nélküli” szlovák nép számára is elkezdődött a saját, szlovák történelem. *„Ez a nemzet nem pusztul el!”* – írta Mariana Božena Staňková 1848. október 10-én. A felkelés megadta *„ennek az oly hosszú időn át történelem nélküli népnek”* a történelmet, vagyis *„a legnagyobb erkölcsi hatást”*.³⁸

A katonai kudarc hatására Szlovák Nemzeti Tanács két – hodžai és hurbani – szárnyra szakadt. A következő hónapokban a két marakodó csoport egymástól lényegében függetlenül tevékenykedett. Štúr és Hurban ugyanis osztrák segítséggel kívántak újabb felkelést kiindítani. Hodžák viszont szláv-magyar megbékélést, tárgyalásos megoldást szorgalmaztak, ám hamarosan ők is fegyvert ragadtak. A megcsönkült Szlovák Nemzeti Tanács nevében Štúrék kiáltványokban szólították fel a szlovák népet a kilencszáz, illetve ezer esztendő magyar zsarnokság és elnyomás lerázására. Az újabb felkelés – olvasható a kiáltványokban – a szlovák nemzetiség szabadságért, a királyért és az osztrák birodalom egységéért folyik. Ezért *„a császári hadsereget és minket barátokként fogadjatok, akik kiszabadítanak benneteket az elviselhetetlen magyar járomból”*.³⁹ Az 1848. december elején meginduló téli „hadjárat” (Daniel Rapant kifejezése) során tehát a szlovák, cseh és egyéb önkéntesek már a – több irányból Magyarországra zúduló – *„császári-királyi hadsereg oldalán”* harcoltak *„a nyílt magyar forradalom ellen”* osztrák mundérban, osztrák felszereléssel, osztrák zászlók és vezénylet alatt.⁴⁰

³⁵ Idézi: Steier I. 220.

³⁶ Idézi: Hučko 181. – Juriček szerint nem biztos, hogy Štúrtól származik ez a kijelentés. Juriček 173.

³⁷ Štúr 1848. szeptember 21-én Miaván fogalmazott így. Idézi: Juriček 171.

³⁸ Listy II. 194.

³⁹ Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848-49-ben. II. Okmánytár, Bp. 1937. 104. és 105. sz. dok., 164-172. (A továbbiakban: Steier II.)

⁴⁰ Hurban 642.

A korabeli magyar sajtó által hurbanistáknak nevezett fegyveresek december elején törtek be Morvaország felől. December 6-án Štúrék Császáról újabb kiáltványt intéztek a szlovák nemzethez. A szlovák kötődésű Kossuthot és a hozzá hasonló „renegátok”-at (elfajzottakat) keményen ostromozták. *„Jelszavunk legyen: a szlovák nemzet szabadsága, hűség a közös császárhoz és királyhoz, a szabad és nagy osztrák birodalom egysége, hatalma és dicsősége, a magyarországi-kossuthi csürhe uralmának bukása és pusztulása”*.⁴¹ A következő hetekben-hónapokban a csonka Szlovák Nemzeti Tanács vezetői főleg a Nyitra és Trencsén megyétől keletre fekvő megyékben (Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj) tevékenykedtek. Hodžák viszont Šimunić tábornok alá beosztva, Felső-Magyarország nyugati részein láttak el különböző katonai feladatokat.

1849. január 20-án Turócszentmártonban Štúrék népgyűlést rendeztek. A vita ekkor már arról folyt, hogy a szlovákok *„a magyar fanatikusok vas-koronája alatt”* maradjanak-e vagy sem? Kezdetben úgy látszott, hogy az önálló, egyenjogú Szlovákia megteremtése nem veszélyezteti a magyar állam területi integritását, nem jelenti feltétlenül a magyaroktól való elszakadást. Később azonban úgy határoztak, hogy a szlovák nemzet léte csupán *„őfelsége, I. Ferenc József birodalmának részeként”* biztosítható tartósan.⁴² Ennek megfelelően a következő hetekben-hónapokban már a magyar államból kiszakított szlovák etnikai régió autonómiáját szorgalmazták az osztrák dinasztikus érdekek szerint átszervezett monarchián belül. Politikai elképzeléseiket és katonai cselekedeteiket a bécsi udvari politikához kezdték igazítani.

Am fegyveres erőfeszítéseiket és lojalitásukat az 1849. március 4-i osztrák „oktrojált alkotmány” nem honorálta. Ezért március 8-án egy memorandummal próbálkoztak, majd új politikai programot készítettek, amelyet március 20-án egy népes szlovák küldöttség terjesztett I. Ferenc József elé. Nemzeti igényeiket forradalom- és szabadságharc ellenes érdemeikkel igyekeztek alátámasztani. Petíciójukban azt kérték, hogy a – majd 3 millió szlovák (sic!) által lakott – felvidéki szlovák területekből alakítsanak ki egy közvetlenül Bécs alá tartozó autonóm koronatarományt külön közigazgatással, tartománygyűléssel és tartományi vezetőséggel. Ez a „szlovák fejedelemség” – meglátásuk szerint – nyugodtan viselhetné az „ősidők óta használt” szlovák föld, „Szlovákia” (zem Slovenská, Slovensko) nevet.⁴³

⁴¹ Steier II. 123. sz. dok. 203–206.

⁴² Hurban 718–719.

⁴³ A dokumentum teljes szövegét lásd: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. I. 1848–1867. Zostavil... František Bokes. Vyd. SAV, Bratislava. 1962. 62–63. (A továbbiakban: Dokumenty I.)

Csalódottan és politikai tévúton

Ezen a politikai programon alapultak a szlovák politikusok újabb tervezei, emlékiratai és beadványai, szabadságharc leverését követő politikai tervezgetései. Ám a bécsi udvar továbbra is hálátlan maradt. Štúr és politikai társai nagyon csalódottak voltak. Kilátástalan helyzetét a következőképpen jellemezte orosz barátjának, Szreznjevszkijnek 1850. december közepén: „*Mi most... atyáink házaiban élünk és ülünk kedvetlenül, és vágyak között; Hodža újból lelkész Liptószentmiklóson, Hurban Hlubokán Nyitra megyében, én meg idős apámnál élek és írok, olvasok és lovagolok*”.⁴⁴ 1851. január 23-án ugyancsak Szreznjevszkijnek panaszkodott: „*Egyre rosszabb idők járnak ránk. Ezelőtt, még ha magyar járom alatt is, mégis csak volt valamilyen életünk és kapcsolatunk, de most német... ostromállapot alatt semmink sincs, elvesztettek vagyunk és tespedünk. Fájdalmas, de igaz tény. A németek a győztes harc után nemzeti egyenjogúságot ígértek nekünk, a magyarok megverve, de az egyenjogúság gúny tárgyává lett. Az eddig uralkodó magyar nyelv helyén nálunk most minden nyelv egyenjogú, csupán a szlovák nem, amelyet megint az élet legsóbb szintjeire száműztek. A bíróságokon még mindig főleg a magyar nyelv uralkodik, az adminisztrációban majdnem teljesen a német...*”. A szlovák férfiak „*a kormányból ki vannak szorítva, megaláztatnak, üldözöttek, azoknak, akik a kormányért dolgoztak, nevetség a bérük...*”.⁴⁵

Ennek ellenére – néhány harcostársától eltérően, akik a teljes passzivitásba vonultak, vagy romantikus-messianisztikus víziókba, vallásos-metafizikai elmélkedésekbe menekültek – tovább dolgozott. Segítette Hurban 1852 őszéig működő lapját, a Slovenské pohľady-t. Cikkeket, recenziókat és kritikákat írt bele. Ez utóbbiak közül külön figyelmet érdemel, mivel akkori politikai nézeteit is tükrözi, az a kritikája, amelyben egykori diákjának, Samo Vozárnak a „Hang a Tátra alól” (Hlas od Tatier) című, „magyarbarát” írását bírálta igen hevesen. Vozár ugyanis a szlovák-magyar együttélés és tartós összefogás mellett érvelt, miközben a Kossuth Lajos nevével fémjelzett magyar liberalizmus pozitív vonásaira helyezte a hangsúlyt.⁴⁶ Štúr főleg azzal érvelt, hogy a szlovákok összefogása a magyarokkal, akiket az ázsiai hunokkal, avarokkal, mongol-tatárokkal és törökökkel rokonított, miért nem lehetséges.⁴⁷ 1853 végén a modori „magyarónok”, élükön a polgármesterrel, a tudomására hozták, hogy rendőri felügyelet alatt áll. Fel-

⁴⁴ Idézi: Juriček 205.

⁴⁵ Listy II. 316. levél 239-240.

⁴⁶ Dokumenty I. 143-144., Hučko 212.

⁴⁷ Dokumenty I. 145-149.

jelentették, a zsandárok nyomozást indítottak ellene.⁴⁸ Ennek ellenére 1854. májusában beszédet mondott a kiváló költő, Ján Hollý emlékművének leleplezésekor. Titokban találkozott M. Obrenović szerb fejedelemmel. Élénk levelezést folytatott, titkos személyes kapcsolatban állt a szláv világ számos jeles személyével, az orosz szlavofilok és a hivatalos orosz kormányideológia vezető képviselőivel.⁴⁹ A hatásuk alá került.

1851 végére elkészült utolsó jelentős politikai munkájával. „A szlávtság és a jövő világa” („Das Slawenthum und die Welt der Zukunft”) konzervatív-vallásos víziónak tekinthető, amelyben az osztrák és a török birodalomban élő szláv népek jövőjét, fejlődésük lehetséges változatait vázolta fel Európa új viszonyai között.⁵⁰ Herder, Hegel és az orosz szlavofilek nyomán a „rothadó” Nyugat hanyatlását jósolta meg. A lehanyatlott angol-germán népek kezéből a „jövő nemzetét”-t jelentő szlávok veszik át a stafétabotot Európában, élükön Oroszországgal.

Štúr orosz imádatában, politikai tisztánlátása elvesztésében a politikai csalódások és kudarcok nagy szerepet játszottak. Az „ázsiai” magyarok és az „európai” szlovákok további együttélésről hallani sem akart. A magyarok egyébként is elég erősek ahhoz, hogy önálló állami és nemzeti életet éljenek. A „szláv kölcsönösség” kollári gondolatára épülő ausztroszláv koncepció, a szláv föderáció terve kudarcot vallott. „*Jaj nektek szlávok, jaj neked szláv Ausztria*” – írta reményvesztetten. A szláv föderáció megalakítása azért is irreális, mert az önálló szláv államok társulása törvényszerűen orosz ellenességet eredményezne.⁵¹ Szertefoszlottak a Habsburg-dinasztia segítségéhez fűzött nemzeti reményei is. Nemcsak Nyugat-Európa hanyatlását jövendőlte meg. A Habsburgok német birodalmáról is úgy vélekedett, hogy az soha sem lesz képes szláv állammá váni. Egyébként is ez a birodalom nem más, mint „*galvanizált múmia, amely az első erősebb ütéstől szétporlad*”.⁵² Egyetlen politikai kiutat látott csupán: „*az összes szlávot Oroszországhoz csatolni*”.⁵³ Oroszország az egyedüli világítótorony az elnyomott szláv népek számára. Tervei szerint az orosz birodalomhoz csatlakozó szlávok nemcsak a cári

⁴⁸ Juriček 215.

⁴⁹ Hučko 222.

⁵⁰ Vladimír Matula: Štúrov spis Slovanstvo a svet budúcnosti. In: Ľudovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti. Zostavil Imrich Sedlák. Matica Slovenská, Martin: 1997. 130-145.

⁵¹ Z diela „Slovanstvo a svet budúcnosti”. In: Vybor zo spisov Ľudovíta Štúra. Turč. Sv. Martin. 1931. 158. (A továbbiakban: Vybor zo spysov); www.matica.sk/snn/2005/24/; Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből. Interetnica, Bp. 1993. 56. (A továbbiakban: Gecse)

⁵² Idézi: Juriček 218.; Gecse 56.

⁵³ Vybor zo spysov 161.

fennhatóságát fogadnák el, hanem – a szláv nyelvi egység részeként – az orosz nyelvet és a pravoszláv vallást is.

Négy évvel később a meghasonlott Štúrt váratlanul ragadta el a halál. 1855. december 22-én halálos kimenetelű fegyveres baleset érte. Három hét fájdalmas szenvedés után 1856. január 12-én hunyt el.

MÓZES MIHÁLY

URBANIZÁCIÓ A KELETI RÉGIÓKBAN (1867–1914)

Városfejlesztő tényezők és a növekedés

A modernizáció korábban jelentéktelen településeket emelt a városok sorába, mert nyersanyaglelőhelyek közelében voltak, s régi idők patinás nevű városai maradtak alul az iparosodásban. (Nagyenyed, Gyulafehérvár stb.)¹ A korszak városfejlődésének egyik szembetűnő vonása a népesség jelentős, bár eltérő ütemű növekedése volt.²

Az Alföld kisebb mezővárosai, a peremvidéki, határszéli városok egészen csekély népességnövekedési ütemével (20–30%) szemben a nagy és iparosodó város, a forgalmi központ 50–100%-os növekedése állt szemben 1869–1910 között. A harmadik kiugró típus az ipari település, amely 100–150%-os növekedést is mutathatott (pl. Resicabánya). A következő táblázatok 8, 10 erdélyi és bánáti, valamint 15 tiszántúli város népességnövekedését mutatják.

A városi népesség növekedése Erdélyben (1869–1910)

V á r o s	Lakosság száma					%-os növekedés
	1869	1880	1890	1900	1910	1869-1910 1869=100%
Nagyenyed	5 779	5 362	5 962	7 296	8 508	147,22
Gyulafehérvár	7 955	7 338	8 167	9 669	9 857	123,90
Beszterce	7 212	8 063	9 109	10 873	11 966	165,91
Brassó	27 766	29 584	30 739	34 511	38 999	140,45
Sepsiszentgyörgy	5 142	5 183	5 665	7 030	8 544	166,16
Kolozsvár	26 638	30 363	35 855	46 670	58 181	219,53
Marosvásárhely	13 018	13 192	14 575	17 715	23 728	182,27
Nagyszeben	18 998	19 446	21 465	26 077	29 599	155,80 ³

A városi népesség növekedése a Bánátban (1869–1910)
(Tisza–Maros szöge)

V á r o s	Lakosság száma					%-os növekedés
	1869	1880	1890	1900	1910	1869-1910 1869=100%
Arad	32 725	35 556	42 052	53 903	60 969	186,30
Makó	27 759	30 063	32 663	33 701	34 899	125,72
Resiczabánya	7 498	9 365	12 819	14 924	17 368	231,63
Lugos	11 654	11 287	12 489	15 457	19 126	164,11
Stajerkamina	8 361	9 239	12 144	13 698	12 323	147,38
Temesvár	36 844	27 815	44 849	55 812	68 471	185,84
Versec	21 095	22 329	21 859	24 770	26 941	127,71
Pancsova	16 888	17 127	17 948	18 512	20 201	119,61
Nagybecskerek	19 666	19 529	21 934	22 868	25 470	129,51
Nagykikinda	18 834	19 845	22 768	24 419	26 356	139,93 ⁴

A városi népesség növekedése a Tiszántúlon
(Tisza bal partja 1869-1910)

V á r o s	Lakosság száma					%-os növekedés
	1869	1880	1890	1900	1910	1869-1910 1869=100%
Békés	22 547	22 938	25 087	25 473	26 860	119,12
Békéscsaba	30 022	32 616	34 243	37 108	42 146	140,38
Gyula	18 495	18 046	19 991	22 023	23 911	129,28
Nagyvárad	28 698	31 324	38 557	47 018	61 034	212,67
Debrecen	46 111	51 122	56 940	72 351	90 153	195,51
Hajdúböszörmény	19 208	19 035	21 238	25 065	28 131	146,45
Máramarossziget	8 833	10 852	14 758	16 901	20 832	235,84
Nyíregyháza	21 896	24 102	27 014	31 875	36 984	168,90
Szatmárnémeti	18 353	19 708	20 736	26 178	34 151	186,07
Hódmezővásárhely	49 153	52 424	55 475	60 824	62 392	126,93
Nagybánya	9 082	8 632	9 838	11 169	12 855	141,51 ⁵

A városi népesség növekedése - mint a táblázatokból látható - igen differenciált volt. Legdinamikusabb urbanizáció a bányavidékeken, körzeti ipari centrumokban volt észlelhető. A megnövekvő népesség e vidékeken nemcsak a városokra, de néhány bányász és iparos községre is jellemző volt. Petrozsény esetében például egyenesen 705%-os, Déván 262%-os, Resiczabányán 231%-os növekedést számítottunk 1869 és 1910 között. Rácz István felhívja a figyelmet, hogy például Marosujváron és Mezőtelegden (az olajfinomítás miatt) is csaknem megduplázódott a népesség.⁶ A nagyobb városok körül kiemelkedő növekedést ritkábban tapasztaltunk.

Néhány város	Növekedés 1869–1910
Kolozsvár, Nagyvárad, Máramarossziget	100% felett
Marosvásárhely, Arad, Temesvár, Debrecen, Szatmárnémeti	75–100%
Nagyszeben, Sepsiszentgyörgy, Beszterce, Lugos, Nyíregyháza	50–75% ⁷

Olyan városok hiányoztak az 50% feletti növekedést mutató települések közül, mint Brassó, Gyulafehérvár, Békéscsaba stb.

A táblázatokból az is kitűnik, hogy sok városnak lakosságszáma főleg Erdélyben, meglehetősen alacsony volt. A városi fejlődés elmaradottsága országosan is szembeűnő. 1869-ben például a 81 szabad királyi város közül mindössze 27-nek volt tízezernél több lakosa. A városok jogi helyzetének újjászervezésére az 1870-es években került sor. Az új jogi helyzet alapján mindössze 23 település kapott közülük törvényhatósági státust, 50 volt szabad királyi várost minősítettek „*rendezett tanácsúvá*” a többi nem érdemelte ki a városi rangot. A volt mezővárosok közül csak Hódmezővásárhely és Baja lett törvényhatósági jogúvá, míg rendezett tanácsú városi státust 56 település kapott. Erdély területén csak Kolozsvár és Marosvásárhely, a Tiszántúlon Szatmárnémeti, Debrecen, Nagyvárad, Hódmezővásárhely és Arad, a Tisza-Maros szögében pedig Temesvár, Versec és Pancsova kapott törvényhatósági jogot. Olyan patinás nevű városok mint Gyulafehérvár, Nagynyed, Brassó, Nagyszeben, Nagybánya stb. meg kellett, hogy elégedjenek a rendezett tanácsú város címével.⁸

Az Alföld városai a táblázatokból is láthatóan sajátos fejlődéstípust képviseltek. Lakosságszámuk viszonylag magas volt, a modernizáció városfejlesztő hatása azonban alig észlelhető. Szentés lakossága például 14,1%-kal, Mezőtúré 26,17%-kal, Hódmezővásárhelyé 26,93%-kal, Békésé 19,12%-kal, Gyuláé 29,28%-kal nőtt 1869 és 1910 között, ami alacsonyabb növekedést jelent az országos népességnövekedés üteménél, nem is beszélve a városi lakosság átlagos növekedéséről. Az Alföldön az urbanizációs folyamatba valamelyest bekapcsolódó városok számát 30-ra tehetjük. Ezek lakossága többnyire meghaladta a 10 ezret, de népességének foglalkozási és társadalmi struktúrájában messze elmaradt akár a felvidéki, erdélyi vagy dunántúli városoktól. Az alföldi agrárváros vármegyényi határában végeláthatatlanná duzzadt tanyavilág alakult ki. A kiegyezés körül már a lakosság 30%-a élt az alföldi város környékének tanyavilágában.⁹

A fenti kép számos új városfejlesztő tényező együttes eredménye volt. A múlt század második felében alapvető városfejlesztő tényezővé vált a vasút. A főbb vasútvonalak mentén főleg a vasúti csomópontokban intenzívebb iparfejlődés és urbanizáció bontakozott ki. E szempontból is kiemelke-

dő szerepet kaptak az úgynevezett „*vásárvonalon*” fekvő települések. Az itt vizsgált régiók esetében egy városiasodott zóna jött létre Erdély és a Tiszántúl határvidékén (Szatmárnémeti, Nyíregyháza, Debrecen, Nagyvárad). Ez a Bánát és az Alföld déli határvidékén folytatódott (Arad, Temesvár, Versec stb.). Ezek a városok elhelyezkedésüknél fogva fontos vasúti csomópontok voltak. A Tisza mentén Szolnok, Szeged és Szabadka hasonló szerepet töltött be.¹⁰ Az említett városi sávhoz tartozó települések népességnövekedése 1869 és 1910 között a 85%-os szint fölött volt. Erdélyben is kialakult néhány dinamikus növekvő város. Különösen gyors volt Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődése a nagyobb települések közül. A városfejlesztő tényezők közül kiemelésre kívánczik még a *természeti környezet, sőt esetleg a közigazgatási szerep* is.¹¹ Néhány település rendkívül dinamikus növekedését a közelben található ipartelepítési tényezőknek köszönhette. Ilyen ipartelepítési tényezőt jelentett a Bánátban és Hunyadban a szén és a vasérc Székelyföldön, de a Kárpátok lejtőin általában a fa, másutt egyéb bányakincsek, mint például a só vagy az arany. Déva 162%-os népességnövekedése, Petrozsény népességének kétszeresére emelkedése, Beszterce lélekszámának 65%-os növekedése ugyanakkor azt is jelezte, hogy az egyes fenti ipartelepítő tényezők hatása ugyancsak eltérő volt.¹² Meg kell jegyezni, hogy a szállítás javulásával a kitermelt nyersanyagokat az esetek többségében nem a helyszínen, hanem a környező - már meglévő - nagyobb városokban dolgozták fel. Ezekben a népesség növekedése esetleg nem volt feltűnően gyors, de az iparból - forgalomból élő népesség annál radikálisabban növekedett. Erdélyben jócskán találunk ilyen gyorsan iparosodó városokat (Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben vagy Beszterce). A Dél-Alföldön Temesvár, Arad, a Tiszántúl keleti peremén, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Debrecen stb. fejlődésében a környék nyersanyaga nagy szerepet játszott.

Urbanizációs szintek és a települési szerkezet

A városfejlődésre a kiegyezést megelőző két évtizedben még elsősorban a mezőgazdasági árutermelés és forgalom növekedése hatott. A nagyipar hatása inkább csak a nyolcvanas évektől volt jelentős hatással és 1890 után vált döntő városfejlesztési tényezővé. E képből csak a bányászati és vasipari központok fejlődése emelhető ki.¹³ A keleti országrészekben a kiegyezés után a városok iparos-kereskedő népességének aránya igen alacsony volt, nemegyszer a 10%-os szintet sem érte el (pl.: Makón, Szegeden).¹⁴ A városok zöme azonban a 10–20%-os szint közé esett. Ide sorolható például Erdélyben Nagyenyed, Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy. A Tiszántúlon a helyzet még rosszabb volt. Az alföldi városok zömét pl.: Békést, Békéscsabát, Nyíregyházát, Szatmárnémetit, Hódmezővásárhelyt, Szentest, Karcagot,

Mezőtúrt, Orosházát stb., de még Debrecen is az iparos-kereskedő népesség 20% alatti szintje jellemezte. A Bánát déli városaiban sem volt jobb a helyzet. A fenti sorba sorolható Nagyikinda, Nagybecskerek, Pancsora, Versec, Lugos is. Néhány város ugyanekkor már 20 sőt 30% feletti iparos-kereskedő népességgel rendelkezett pl.: Temesvár, Arad, Nagybánya, Nagyvárad, illetve Erdélyben Beszterce, Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben.¹⁵ 1890-re már néhány nagyobb felvidéki, dunántúli, sőt erdélyi városban jelentősen emelkedett az iparból-forgalomból élők aránya, s ez akár a 40%-ot is meghaladhatta.¹⁶ A korszak végére az iparos és kereskedő népesség aránya – 35 település adatai alapján – a következőképpen alakult.

Szint	Település
40% felett	Arad, Resiczabánya, Stajerlakanina, Temesvár, Beszterce, Brassó, Petrozsény, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben, Máramarossziget, Szatmárnémeti, Nagybánya, Nagyvárad
30–40%	Nagyenyed, Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy, Déva, Debrecen, Zilah, Lugos, Versec, Pancsova
20–30%	Gyula, Hajdúböszörmény, Nyíregyháza, Szeged, Szentes, Orosháza stb.
10–20%	Békés, Békéscsaba, Karcag, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Turkeve stb. ¹⁷

Az erdélyi-bánati városok jó részét a 40% fölötti, esetleg néhányat a 30–40% közötti szinten találhatjuk. Ez a fejlődés megfelel – Katus László adatai szerint – a felvidéki-dunántúli fejlettségi szintnek.¹⁸ E települések a vidék *ipari forgalmi centrumai* voltak. A vidéki városfejlődés első vonalát jelentették. Itt említhetnénk néhány egészen kiemelkedő átlagot. Az ipari-forgalmi népesség aránya Resiczabányán 79,85%, Stajerlakaninán 84,76% volt 1910-re. E bányászati-kohászati-gépgyártási központok természetesen országosan is egészen kiugró arányt mutattak. Kiemelkedő 54,9% arányt észleltünk Nagybányán, amely főleg a város bányászati központ jellegével indokolható.

Az ipari forgalom centrum jellegű városok mellett – főleg a Tiszántúlon, de a Duna-Tisza közén is – megtalálható a magyar városfejlődés sajátos képződménye az *alföldi agrárváros*. Ezek közül harmincnak a lakossága a 10 000 főt is meghaladta korszakunk végére, azonban népességük társadalmi és foglalkozási struktúrájában alaposan különböztek a települések az Erdély-felvidéki, dunántúli városoktól.¹⁹ Ezeknek eltérő fejlődését már a múlt századtól boncolgatta a hazai várostörténeti irodalom. Az alföldi városfejlődés

„nem jelentéktelen része, igen erős vidéki jelleggel” bírt már az akkori megfogalmazások szerint is.²⁰

Az urbanizáció sajátossága volt a „földszintes” városok kialakulása. Az Alföldön a városi házak 95–99%-a volt földszintes. A nagyobb települések közül kiemelkedett Hódmezővásárhely, ahol az összes házak 0,3% volt legalább fél- vagy egyemeletes. Az emeletes házak aránya korszakunk végén Debrecenben 2,1%, Nagyváradon 5%, Szatmárnémetiben 4,2% volt, de még Temesvár is a 8%-os, Arad 8,5%-os aránnyal dicsekedhetett. Hatalmas, falusias városok voltak az említettek.²¹ Egészen meglepő adatokat találtunk a századforduló alföldi városképére vonatkozóan. Hajdúböszörmény 5251 lakóházából 1 azaz egy, Hajdúszoboszló 3860 házából 1, Hajdúnánás 3686 lakóépületéből 2 volt emeletes. A rekordot azonban mégiscsak Zilah és Makó tartotta, ahol emeletes ház nem volt, noha a lakóházak száma az 1200-at, illetve 6500-at meghaladta.²² A Bánátban 6 olyan város volt, ahol a lakóházak száma ezernél több volt, de az emeletes házak száma nem haladta meg a hármat (Makó, Karánsebes, Lugos, Fehértemplom, Nagybecskerek, Nagykikinda).

Az erdélyi városok két típusba sorolhatók. A szász városok kiemelkedtek az *emeletes házak számát* illetően. 250-nél több emeletes lakóház épült Besztercén és Segesvárt, 500–750 között volt Nagyszebenben és Brassón. Ez az összes lakóházak harmadát–ötödét jelentette.²³ Az Erdély nyugati peremvidékén és Székelyföldön levő városok (Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár, Déva, Torda, illetve pl.: Csíkszereda, Székelyudvarhely, Fogaras stb.) az alföldi városokkal mutattak rokonságot. A fejlődés folyamata a városi iparstruktúrák összehasonlító vizsgálatával is tettenérhető. az 1870-es és 1910-es – 10 város adatait összevető – táblázatainkból a csoportosítási különbségek ellenére is kitűnik két lényeges urbanizációs folyamat. Egyfelől *helyi szükségleteket kielégítő iparágak* – az újabb szükségletek kielégítését célzó – strukturális átalakulása, másfelől az említett városok *iparának specializálódása*.

A helyi szükségletek átalakulását jelezte az építészettel, a ruházkodással és szolgáltatásokkal (egyéb) kapcsolatos iparágak arányának növekedése, jobb és fokozódó szükségletek hatására. Stagnálni látszott ugyanakkor az élelmiszeripar aránya és szinte elhalt jó pár iparág. A szőr, toll, csontipar visszaesése nyilvánvalónak látszik. Az újabb szükségletek kialakulásának oka a megváltozott életforma és ízlés volt. Teret hódított a városi öltözet, a cipő, a korábban ezt helyettesítő csizmával illetve bocskorral stb. szemben. Felgyorsult a lakásépítés, útépítés. Átalakult a városi ház és lakás berendezése. Megjelent ezzel együtt a nagyüzemi termék, az olcsóbb tömegárúk özöne, de megmaradt becses értéknek a kisipari vagy háziipari termék is, amely főleg tájjellegű cikkekben esetleg viseletekben öltött testet. A nagyipar tér-

hódítását jelezte egy-egy iparág kimagasló aránya. Brassó vagy Kolozsvár ruházati ipara, Nagyvárad jelentős cipőgyára, Arad és Temesvár fejlett textil- és ruházati-cikk ipara, avagy Marosvásárhely és Arad faipara, Debrecen élelmiszer és élvezeti ipara, netán Brassó és Temesvár fémipara stb. országos jelentőségű nagyipart sejtetett korszakunk végére.

Urbanizációs viszonyok

A modernizáció térhódítása a 80-90-es évektől egyre több, a városi élettel kapcsolatos technikai vívmány terjedését hozta.²⁴ A főváros sokasodó fényei után egyre-másra gyulladtak ki a *villanyok* a keleti országrészben is: a Tiszától a Kárpátok lejtőig.²⁵ A városok vagy kölcsönök felvételével vagy élelmes vállalkozókra bízva egymás után építették villanytelepeiket, melyek aztán egyre több utcára juttatták el a fényt.²⁶ Táblázatunk 20 város adatai kapcsán érzékeltetik a folyamatot. Temesvár kezdte, az alföldi városok fejezték be a sort 20–30 éves késéssel már Karcagon vagy Mezőtúron is kigyulladt a villany. Amíg a nagyobb városok, mint Nagyvárad, Debrecen, Temesvár, Marosvásárhely városi vállalkozásban építették és üzemeltették villanytelepeiket, elterjedt azok bérbeadásának szokásai is. Többnyire a Ganz Villamossági Rt. volt a bérlő (Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely stb.). Az erdélyi és a tiszántúli kisebb városokban magánvállalkozásban alakultak villamossági vagy általános szolgáltató vállalatok. Hajdúszoboszló világításáról a Kövér és Társa gőzmalom, Szilágysomlyókról például a Weisz Salamon és Társa cég gondoskodott. A zsidó és esetleg a szász vállalkozók jelentős részvételéről tanúskodnak ilyen nevek, mint Schmidt, Dackler, Perlfoszter (Karánsebes), Rössler (Fogaras) Kopick Kaess (Szászváros) stb.²⁷ A nagy eredmények második vonalát a petróleum és gázvilágítás jelentette. Korszakunk végén a petróleummal, vagy gázzal világított utcák a szokásos esti városképhez tartoztak. Például Nagyszebenben 10 000 m, Csíkszeredában 8600 m, Kézdivásárhelyt 10 348 m, Désen 18 000 m Tordán 15 000 m, Hajdúszoboszlón 29 973 m, Hajdúnánáson 21 000 m vagy Kisújszálláson 15 000 m volt a hagyományosan világított utcák hossza.²⁸

*Az urbanizációs viszonyok elterjedése Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon.*²⁹

Néhány város lakosságszám szerint	Lakosság száma	Villanytelep alapít. éve	Gázgyár alapítás éve	Vízmű építés kezdete	H é v	Műjéggyár alapítás éve	Városi nyomda alapítás éve
Debrecen		1908	1863	1909	-	1895	1591
Temesvár		1884	1857	nincs	1899.	1905	-

				adat	VIII.		
Kolozsvár		1905	1871	1887	-	1894	-
Nagyvárad		1904	1873	1895	1901. VII.	1910	-
Szatmárnémeti		1892	-	nincs adat	-	1899	-
Marosvásárhely		1898	-	1908	-	1905	-
Brassó		1898	1892	1894	-	-	-
Szentes		1902	-	-	-	1910	-
Karcag		1909	-	-	-	1910	-
Mezőtúr		1909	-	-	-	-	-
Nagybecskerek		1896	-	-	-	1910	-
Nagybánya		1909	-	1910	-	1910	-
Nagykároly		1904	-	-	-	-	-
Segesvár		1903	-	1903	-	-	-
Székelyudvarhely		1908	-	-	-	-	-
Torda		1902	-	-	-	-	-
Nagyenyed		1909	-	-	-	1909	-
Sepsiszentgyörgy		1908	-	894	-	-	-
Szászsebes		1906	-	-			
Abrudbánya		1910	-	1910			

A gáz elterjedése, a városi gázgyárak létesítése valamelyest megelőzte ugyan időben a villanyt, kiterjedtségben azonban nem versenyezhetett vele. A nagyobb városokban: Debrecenben, Temesvárt, Aradon, vagy Kolozsváron stb. már az ötvenes-hatvanas évektől létesültek – jórészt idegen tőkével – gázgyárak. A kisebb városokba azonban a dualizmus korában nem jutott el a városi gáz.³⁰

A korszak jelentős vívmánya volt – legalább néhány nagyobb és módosabb városban – a vízvezetékrendszer kiépítése. Kolozsvár kezdte a sort – a Tiszától keletre –, ahol már a nyolcvanas évek végétől csapból csoboghatott a víz. A kilencvenes évekre Nagyváradon, Brassóban vagy Sepsiszentgyörgyön stb. is vízművek épültek. Néhány tiszántúli város csak e század elején ismerhette meg a civilizáció eme vívmányát (Debrecen, Szentes, Nagybánya stb.).

Óriási változást hozott korszakunk a városi közlekedésben. A tarkaság nagy volt. A legelterjedtebb jármű még korunknak végén is az omnibusz volt. Huszonegy városban róttá az egyre kövezettebb utakat. A második szintet a gőzvasút jelentette. Ezzel utazhatott a debreceni vagy a brassói polgár. Debrecenben ugyan a vállalat 1910-től villamos üzemre tért át. A kelet-magyarországi városok közül Temesvár volt az úttörő a villamos alkalmazásában (1899), majd Debrecent megelőzve Nagyvárad és Nagyszeben (1901) következett. Arad országosan is egyedülálló szint képviselt. Helyi közlekedésében főszerepet az autóbusz játszotta. 1869-től lóvasút üzemelt a város-

ban. A századforduló után autóbuszokat vásárolt a helyi közlekedési vállalat. 1910-ben 8 busz 2,6 km-es vonalon rendszeresen közlekedett.³¹

Lényeges változásokat hozott az urbanizáció az orvosi ellátásban. Orvosi rendelők, kórházak épültek, s ha nem is haladta meg az egészségügyi intézmények száma – mondjuk – a jótékonyági egyletekét, a változás kétségtelennek tűnt. Korszakunk kezdetén ismeretlen volt a megfelelő alapellátás még a nagyobb városokban is. A huszadik század elején ezekben már 4–15 közegészségügyi intézmény működött. Itt is nagy különbségek alakultak ki. A Tiszántúl és Erdély városaiban általában – a lakosság számához képest szerényebbnek tűnő orvosi ellátás volt jellemző, míg a Bánátban kimagasló volt a közegészségügyi intézmények száma. A 30–40 000 lakosú Szatmárnémetiben például mindössze 4 ilyen intézmény működött, míg a kisebb Pancsován hat. Az erdélyi városok közül jelentős egészségügyi centrummá Kolozsvár, Marosvásárhely és Brassó vált (7–10). A Tiszántúlon a legtöbb egészségügyi intézmény csak Aradon, Nagyváradon és Debrecenben működött (8–13).³² A kórházi ellátottság még korszakunk végén is meglehetősen hiányos volt. Olyan városok voltak *városi kórház* nélkül, mint Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely vagy Szatmárnémeti még 1910-ben is. A működő „*városi kórházak*” (Debrecen, Temesvár, Arad, Hódmezővásárhely, Pancsova, Brassó, Versec és a Tisza túloldalán Szeged) sokszor egész vidékek ellátásáról kellett, hogy gondoskodjanak.³³ Enyhítették a helyzetet az állami vármegyei közkórházak pl.: Nagyváradon, Kolozsvárt, ahol orvosi kar és ezzel együtt egyetemi klinika is működött. Állami kórház létesült a legtöbb erdélyi városban, így Marosvásárhelyt, Nagyenyeden, Besztercén, Brassóban, Csíkszeredán, Gyergyószentmiklóson, Fogarasban és Sepsiszentgyörgyön, Déván, Segesvárt valamint például Nagyszebenben, Tordán és Székelyudvarhelyen stb.³⁴

Alaposan átalakult a városok kulturális intézményrendszere. Állandó színház alakult a törvényhatósági jogú városok mindegyikében Marosvásárhely és Hódmezővásárhely kivételével. Nagyváradon, Aradon és Kolozsvárt úgynevezett nyári színházak is működtek. A rendezett jogú városok közül a Tiszántúlon Nyíregyházán, Nagykarolyban, Szilágysomlyón és Zilahon a Bánátban, Makón, Lugoson, Fehértemplomban és Nagybecskereken, Erdélyben Brassó és Vízakna kivételével minden ilyen városban (Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Déva, Szászváros, Medgyes, Nagyszeben, Dés, Torda, Székelyudvarhely) működött állandó színház. Egy-egy színház igazán a város díszé lehetett. 200 000 K-nál többbe került például olyan kisvárosok, mint Medgyes vagy Déva színháza. A rekordot Zilah vitte e téren is. 440 000 koronás gyönyörű színházával. (Egy nagyvárosi színház pl. a kolozsvári építési költsége meghaladta az 1 millió koronát). A színjátszás nyelve többnyire a magyar volt. Az állandó színházak közül a szászvárosiban, a

medgyesiben és a szebeniben német előadásokat is tartottak. Esetenként Fehértemplomban is volt szerb és német nyelvű előadás.³⁵ Igen kiterjedt volt a helyi újság- és folyóirat-kiadás. Nagyváradon, Debrecenben, Temesváron vagy Kolozsvárt 5–7 napilap jelent meg a századelőn rendszeresen, a hetilapok és folyóiratok mellett. Összesen a sajtókiadványok száma az említett városokban 10–25 között volt. (Temesvárt a többnyelvűség miatt 25 helyi sajtótermék jelent meg!)³⁶

A rendezett tanácsú városok közül Nyíregyházán (1), Makón (3) és Nagybecskerekén (2), illetve Erdélyben Brassóban (5) jelent meg napilap. A hetilapok száma a Tiszától keletre 85 volt 1910-ben! Ezek harmada nemzeti-ségi nyelveken jelent meg.³⁷ A városi élethez egyre jobban hozzátartoztak az egyesületek is. A fővárosban korszakunk végéig 1000-nél is több egyesület, művészeti kör és dalárda alakult. A keleti országrész törvényhatósági jogú városai – az egyetlen Temesvár kivételével, ahol 132 különböző egyesületet találtunk – még a 100-ig sem jutottak el. Még Kolozsvárt is csak 37, Debrecenben 44, Aradon 61, Szatmárnémetiben 49, Nagyváradon 30 egyesület működött. A vegyes lakosságú rendezett tanácsú városok, például Brassó (52), Nagyszeben (48), Máramaros-sziget (39) legalább hasonló eredményekkel dicsekedhettek.³⁸ Voltak ezek között dalárdák (pl. Debrecenben 6, Temesvárt 3, Brassóban 3 stb.) különböző iparos egyletek. Igen sok keresztény és izraelita *vallási kör* – főleg nőegylet – működött. Ezek között imádkozó- és önszegélyező szövetkezés is akadt, ilyen volt például az 1903-tól az Aradi Rózsafüzér Önszegélyező és Imatársaság. Különleges szint jelentettek a zsidó vallásúaknál alakult „*kiházásítási*” egyesületek (Aradon 1866-tól). A városi értelmiség is gyakran tömörült. Nagyváradon például Régészeti és Történeti Egylet, Temesvárt Múzeum Kör, tanító, illetve mérnöki és építészeti egyletek alakultak. Természetesen a kulturális jellegűek közül az *irodalmi körök voltak* a leglátogatottabbak. A nagyváradi Szigligeti Társaságnak 1908-ban például 314, a debreceni Csokonai Körnek 707, a szatmárnémeti Kölcsey Körnek 248, a temesvári Arany János Társaságnak 190, a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyletnek 870 állandó tagja volt. A vidék híresebb költőjéről elnevezett körök inkább a nagyobb városokban alakultak. Kisebb lélekszámú településeken az olvasókörök helyettesítették ezeket, például Kézdivásárhelyen, Gyergyószentmiklóson, Lugoson (román) Nagykárolyban. Akadtak persze a környék szülöttéről elnevezett körök is. Nyíregyházán Bessenyei Kör (427 tag) Nagykárolyban Kölcsey Egyesület működött (229 taggal). Egészen kiemelkedő kulturális próbálkozás volt Csíkszeredán az 1876-tól sikeresen szereplő Műkedvelő Színtársulat, melynek taglétszáma korszakunk végére a 120 főt is meghaladta! Helyenként az egyház is segítette a fáklya szerepét betölteni. Gyulafehérváron pl. a hetvenes évektől 100–150 főt számláló Erdélyi Római Katolikus Irodalmi Társaság működött.

A gazdasági jellegű egyletek taglétszáma nemegyszer több ezer főt jelentett. Egészen kiemelkedett a temesvári Délvidéki Földműves Gazdasági Egyesület, amelynek 10 000-nél többre nőtt a taglétszáma, de hasonló jellegű aradi kör is 2170, a medgyesi 1337, a szebeni Erdélyi Szász Gazdasági Egylet 10 103, a dési Szolnok-Doboka megyei Gazdasági Egylet 600 tagot számlált.³⁹ A gazdasági egyletek között szinte minden városban megtalálható volt a kereskedő, az iparoskör, az iparos önképző egyletek sokasága is. A város polgársága szinte mindenütt létrehozott betegsegélyező és temetkezési társulásokat is. A temetkezési egyletek a nemzetiségi vidékeken – főleg a szászlakta területeken – nemzetiségenként szerveződtek (pl.: Szászrégen, Segesvár, Szászsebes stb.).

A keleti országrész városaiban is fontos szerepet játszottak a *politikai jellegű egyletek*. A Tiszántúlon a függetlenségi köröknek jelentős súlya volt. Debrecenben a szabadságharc fővárosában az 1876-ban alakult függetlenségi körnek félezernél is több állandó tagja volt. Szatmárnémetiben 4–500 tagú Széchenyi Társaság, Karcagon Széchenyi Kör, Gyulán 48-as Kör, Hajdúböszörményben 48-as Kör, Hajdúnánáson Függetlenségi Kör és 48-as kör, Hajdúszoboszlón Kossuth Kör, Nagybányán Függetlenségi Kör, Fogarason (!) 200 tagú Függetlenségi Kör, Kézdivásárhelyt Függetlenségi- és 48-as Kör, Szamosújváron és Tordán függetlenségi és 48-as körök jelezték a keleti országrész városainak hangulatát. Egyetlen szabadelvű egylet Hajdúböszörményben működött. A szász városok polgársága – úgy tűnik – más nézeteket vallott 48-ról és a függetlenségi eszméről, hisz e helyeken egyetlen ilyen egylet sem működött.⁴⁰

A dualizmus kora a városi könyvtárak alapításának időszaka is volt. Aligha lehetne a Tiszától keletre sok olyan várost találni, ahol az első nyilvános könyvtár ne korszakunkban nyílt volna. Néhány közülük korszakunk végére 10 000-nél is több kötetel rendelkezett (pl. Temesváron 39 369, Versecen 27 240 kötet). A Tiszántúlon azonban a mégoly híres kulturális központnak számító Debrecenben is csak „*hivatalos*” használatot engedélyező 2300 kötetes bibliotékával rendelkeztek. Másutt is hasonló volt a helyzet. Aradon 4000, Hódmezővásárhelyt 7000, Szatmárnémetiben 686 (!), Szentesen 1280, Karcagon 1400 vagy például Mezőtúron 2000 kötetes nyilvános könyvtár működött. A körülmények Erdélyben sem voltak rózsásabbak. Legnagyobbak a brassói (3500) könyvtár számított 1910-ben. Az olvasás mértékéről, a kölcsönzés gyakoriságáról nem találtunk ugyan adatot, de az említettek is bizonyossá teszik, hogy a rendszeres olvasás legfeljebb szűk értelmiségi körök privilégiuma lehetett.⁴¹

Jegyzetek

1. Vö.: Makkai László: Erdélyi városok Bp., 1940., 6-9.
2. Berend T. Iván–Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp., 1973. 133., ill. Erdei Ferenc: A magyar város. Bp., 1974. 63.
3. Magyar Korona Országainak Népszámlálása (továbbiakban MKON) 1910. I. 678–741., ill. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikai évkönyve Bp., 1912.
4. MKON 1910. 678–741. alapján
5. MKON 1910. I. k. uo. és Thirring: A magyar városok statisztikai évkönyve, 20.
6. Rác István: Paraszti migráció politikai megítélése Magyarországon Agrártörténeti Tanulmányok 8., ill. Berend–Szuhay: A tőkés gazdaság története Magyarországon, 134.
7. Berend–Szuhay: A tőkés gazdaság története Magyarországon, 134.
8. Magyarország története (továbbiakban: MT) 6/2. 1138–1144. alapján
9. Katus László: Az urbanizáció meggyorsulása, in: MT 6/2. 1142., ill. Rác István: A paraszti emigráció politikai megítélése Magyarországon, 54.
10. Katus László: Az urbanizáció meggyorsulása, 1142.
11. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikai évkönyve, 20.
12. Katus László: Az urbanizáció meggyorsulása, 1142., Vö. Orbán Balázs: Székelyföld leírása Bp., 1982. II. 410–418.
13. Katus László: Az urbanizáció meggyorsulása, 1142.
14. Saját számítások MKON 1880. alapján hasonló adatok Földes Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai. Bp., 1883. 46–47.
15. Saját számítások MKON 1880. alapján hasonló adatok, Földes Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai, 46–47.
16. Katus László: Az urbanizáció meggyorsulása, 1143.
17. Saját számítások MKON 1910. II. k. 678-741., illetve Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 20.
18. Katus László: Az urbanizáció meggyorsulása, 1143.
19. Földes Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai, 5.
20. Erdei Ferenc: A magyar város, 63-65.
21. Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban: MSK) 58. k. 8. p.
22. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 27.
23. Uo.
24. Saját számítások MKON, 1870. 260-331.
25. Saját számítások MKON, 1910. II. k. alapján
26. Egyed Ákos: Falu, város civilizáció Bukarest, 1982., 294.
27. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 440-441. p.
28. MSK. 58. k. 310., ill. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 435., MSK 58. k., Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 433, MSK 58., 34., MSK 58. k., 330.
29. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 442.
30. Uő.: 435.

31. MSK 58. k. 32-33., ill. Egyed Ákos: Falu, város civilizáció, 294.
32. MSK 58. k. 38.
33. MSK 58. k. 85.
34. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 250-253.
35. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 541.
36. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 537., ill. Egyed Ákos: Falu, város civilizáció, 293.
37. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 537-538.
38. Egyed Ákos: Falu, város civilizáció, 292.
39. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 530-536., 1908-as adatokat közöl
40. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája, 530-536.
41. MSK 58. k. 39.

KRISTON PÁL

ADALÉKOK GYÖNGYÖS ÉS KÖRNYÉKE DUALIZMUS-KORI IPARTÖRTÉNETÉHEZ

1. A tőkés átalakulás feltételei, lehetőségei a XIX. századi Magyarországon

Kelet-Közép-Európa többi államához hasonlóan hazánk még a XIX. sz. első felében is döntően agrárgazdaságú ország. Ezen a perifériára szorultságból következő hátrányon a polgári forradalom, s az azt követő ellentmondásos polgárosodás is csak nagyon lassan idéz elő számottevő változást.

Egy közép-európai méretű birodalmi piachoz csatolva, de elsősorban az osztrák–német gazdasági érdekeknek alárendelve még a neoabszolutizmus évtizedeiben is továbbél gazdaságunk egészének múltban gyökerező korszerűtlensége, tőkeszegénysége, az ipar másodlagossága, a kis- illetve a háziipar megmerevedése, a gőzenergiát és modern gépi technikát alkalmazó gyáripar, nagyon lassú kínos-keserves születése. Kelet-közép-európai sajátosság, hogy a felhalmozódó tőke először az élelmiszeripart találja meg, az élelmiszeriparba áramlik, s teremt ezáltal torz struktúrát az alakuló tőkés ipar egészét tekintve.

A kiegyezés, s az általa teremtett politikai konszolidáció kedvező hatása felpozícionálta gazdaságunk egészét, s az I. világháború kitöréséig tartó mintegy fél évszázad alatt kibontakozik és befejeződik a magyar ipargazdaság legfontosabb ágazatainak gőzenergiát és gépeket alkalmazó nagyüzemi termelésre való átállítása, a korábban szokásos kifejezéssel élve megy végbe nálunk az ún. ipari forradalom. E folyamat két szervesen összekapcsolódó fázisra bontható: egyrészt a kiegyezést megelőző és közvetlenül követő 1850-es, 70-es évekre, valamint az ipartörvények által is fémjelzett, 1880-90-es évtizedekre. Az első szakasz alapoz, feltételeket teremt: lezajlik a mezőgazdaság tőkés átalakulása, s az ebből akkumulálódó hazai tőke s vele együtt a külföldi pénzforrások nemcsak egy rendkívül prosperáló és magas színvonalú mezőgazdasági termékfeldolgozó, élelmiszeripari ágazat (lásd: malomipar) felvirágzását eredményezi, hanem a pénzforrások, a modern bank- és hitelrendszer kiépülését, s általa más területeken is mobilizálható pénztőke rendelkezésre állását eredményezi. Ekkor, a 60-as, 70-es években kezdődnek az infrastrukturális fejlesztések, mindennekelőtt a szállítást korszerűsítő vasúthálózat kiépülése, de nem hanyagolható el az osztrák bányatörvény

átvételével lendületet nyert hazai bányászat sem. Hiszen a nyersanyagbázis bővülése éppen az ipar egészére döntő befolyással bíró nehézipari ágazatok (vas- és fémipar, gépgyártás) fejlődésének volt elengedhetetlen feltétele.

Az 1860–70-es évek alapozták meg tehát a további fejlődést, amikor a 80-as, 90-es években már az ipar többi ágazatában is megtörténik az áttérés a nagyüzemi termelésre. Ekkor válik jelentős gazdaságpolitikai tényezővé a liberális elveket valló kormányzat direkt beavatkozása az iparosodás folyamatába. Kezdve a vasútépítés támogatásával, folytatva az ipartámogató törvényekkel, pontosabban a törvényhozási úton szabályozott ipartámogatással.

2. Az ipari ágazat helyzete a tőkés átalakulás időszakában Heves megyében, különös tekintettel Gyöngyös város és környékére

A magyar gazdaság s benne az ipari ágazat fent vázolt általános jellegzetességei kicsiben visszatükröződnek egy-egy megye, vagy egy szűkebb, tágabb régió gazdaságának trendjeiben is. Mégis voltak valamelyest kedvezőbb, éppúgy kedvezőtlenebb adottságú, vagy helyzetben lévő országrészek, tájegységek, megyék is. Az 1876-ban szétválasztott Heves és Külső-Szolnok vármegye egyik jogutódja, Heves vármegye a kizárólag mezőgazdasági jellegű csatolt rész leválasztása után sem vált iparosodottabb régióvá. Pedig a XVII–XVIII. században még virágzó kereskedelmet folytatott észak – északkeleti irányba, mindenekelőtt Galícia felé. Ez a kereskedelem egy nem jelentéktelen kisiparra támaszkodott, amelynek egy kortárs történetíró szerint komoly súlya volt az északkeleti országrészben.

Gyöngyös különösen fontos kereskedelmi csomópont volt a Mátra tövében. Főkövi Antal polgármester a képviselőtestület nevében az országgyűléshez eljuttatott beadványában Gyöngyös súlyponti szerepét az alábbiak szerint indokolja: „...mert kétségbevonhatatlan az, hogy Pesttől Miskolczig, s a Mátrától a Tiszáig, egy község sem dicsekedhetik oly kedvező társadalmi s helyi viszonyokkal, mint Gyöngyös – népessége, kedvező közlekedési eszközei: Pest, Losoncz, Eger, Miskolcz és a Jászság felé, nevelő intézetei, egyletei, úgy műveltségét, mint iparosai képzettségét s kereskedelmét első helyre emelik, fekvésénél fogva a Mátra tövében, szőlőkkel, erdőkkel, épületekre alkalmas kő- és faneműkkel bőven megáldva, összekötő kapcsa a fel- és alföldnek – kölcsönös kicserélő helye azok különböző terményei- és anyagainak, s emellett, ha nem csalódunk, nevezetes hadművelleti pont is...”¹

¹ Magyar Országos Levéltár Közmunka és Közlekedési Minisztérium irata (KKM) 173 – 9 Gyöngyös város képviselői testületének a hatvan- miskolczi vaspálya vonal érdekében a jelenleg együttülő országgyűléshez.

Fenti beadvány a XIX. század 60-as éveinek végén Gyöngyös gazdasági – társadalmi viszonyairól is tájékoztat. E szerint: „...Gyöngyös várost a vele összeépült Gyöngyös-Püspökivel 19 000 lélek lakja. Határának kiterjedése e tulajdonához tartozó és vele összezsátolt benei és encsi pusztákkal 10 305 hold, miből szőlő 2359, szántóföld és rét 2125 hold; erdő 4510 hold, a többi beltelek és legelő. Általában mindennemű kereskedést üz, minek főtényezői a 2000 lélekszámot tevő izraeliták egy legújabbán felállított kereskedelmi csarnokkal. Benei pusztáján egy a Mátrából eredő 8 lóerejű, soha ki nem apadó patakon van 37 felülcspó nagy részben pitlés malma, s úgy Benén, mint Sólomoson száraz és vízépítésre alkalmas kőbányái.

A városban egy nagyobb és egy kisebbszerű gőzmalom, és négy szeszgyár van, melyek összesen 500 000 kosár kőszent igényelnek. Ugyancsak ott egy timsós-vasas gyógyfürdő, s alig 2 mérföldre hozzá éjszak-keleti irányban a Máttra kebelében a parádi gyógyfürdő létezik.”²

a) A mátrai ércbányászat kezdetei

A kiegyezés körüli években tehát valószínű egy nagyobb gőzenergiát alkalmazó malom működése Gyöngyösön,³ mégis egy bányavállalat jelzi a Máttra-vidék tőkés vállalkozásainak tényleges megszületését.

A Máttra keleti, délkeleti nyúlványai Gyöngyösorosi, Recski és Parádi térségében ércet rejtnek mélyükben. E kincs felkutatása már 1845 körül elkezdődött, amikor gróf Károlyi György nagybirtokos és Wrányi György pesti pénztőké a Máttra különböző pontjain, mindenekelőtt a recski határban fekvő Lahoca-hegyen turzásokat végeztetett. Sőt az Orczyak, a Parádi-fürdő környéki hegyekben már 1780–1805 között is kísérleteztek ércbányászattal. De ez a művelés a napóleoni időkben megszűnt. Károlyiékön kívül más földbirtokos is próbálkozott birtokán sok pénzt beleölve, minden tervszerűség nélkül, ügyeskedő bányászoktól félrevezetve, akik például arany- és ezüsttartalmú rézérceket hozattak selmeci és szepesi bányákból, s azokat mint parádi ércet mutatták be megvizsgálás végett a vállalkozóknak.⁴ Így csalták ki azok pénzét.

Az 1850-es évek közepén a recski Lahoca érceinek kiaknázására több bányatársulat alakult. Ezek egyike volt a Parádi-Mátrai Bányamívelő Társulat, amely négy évig működött, s alapja lett az 1862-en Károlyi György által kezdeményezett, minden elemében tőkés bányavállalatnak, a Mátrabánya Egyesületnek. Legalábbis Károlyi György 1862. december 24-i leveléből

² MOL KKM K 173 – 9

³ MOL KKM K 173 – 9

⁴ Eger c. lap 1867. július 4. szám

erre lehet következtetni, amelyben a bányaegetlet jogvivőjét arra kéri, hogy a korábban volt Parád-Mátrai Társulat osztatlan birtokát képező, de a Mátrai Bányauunió telekkönyvében Károlyi nevére kiállított néhány részvényt a Budai Bányakapitányságnál „igazíttassa ki”.⁵ Egy-két éves előkészítő, szervezőmunka után 1862. március 20–21-én tartotta alakuló közgyűlését a Mátra Bánya Egyesület. Részvénytársasági alapon jött létre akképpen, hogy 12 800 db bányarészvényből – az addigi telektulajdonosok, tehát a megelőző években is ércutatással foglalkozó földbirtokosok összes bányabirtokaikért és a rajtuk lévő építményekért 4400 db részvényt kaptak a bányatársulattól, 4400 részvényt elárúsítottak, 4000 db-ot pedig tartalékban hagytak.⁶ Már az alakuló közgyűlésen 2000 részvényt jegyeztek. Legtöbbet, 658 db-ot Károlyi György, de sok részvényt vásároltak selmeci, kassai, késmárki lakosok is. Egerből a Kaszinó egy, a Heves Megyei Takarékpénztár két részvény tulajdonosa lett. Egy-egy részvényt 50 Ft-ért lehetett jegyezni. A kimutatott fém-tartalom reményt nyújtott a gyors jövedelmezőségre, ezért ígért a társulat már az induláskor évi 17%-os nyereséget.⁷

Az induláskor Kaufmann Kamill, majd 1863 közepétől Péch Antal, a későbbi Bányászati és Kohászati Lapok szerkesztője⁸ mint bányagazgatók, nagy lendülettel kezdenek munkához. Új tárnakat nyitnak, olvasztó és zúzó művet állíttatnak fel, gőzgépet vásárolnak, hogy az ércet ezután ne kelljen nagy költséggel Selmecre szállítani. Az első években általában 60 munkást foglalkoztatnak. Közülük 15 ércfejtéssel, 32 feltárással, 9 kutatással és 4 javítással foglalkozott. A munkabér 90 kr, napszamosoké 61 kr. volt.⁹

Az első évben 62 905 q zúzércet, 2546 q dúsércet termeltek, 20 516 Ft értékben. Az összérték 193 q réz, 57 font ezüst, 2,8 font arany értékéből állt össze. Az évi nyereség 2117 Ft volt. A nagyütemű és méretű beruházások már az első években többször is pénzügyi zavarba hozták a társulatot. Csak csordogált a pénz az építkezések költségeire, ezért Péch Antal többször panaszkodott, hogy a pénztár nem utalta ki az előirányzatot.¹⁰ A pénztár is többször felhívta Károlyi György elnök figyelmét arra, hogy az igazgató hitele elfogyott. Már 1865-ben kölcsönre szorult a társulat. A Kölcsönügyi bizottság 10 000.- Ft hitelt nyújtott a Bányagazgatóság részére.¹¹ Még ebben az évben a közgyűlés az alelnök vezetésével egy bizottságot küldött ki a

⁵ Magyar Országos Levéltár, Károlyi Nemzetség Levéltára P 414. 14/1862. (MOL P414)

⁶ Magyar Sajtó, 1862. március 28. szám

⁷ MOL P 414, 9/1862.

⁸ Bányászati és Kohászati Lapok tartalommutatója 1868 – 1883.

⁹ A Hon, 1864. 90. szám

¹⁰ MOL P 414. 30/1863.

¹¹ MOL P 414. 21/1865.

„zilált üzleti viszonyok” kivizsgálására. A bizottság így sommázta véleményét: „üzletünk jelenlegi viszonyai lehangolóak. Az alkalmazott eljárással alig nyerik ki a zúzott érc fémtartalmának 20%-át. Az üzlet hiányai, fogyatkozásai, hibás, eltévesztett iránya nagyrészt Péch direktor úr tapasztalatlanságának, kedvenc rögeszméihez való makacs ragaszkodásának, a tudománybani elbizakodásának és túlzott önhitségének tulajdoníthatók.”¹² Az igen csak elfogult vélemény miatt Péch bányamérnök, az MTA későbbi tagja ezután felmentését kérte megbízatása alól, és 1873-tól a selmecbányai bányakerület igazgatói tisztségét vállalta el, és bányászati szaklapot is alapított.

Sem az ideiglenesen újból megbízott Kaufmann Kamill, sem az őt követő Marschalkó Leopold vezette új igazgatóság nem tud úrrá lenni az anyagi nehézségeken az 1870-es években sem. Már 1867-ben 50.- Ft-ról 20.- Ft-ra esett vissza a bányarészcégek árfolyama.¹³ Ebben a helyzetben az üzlet továbbvitele lehetetlenné vált, s 1880. október 10-én a Mátrabánya Egyesület beszüntette tevékenységét. E nagy reményekkel és tervekkel induló vállalkozás életképtelennek bizonyult. Története és sorsa azonban olyan nagyszerű irodalmi alkotásnak szolgált hiteles forrásanyagul, mint Jókai Mór Fekete gyémántok című regénye.

b.) A közlekedési infrastruktúra kiépülése a Mátra vidékén – Gyöngyös vasúti összeköttetésének viszonyai

A tőkés nagyipar létrejöttének, az ipari forradalom kiteljesülésének 1880–90-es éveket megelőző előkészítő szakaszában a mezőgazdaság modernizálása és a hitelrendszer kiépítése mellett legfontosabb feladata és követelménye a modern infrastruktúra megteremtése volt. Ezen belül is elsősorban a növekvő szállítási igényeket és lehetőségeket mindjobban kielégítő és megteremtő közlekedési hálózat létrehozása vált elengedhetlenné. A korszerűség pedig azt diktálta, hogy a közlekedés átalakítása a vasutak elterjedését, az országos, s ezen belül a regionális, tehát megyei vasúthálózatok kiépülését eredményezze. E cél megvalósítása a Habsburg Birodalomban, s így Magyarországon is közép-kelet-európai viszonylatban elég korán, már az 1830–40-es években elkezdődött. Európának ezen a részén a tőkés átalakulás viszonylag rövidebb időtartama, felgyorsítottabb üteme, a nyugat-európaiaktól eltérő előzményei nem az ipari forradalmat lezáró folyamattá teszik a modern vasúthálózat kiépülését, mint pl. Angliában, hanem éppen ellenkezőleg, mintegy a modern nagyipari átalakulás nyitányának, a gazdaság ipari szférája többi ágazatát előrelelendítő, kihívásával felgyorsító katalizátorának.

¹² MOL Nem iktatott anyag. 1865. szeptember 22.

¹³ Eger, 1867. július 12. szám.

Az első remény Heves megye fő vasúti vonalának kiépítésére 1856-ban csillant föl, amikor megalakult a Tiszavidéki Vasúttársaság, melynek engedélyokmányában benne szerepel a Heves megye fő vasúti vonalának számító pest – miskolci gőzerejű vasút kiépítésének kötelezettsége is.¹⁴ A vasúttársaság meg is valósítja többek között a Szolnok–Debrecen, Debrecen–Miskolc, Miskolc–Kassa vonalakat, csak éppen a pest–miskolci vonal kiépítését hagyja el.

A Pesti Napló 1862-es egyik számában Kormos Béla a vasúttársaságot azzal vádolta, hogy országunk érdekeivel ellentétben cselekedett, amikor a Pestről Miskolcig húzódó egyenes pálya helyett egy roppant félkör által Debrecenből Nyíregyházára és Tokajon át vitte a vasutat Miskolcra.¹⁵ Természetesen elsősorban Heves vármegye érdekével cselekedett ellentétesen, de nagyon is érthető a nyilván hevesi érületű cikkíró kifakadása, hiszen Heves vármegye XIX. század eső felében fokozatosan romló közgazdasági viszonyainak ismételt fellendülését várták a vasút révén az országos vérkeringésbe való bekapcsolódástól. Ez a vidék „becsapott”, írja Kormos Béla, s számára már 1862-ben úgy tűnt, hogy a „pest–miskolci vonal elkészítése határtalan időre, talán évekre elhalasztatott”. Az ezt követő évek az 1868-as XII. törvénycikk megszületéséig, vagyis már a hatvan–miskolci vonalrész kiépítésére vonatkozó országgyűlési döntésig, Heves vármegye és tekintélyes képviselőinek ismételt, de jórészt hiábavaló próbálkozásainak jegyében telnek el az építés megsürgetésére, s a pálya irányának számukra legkedvezőbb kijelölésére. A Helytartótanács 1864-ben Heves vármegye főispán helytartóját azonban arról értesíti, hogy „...a vasútvonal hasznos és szükséges lenne, de építésének kérdése jelenleg még sikerrel meg nem oldható.”¹⁶

A kiegészítés a vasútügy terén is hamarosan érezttette jótékony hatását. A továbblépés alapjaként az 1867. évi XIII. törvénycikkkel 60 000 000.- Ft-nyi kölcsönt biztosított a vasutak és csatornák építésére.¹⁷ Mikó Imre közmunka- és közlekedési miniszter személyében ambiciózus és széles látókörű politikus került a tárca élére, aki miniszteri felterjesztésében a Galícia felé vezető vasutat a harmadik fővonalnak jelöli, mely Pestet a legrövidebb úton, Hatvanon át kötné össze Miskolccal.¹⁸ Ezután felgyorsulnak az események. Eger és Gyöngyös is tudomást szerezve a kormány e vasúti vonal kiépítését szorgalmazó állásfoglalásáról, beadvánnyal fordulnak először a minisztéri-

¹⁴ Miklós Imre: A magyar vasutasság oknyomozó története. Budapest. 1937. 267.

¹⁵ Pesti napló, 1862. október 21. szám

¹⁶ Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Iratok. (MOL HT) K 173-9. 7412/1863.

¹⁷ Magyar törvénytár 1836-1868. évi törvénycikkek. 1896. 346. (MTT)

¹⁸ Dr. Ruzitska Lajos: A magyar vasútépítések története 1914-ig. Budapest 1964. 89.

umhoz, majd az 1868-ban összeülő országgyűléshez, kérve annak városukra nézve legkedvezőbb döntését.

Az ún. Alázatos értesítés Gyöngyös város képviselőtestületének álláspontját foglalja össze a tervezett hatvan-miskolci vaspálya irányának kérdésében. A képviselőtestület érvelésében a következők találhatók:

„...Ahhoz értő szakértőkre hagyjuk megvitatni azon kérdést, hogy országos szempontból nem leendett-e célszerűbb azon vonal, mely egyenes, s így több mérfölddel rövidebb, s két nagyobb szerű, borral bővelkedő, s ásvány előállítására képesített kereskedő várost – mint Gyöngyös és Eger – érint, bár itt-ott s talán egészében is költségesebb; mint oly kerülő vonal mely mintegy 3 mérfölddel hosszabb, s így aligha sokkal olcsóbb is, de mely igénytelen – pusztán gabonaneműek előállítására képesített községet fut be...”¹⁹

„... nem tudunk kibékülni azon következtetéssel, hogy mert Eger és Miskolcz között az akadályok az egyes vonalat gátolják, azért vétessék el Gyöngyöstől is ezen vonal, a hol illetén természeti akadályok éppenséggel elő nem fordulnak...”²⁰

A kérdés persze már akkor eldőlt, amikor a fenti két város beadványa nyomán a közlekedési minisztérium a nemrég megalakult Vasútépítészeti Igazgatóság véleményezését kérte, s az a vasúti pályának Hatvantól Mezőkövesdig egyenes vonalban való kiépítését javasolta, átvéve a Gazdasági Egyesület 1862-es „Emlékirat”-ának koncepcióját. Vagyis Gyöngyöst és Egert szárnyvasút útján kívánta a fenti fővonalhoz kapcsolni.²¹ Az országgyűlés törvényhozatalát megelőzően a határozati javaslat vitája során felszólalt többek között Keglevich Béla gróf, Visontai Kovách László Gyöngyös környéki képviselő, Csiky Sándor egri képviselő, Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes és Hollán Ernő közlekedési államtitkár is. A megyei képviselők is úgy érezhették, hogy a kérdés eldöntetett, egyik város sem kapcsolódik közvetlenül a fővonalhoz.

¹⁹ MOL KKM. K 173-9.

²⁰ MOL KKM. K 173-9.

²¹ MOL KKM. K 173-9. 1933/68.

A képviselőház 1868. évi július hó 27-én
tartott 271-ik ülésének jegyzőkönyvének
Hivatala.

2393. A közminiszter és közle-
kedési miniszter jeleni, hogy
a hatvan miskolci vasútvon-
alán helyesített vizsgálata era-
nyra folyván mind forgalmi,
mind pedig költségkér-
ménye való tekintetűkkel
fogva sokkal előnyösebb és olcsó-
szerűbbnek mutatkozott Gyön-
gyös város és vidékét a fővonal-
nak országgyűlési határozata ál-
tal felhatalmazás engedélyeztet-
téljével helyes; a tehervozat
egyenest irányban vezetését
Hatvan Miskolci vasútvonal-
tól Gyöngyös és Nagyszőlősi szárny-
vonal kiépítése által elérge-
ni ki; és mivel fogva ezen pály-
vonal kiépítését kívánja elen-
delteni

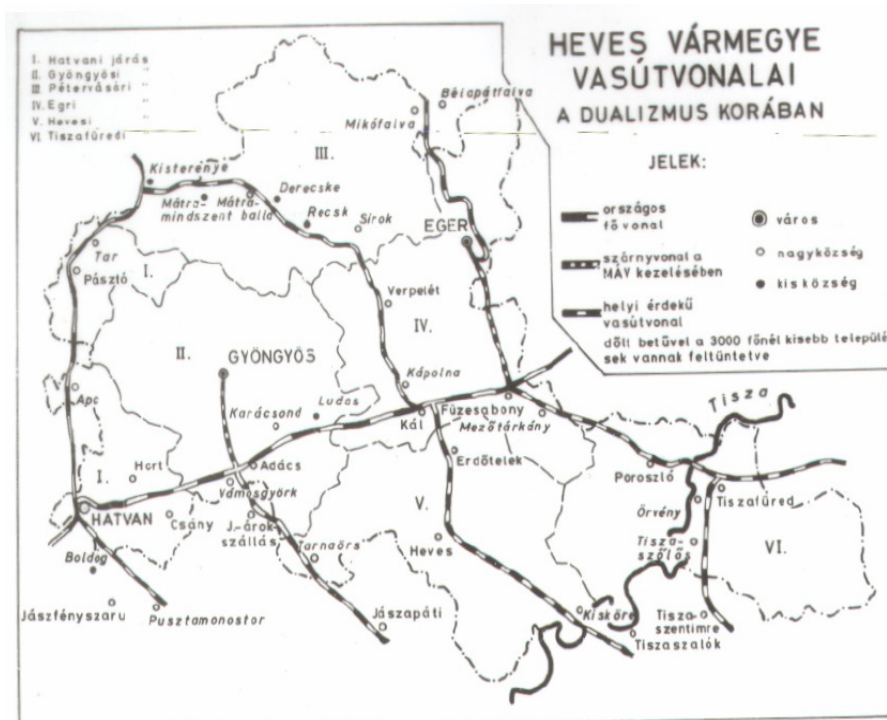
A szék jeleni helyben a
lag tudomásul vették.

Párisi
Képviselőházi

Ezért inkább a szárnyvonal kiépítésének pontosítását javasolja Csiky Sándor is. Azt kéri, egészítsék ki a határozati javaslatot azzal a mondattal, hogy „Gyöngyös és Eger egyidejűleg és szintén országos költségen építendő szárnyvonal által kapcsolódik a fővonalhoz.”²² Az elfogadott 1868. évi XII. tc. értelmében a Hatvantól Miskolcig terjedő vasútvonal építése országos költségen történik, olyanképpen, hogy a vállalkozó Weikersheim és Társa bécsi bankház, a velük 1868. január 18-án kötött szerződés szerint, minden mérföld után 339 500.- Ft-ot kap a vonal teljes előállításáért fejében. Weikersheim hozzávetőlegesen az egyenes irányt tartva, Hatvan után Hort-

²² Képviselőházi Napló, 1868. május 26.

Vámosgyörk–Adács–Karácsond–Ludas–Kál Füzesabony érintésével vezette át a vasúti vonalat Heves megye déli részén. Lassította a munkát a Hadügy-minisztérium Vámosgyörk és Ludas állomásokon ágyúrakodók építése iránti igénye, továbbá egy-két nagybirtokos kártérítésével kapcsolatos huzavona, valamint Adács község panasza, mely még a képviselőházhoz is eljutott, és közel 25 hold szántó és legelő elvételével, illetve a Kovách László-féle birtok szándékos kikerülésével és kímélésével vádolta a nyomvonalat kijelölő Vasútépítészeti Igazgatóságot.²³ Mindezen nehézségek ellenére az építés úgy előrehaladt, hogy 1869. november 25-én sor kerülhetett a próbamentre, december 11-én pedig a rendőri bejárásra Hatvantól Miskolcig.²⁴ Az új, 115 km hosszú pálya már – az 1869. október 31-én életre hívott – Magyar Királyi Államvasutak üzemeltetésében nyílt meg 1870. január 9-én.²⁵

Bár az Országgyűlés határozata a Vámosgyörk – Gyöngyös és a Füzesabony – Eger közötti szármányvonal kiépítését a fővonal építésével egyidejűleg

²³ MOL KKM K 173-9. 2411/18

²⁴ MOL KKM K 173-9. 16230/1869.

²⁵ Dr. Ruzitska, 123

rendelte el, a munka csak a gyöngyösi szárnyon kezdődött meg, de a fővonal építése miatt kezdetben ez is teljesen háttérbe szorult. A Vasútépítészeti Igazgatóság a Közmunka és Közlekedési Minisztériumhoz írott 1869-es felterjesztésében az elmaradást azzal indokolta, hogy az erőket a fővonalra összpontosították, s ezért az oldalszárnny megnyitására csak 1870. március közepén kerülhet sor.²⁶ Az építők tartották ígéretüket, így a MÁV újabb vonalrészszel bővült: 1870. március 16-án bekapcsolták a hálózatba a Vámosgyörk–Gyöngyös közötti 13 km-es szakaszt.

c.) A tőkés hitelrendszer kiépülése a Gyöngyös–Mátra térségben

A rendszeres gazdasági növekedés, az ipari forradalom, s vele a tőkés nagyipar kibontakozásához a tőkés átalakulás társadalmi, jogi, intézményi kereteinek megteremtése után a legfontosabb előfeltétel a modern, tőkés hitelrendszer kiépítése volt. Az infrastruktúra, s a mezőgazdaság tőkés átalakítása, modernizálása mellett a pénzintézeti hálózat kiszélesítése, a tőkeforgás meggyorsulása nélkül a gazdaság, benne elsősorban az ipar fejlesztése elképzelhetetlen.

Magyarországon az 1848 előtti évtizedekben a feudális társadalmi-gazdasági berendezkedés válságával, s a tőkés tendenciák megjelenésével egyidejűleg hiába volt tőkefelhalmozódás a terménykereskedők kezén, a Habsburg gazdaságpolitika, az elavult ősi törvények és szokások az 1840-es évekig meggátolták a hitelezést, a pénzintézetek létrejöttét. Csak az 1830-as évek második felében megszületett hiteltörvények, s az 1840-es váltótörvény változtatja meg a korábbi helyzetet. A Regulativum²⁷ 1844-es kiadása már a hitelügy kedvező változását jelzi, hiszen a szabályzat kiadására a Habsburg kormányzatot az egymás után születő takarékpénztárak ösztönözték. 1848-49-ig 36-ra emelkedett a takarékpénztárak száma, s működött már a hitelintézetek másik fajtája, egy bank is.

Az előzmények alapján természetes, hogy az 1848 előtti pénzintézetek nem tudták kielégíteni a tőke iránti egyre növekvő igényt, sőt 1849 után is sokáig alig enyhül a pénztőkehiány. 1849 után a centralizált abszolutisztikus hatalom az osztrák ipar védelme érdekében vagy, a „rebellis tartomány”-ok megbüntetésének szándékával akadályozta az új hitelintézetek alapítását, az egyleti törvény érvényesítése, vagy a kamat mértékeinek megszabása révén, de a bizonytalan politikai helyzet is visszatartotta a Lajtán túli, sőt a nyugat-európai tőkések is pénzük magyarországi elhelyezésétől.

²⁶ MOL KKM K 173-9. 3150/1870.

²⁷ „Regulativ über die Bildung, Errichtung und Überwachen der Sparkassen” – közli: Jirkovszky Sándor: Takarékpénztáraink és a Regulativum. Budapest, 95. szám. 33.

Mindezek okozták, hogy az 1850-es években jóformán nem alapítanak pénzügyintézetet Magyarországon. A meglévő néhány takarékpénztár és bank alig hitelez, számuk csupán 1860-ra haladja túl az 1848 előtti. Csak a növekvők mezőgazdasági konjunktúra, a kiegyezéshez közeledve a belpolitikai helyzet érzékelhető konszolidálódása eredményezi az 1860-as évek második felében a hitelintézetek számának gyors növekedését, a külföldi tőke megjelenését, a betétállományok megerősödését. E folyamat a kiegyezést követően felgyorsulva az 1870-es évek elejének krízise után elvezet a modern, széles körű tőkés hitelrendszer kialakulásához.

Ami országos viszonylatban kedvezőtlenül befolyásolta a hitelélet kibontakozását 1848 előtt és a tőkés korszakra való áttérést követően, természetesen Heves megyére is érvényes, sőt hatványozottan érvényes.

Heves megyében a hitelintézetek egyik fajtája, a takarékpénztár – igaz, hosszú ideig csak egy, – már az 1840-es években megalakult. Létrehozásában a megyei nemesi előkelőségek fontos szerepet játszottak. Almásy Pál megyei alispántól, országgyűlési képviselőtől származott az ötlet, akinek a kivitelezésben is meghatározó szerepe volt.²⁸ A vármegyei közgazdasági viszonyok javítására hivatkozva rövidesen számos pártfogót és támogatót szerez. Pártfogásába veszi a tervet a vármegyei közgyűlés és Pyrker László érsek, főispán is. Így jön létre a megye első pénzügyintézete, a Heves megyei Takarékpénztár 1846-ban részvénytársasági alapon, 40 000.- Ft alaptőkével, 400 db 100 ezüst forintos részvényre alapítva, 10 éves időtartamra.²⁹

Az alapszabály értelmében a pénzügyintézet a nála elhelyezett pénzüsszegek után 5, illetve a nagyobb betétek után 4% kamatot fizetett, a kihelyezett kölcsönök kamatait pedig 1%-kal magasabban, 6%-ban állapították meg. Kölcsönt nyújtott – eleinte kizárólag Heves megye területén – a megyei birtokosok és lakosok részére kézi zálogra, a nemesi és polgári javakra, az úrbéri telkekre jelzálogkölcsön formájában és váltóra három kezes esetén. Az intézet vezetőinek az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban játszott szerepe miatt Világos után a pénztár császári biztosi felügyelet alá került. Az 1850-es választmányi ülésen a győztes hatalom számára nem kívánatos Almásy helyett Babicsot választották elnökké, s Csiky Sándor is kimaradt a választmány tagjai közül.

1867-ig tart a Heves Megyei Takarékpénztár kizárólagossága. A kiegyezés évében születik meg ugyanis a megye második pénzügyintézete, a Gyöngyösi Takarékpénztár, hosszas előkészítés után. Visontai Kovách László, mint a Gyöngyösi Takarékpénztár ideiglenes elnöke 1864-ben arról szá-

²⁸ Szederkényi Nándor: A Heves Megyei Takarékpénztár ötven éves működésének története. (1849-1896) Eger, 1896. 3.

²⁹ Szederkényi, 5.

mol be az Eger c. napilapban, hogy az intézet már a múlt évben, azaz 1863-ban ideiglenesen megalakult, miután az engedélyt a Helytartótanácsból megkapta. Azt is leírja ugyanakkor, hogy „a Helytartótanács a részvények 100.-ról 200.- Ft-ra való felemelését kívánja”, s ezért „a részvényeket már korábban aláírók azóta nem nagyon nyilatkoztak”.³⁰

1864 októberében előzetes közgyűlést hívott össze az elnök, melynek döntenie kellett a megalakulásról. A döntés bizonyosan a megalakulás elődázásáról szólhatott, mert a Gyöngyösi Takarékpénztár csak három év múlva, 1867-ben kezdte meg tényleges működését.

A második hitelintézet megalakulása csak a nyitánya volt a kiegyezés után kibontakozó pénzügyi-alapításoknak. A szabadabb, konszolidálódó politikai légkör, a konjunkturális tényezők, kedvező termékek fölszabadították az addig visszatartott tőkéket,³¹ másrészt a lakosság növekvő pénzkészletei is az alapításokat ösztönözték.

Heves megyében 1867 és az 1873-as túltermelési és pénzügyi válság között fél évtized alatt hat pénzügyi intézet jött létre. Ezek a következők az alapítás sorrendjében:³²

Gyöngyösi Takarékpénztár	1867
Gyöngyösi Népbank	1869
Gyöngyösi Takarékpénztár és Hitelintézet	1870
Heves Város és Vidéke Takarékpénztár	1870
Hatvan Vidéke Takarékpénztár	1872
Egri Kereskedelmi és Ipar Hitelintézet	1873

Feltűnő, hogy Gyöngyös az alapítás ütemében jóval megelőzte a megye többi települését. Miként az is, hogy Visontai Kovách László, a Heves Megyei Gazdasági Egylet elnöke milyen gyorsan reagált a pénzforrások újfajta összefogására – még az országban is csak a kiegyezés táján fölvetett eszméjére –: a kisbirtokosok és kisiparosok hitelszükségletének kielégítésére szolgáló, s az önszegély elvén alapuló népbankok és kölcsönös hitelegyletek alapításának lehetőségére.

Szintén az Eger című napilap egyik 1865. évi száma tudósít arról, hogy a Heves Megyei Gazdasági Egylet Kovách László elnöklete alatt egy bizottságot hozott létre „a kölcsönösen segélyező népbankok különféle szabályainak vizsgálat alá vétele, s Gyöngyös vidéke részére az ottani viszonyokhoz

³⁰ Eger, 1864. 39. szám.

³¹ Vargha Gyula: Magyarország pénzügyi intézetei. Budapest, 1885. 100. o.

³² Ethei Sebők László: Gyöngyös és vidéke története. é. n. h. n.

alkalmazkodó alapszabály-tervezet elkészítésére.”³³ A bizottság a tervet 1865 májusában elkészítette, mely szerint a Gyöngyösön felállítandó népbank a környező 19 községre terjedne ki, s minden hónapban 40 Kr-t kellene betenni azoknak, akik az intézet tagjai kívánnak lenni.

Ez a Schulze-Delitsch-től származó elképzelés melynek célja tehát a kis tőke szervezése, összefogása a nagy tőkével szemben, ha országosan nem is elsőként valósult meg Heves megyében, de 1869-ben és 1870-ben a Gyöngyösi Népbank és a Gyöngyösi Takarékpénztár és Hitelintézet már ezen elvek gyakorlati megvalósulását jelentik. Igaz, a Népbank talán csak egy évtizedig létezett, az 1880-as statisztikák már nem említik.

Pénzintézetek Gyöngyösön az 1880-90-es években

A 80-as évek végén Gyöngyösön egy pénzintézet jön létre, a Gyöngyösi Bank Részvénytársaság.³⁴ A 90-es években viszont gombamód szaporodnak a nagy alaptőkével, kizárólag részvénytársasági alapon szerveződő takarékpénztárak, bankok Most már a takarékpénztárak is letéti bankoknak tekinthetők.

Az 1890-es évtizedben pedig a Gyöngyösi Kereskedelmi és Gazdasági Bank Rt. alakult meg, 300.000.- Kr. alaptőkével, 1896-ban.

Az 1890-es évek új jelensége a községi hitelszövetkezetek és takarékpénztárak megjelenése és gyors térhódítása, valamint a postatakarékpénztárak megjelenése. Ez az ismét csak a kistőkék összegyűjtését célzó gyakorlatias kezdeményezés szintén több mint egy évtizedes késéssel ér el Heves megyébe, hiszen már az 1880-as évek elején terjed az országban.³⁵

Heves megye pénzintézetei az első világháborút megelőző másfél évtizedben

A XX. század első évtizede a takarékpénztárak, ipari és kereskedelmi bankok, községi takarékpénztárak és hitelszövetkezetek számának további jelentős emelkedését hozza. 1902-ben 13 takarékpénztár és bank működik a megyében. Ebből 4 Gyöngyösön. Számuk egy évtized alatt 28-ra emelkedik. Az 1902-es és 1912-es mérlegadatokat az évi nyereség megsokszorozódását bizonyítják.

³³ Eger, 1865. 23. szám

³⁴ Vargha Gyula, 90. o.

³⁵ Eger, 1877. 33. szám.

1902³⁶

s.sz.	A pénzüintézet neve	alaptőke	tartaléktőke	évi nyereség
		k o r o n á b a n		
1.	Heves Megyei Takarékpénztár	40 000	263 184	71 508
2.	Heves Megyei Agrártakarékpénztár	400 000	110 000	58 244
3.	Egri Takarékpénztár	500 000	24 810	40 062
4.	Gyöngyösi Takarékpénztár	160 000	208 000	62 713
5.	Gyöngyösi Takaréék és Hitelintézet	300 000	240 000	74 632
6.	Gyöngyösi Bank Rt.	250 000	250 000	60 802
7.	Gyöngyösi Kereskedelmi és Gazdasági Bank	300 000	164 000	46 897
8.	Heves Vidéki Takarékpénztár	200 000	64 318	28 014
9.	Tiszafüredi Takarékpénztár	200 000	62 434	22 507
10.	Hatvan Városi Takarékpénztár	80 000	9 524	15 504
11.	Hatvani Népbank	173 000	47 000	25 110
12.	Hatvan Vidéki Takarékpénztár	160 000	55 000	33 237
13.	Pásztói Takarékpénztár	100 000	18 400	11 071

1912³⁷

s.sz.	A pénzüintézet neve	alaptőke	évi nyereség	részvény utáni osztalék
		k o r o n á b a n		
1.	Heves Megyei Takarékpénztár	800 000	160 350	120
2.	Heves Megyei Agrártakarékpénztár	1 200 000	150 000	30
3.	Egri Takarékpénztár	250 000	52 503	12
4.	Heves Megyei Hitelbank	200 000	30 289	14
5.	Heves Megyei Népbank	250 000	35 129	13
6.	Heves Megyei Általános Bank	400 000	-	-
7.	Gyöngyösi Bank Rt.	1 000 000	131 065	22
8.	Gyöngyösi Takaréék és Hitelintézet	340 000	114 035	42
9.	Gyöngyösi Takarékpénztár Egyesület	1 000 000	139 101	50
10.	Gyöngyösi Kereskedelmi és Gazdasági Bank	200 000	107 036	75
11.	Magyar Hitelbank (Gyöngyös)	400 000	77 687	30
12.	Gyöngyösi Forgalmi Bank	100 000	51 685	5
13.	Gyöngyösi Népbank	800 000	123 143	12
14.	Mátra Bank	400 000	40 955	14
15.	Agrár Bank	500 000	24 016	8
16.	Hatvani Városi Takarékpénztár	500 000	-	-
17.	Gazdasági Bank	100 000	24 730	10
18.	Hatvani Népbank	400 000	39 943	12
19.	Hatvan Vidéki Takarékpénztár	300 000	45 227	9
20.	Hatvani Munkáshitel	20 000	695	-

³⁶ Alispáni Jelentés, 1902.³⁷ Alispáni Jelentés, 1912.

21.	Pásztói Takarékpénztár	200 000	35 309	7
22.	Heves Város és Vidéke Takarékpénztár	300 000	55 148	25
23.	Hevesi Népbank	100 000	17 127	8
24.	Tiszafüredi Takarékpénztár	200 000	41 354	10
25.	Tiszavidéki Bank	100 000	10 049	5
26.	Tiszanánai Takarékpénztár	110 000	3 114	-
27.	Pétervásárai Takarékpénztár	100 000	10 203	6
28.	Füzesabony és Vidéke Takarékpénztár	200 000	16 532	12

A 100 000 korona fölötti évi nyereséget már egész sor pénzüintézet eléri, de az egy részvényre jutó osztalék tekintetében nem is mérhető a többi a Heves Megyei Takarékpénztárhoz. Még a második legnyereségesebben működő Gyöngyösi Kereskedelmi és Gazdasági Bank is csak 75 koronát fizet egy részvény után.

A másik feltűnő jelenség, hogy Gyöngyös tovább növeli vezető pozícióját a pénzüintézet-alapítások ütemét tekintve. 1912-ben már 10 pénzüintézete működik, míg Egerben csak 5, Hatvanban pedig 4.

Az első világháború előtti évtized további új jelensége a pénzüintézetek életében a részvénytársasági forma kizárólagossá válása, valamint ezzel is összefüggésben az alaptőkék rendkívül magas értéke. Nem ritka az 1 000 000 Korona feletti alaptőke. Az új alapítások már eleve ilyen magas alaptőkékkel indulnak, de a korábbi hitelintézetek is óriási mértékben fel-emelik alaptőkéjüket, így a Heves Megyei Takarékpénztár, a megye első pénzüintézete 40 000 koronáról 1912-re 800 000 koronára.³⁸

A községi hitelszövetkezetek is egyre-másra alakulnak a megye szinte minden részén, de Gyöngyös környéke e tekintetben is élen jár: Domoszló, Ecséd, Gyöngyöshalász, Gyöngyöspata, Gyöngyös-Visonta, Csány, Nagyréde, Verpelét, Visonta hitelszövetkezetei a megye 19 hitelszövetkezetének közel 50%-át teszi ki már 1902-ben.³⁹ Ha e zömében községekben alakuló hitelszövetkezetek nyeresége nem is mérhető a városi nagy takarékpénztárak évi jövedelméhez, néhány hitelszövetkezet 1000–1500 koronás bevételt könyvelhetett el, fontos továbbá, hogy taglétszámuk is elég magas volt, tehát a falusi kistőkét mindinkább hatáskörükbe vonták.

3. Tőkés iparvállalatok Gyöngyös térségében a XIX. század végén s a XX. század első évtizedében.

Az ipari forradalom előszele az 1880-90-es évekre ért el Heves megyébe. Az addig alig mozduló ipari szféra átalakulása más ütemet, gyorsabb

³⁸ Alispáni Jelentés, 1912.

³⁹ Alispáni Jelentés, 1912

tempót vett fel. Most már alakulnak ipari vállalkozások, elsősorban a hagyományos iparágakban, de a megyében addig ismeretlen új iparágakban (pl. a fém- és lakatosipar) is. Fokozatosan tért hódít a gőzenergia, s szorul háttérbe az ipari termelés összértékét tekintve a kisipar. Az ipar ágazati struktúrájában is kezdetét veszi bizonyos aránymódosulás. De az élelmiszer- és az azzal összefüggő egyéb könnyűipari ágak továbbra is döntő súlyt képviselnek a megye tőkés iparának egészében.

a) Élelmezési- és élvezeti ipar

Malomipar

Az 1880–90-es évtizedekre nem elsősorban a malmok számának emelkedése jellemző – az 1880-as 40-ről 1900-ban csak 46-ra nő – hanem inkább a gőzenergia mind szélesebb körű elterjedése. Az alábbi táblázat a malomiparban, illetve az ipar egészében alkalmazott gőzkazánok számának változását mutatja a XIX. sz. utolsó két évtizedében.⁴⁰

Év	A megyében alkalmazott gőzkazánok száma db	Ebből liszt őrlésére db	%
1880	145	28	19
1888	204	41	19
1899	376	57	15

A fenti táblázatból kitűnik, hogy két évtized alatt abszolút értékben megduplázódik a malomiparban alkalmazott gőzkazánok száma, de relatíve csökken ezek aránya az iparban alkalmazott gőzgépek egészéhez viszonyítva. Ennek ellenére a malomipar részesedése a gőzenergia felhasználásában csakúgy, mint országosan, Heves megyében is rendkívül magas. Az 1880-90-es évek több mint 40 gőzmalma közül kiemelkedik négy, 20 munkásnál többet foglalkoztató fűmalomipari üzem: a *két egri gőzmalom*, *Hatvanban a Deutsch Ignác és Fia cég gőzmalma*, valamint *Gyöngyösön a Gőzfűrész és Faipari Rt. gőzmalma*.

Az 1880-90-es években Gyöngyösön nem volt jelentős önálló malomipari vállalat, annak ellenére, hogy már 1891-ben részvénytársasági alapon tervbe vettek egy gőzmalom-alapítást, de sikertelenül.⁴¹ Gabonaőrléssel azonban foglalkozott a Gőzfűrész és Faipari_részvénytársaság 1898-tól, ami-

⁴⁰ Alispáni Jelentés, 1880; 1888; 1899.

⁴¹ Eger, 1891. 6. szám.

kor is üzembe helyezett egy gőzmalmot.⁴² Termeléséről annyit tudunk, hogy napi 150 q különféle lisztet állított elő. A vállalkozás 140 fős munkáslétszámmal dolgozott,⁴³ de hogy ebből hány ember foglalkozott gabonaőrléssel s hány fűrész- és faáruk előállításával, a forrásokból nem derül ki. A Heves Vármegyei Hírlap 1899. évi 127. számában még arról ír, hogy a gőzmalom 1899-ben leégett. 1901-ben viszont a Büchler testvérek mint az újjáépült malom tulajdonosai Gyöngyös és vidéke közönségét tájékoztatják, hogy „a leégett első gyöngyösi gőz- és hengermalom részőrlési osztályát ismét üzembe helyezték.” Büchlerék felvirágoztatták a malmot. 1908-ban a helybeli gazdasági kiállításon a Klein- és Weinberger céggel együtt egyesületi ezüstéremmel tüntették ki. 1911-ben részvénytársasággá alakultak. Létrejött: a „Büchler Testvérek Hengermalom részvénytársaság”.

A fent ismertetett négy nagymalom mellett további 40–46 kisebb gőzmalom működött Heves megyében 1880–1900 között. Közülük talán kiemelkedik a horti, a bodonyi, a verpeléti, a poroszlói gőzmalom.⁴⁴ Hogy a kis gőzmalmok sem voltak teljesen jelentéktelenek, mutatja 1894. évi össztermelésük: liszt- és egyéb őrleményből 124 029 q-át termeltek. Ugyanebben az évben a nagy gőzmalmok termelése 413 770 q volt.⁴⁵

Szeszipar

Eger- és Gyöngyös vidékének fejlett gyümölcskultúrája megalapozta a szeszgyártás széleskörű elterjedését. A tőkés korszak nyitányán „a debrői uradalomban már egy, évente 1500 akó szeszt előállító szeszgyár” működött.⁴⁶ Gyöngyösön is működött egy „Liquer, rum és pálinkagyár”, Schwartz Adolf tulajdonában.⁴⁷ Termelésére, további sorsára vonatkozóan csak annyi ismert, hogy valószínűleg még 1891-ben is üzemelt. A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara 1891. évről szóló jelentése annyit közöl a gyárról, hogy „egy gyöngyösi cég cognac gyártással is foglalkoznék, a kért adatokat azonban nem kaptuk meg, s így bővebbel nem szolgálhatunk. Ez volna az ország legrégibb cognac-gyára.”⁴⁸

⁴² Gyöngyösi Újság, 1898.

⁴³ Borovszky Samu: Heves vármegye. Budapest, 1909. 138.

⁴⁴ Borovszky Samu, 138.

⁴⁵ Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam. XIII. kötet. Magyarország Malomipara 1894-ben. 60–63.

⁴⁶ Montedegói Albert Ferenc: Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesített vármegyék leírása. Eger, 1868. 374.

⁴⁷ Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1893. évről

⁴⁸ Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1893.

Az 1890-es évek elejétől a Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara jelentései már valóban gyári szesztermelésről adnak helyzetképet.

Preszler Ferenc szeszgyárát	Egerben,
Bogdán József	„ Gyöngyösön,
Téven Zsigmond	„ „
Schönfeld Lázár fiai	„ „
Brak Áron	„ „
Zmeskal Zoltán	„ Nádújfalun.

Preszler és Bogdán gyára gőzerőre volt berendezve.⁴⁹ Részletes adatokat termelésükről nem közöltek. Az iparkamarai jelentés a királyi pénzügyi igazgatóságtól nyert adatokra hivatkozva annyit közöl, hogy Heves megyében „a termelt szesz mennyisége 313 234 hl fokra rúgott. Szeszadó címén befolyt Hevesben 105 518.- Ft.”⁵⁰

Bogdán József gyöngyösi szeszgyára szesz-élesztőt is termelt, melyet a környéken és Galíciában helyeztek el. A szeszgyártás súlyára mutat, hogy 1890-ben a megyében használt 264 gőzkazánból 10-et a szeszgyárakban alkalmaztak, kb. annyit, mint a cukorgyártás területén.⁵¹

b) Építő- és építőanyagipar

Ha hagyományi nem is, bizonyos előzményei voltak az építőtéglagyártásnak Heves megyében. A XIX. század közepén már termelt a káptalan tégláégetője Egerben.

Az alispáni jelentések az 1880–90-es években a téglagyárak, vagy inkább tégláégető kemencék számának rohamos gyarapodásáról számolnak be; 1887-ben 3 téglagyárat említ, 1889-en 9-et, 1890-ben 15-öt, 1896-ban pedig már 28-at.⁵² Az 1890-es évtizedben különösen gyors a fejlődés. 1893-ban alkalmaznak először gőzenergiát a téglagyártás során, valószínűleg Jiraszek és Krausz téglagyárában Gyöngyösön.⁵³ Az 1893. évi alispáni jelentés egy gőzkazán téglagyári alkalmazását említi.

Elsősorban Gyöngyös, de Hatvan is megelőzi építőipari alapításokban a megye székhelyét. A századfordulón sorra keletkeznek a gőztéglagyárak:

⁴⁹ Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1893.

⁵⁰ Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1893.

⁵¹ Alispáni Jelentés, 1890.

⁵² Alispáni Jelentés 1887; 1889; 1890, 1896.

⁵³ MKIK Jelentése 1893.

1899-ben Gyöngyösön Saier és Opravi Gőztéglagyára, a Kertész-féle Edény-, Téglá-, és Cserépszindelygyár, a Dudás-féle gőztéglagyár.⁵⁴

c.) Faipar

A megye legjelentősebb dualizmuskori faipari üzeme az 1897-ben részvénytársasági alapon létrejött Gyöngyösi Gőzfűrész és Faipari Részvénytársaság volt. Az új nagy vállalat két helyi pénzüintézet, a Gyöngyösi Takarékszövetkezet és a Gyöngyösi Bank Részvénytársaság, valamint három kereskedő összefogásából született.⁵⁵ Az elsőbbségi részvények felét a két pénzüintézet jegyezte. Az alaptőke induláskor 30 000.- Ft volt, mely a XX. század elejére már 160 000-re emelkedett.

Az első években amerikai és francia parkettákat, bútorokat, furnierlemezeket, faesztergályos árukat, ablakokat, ajtókat, fűrész-árukat készített.⁵⁶ 1900-tól üzletkörének bővítése céljából a nagyon kelendő rajzeszközök gyártására is berendezkedett. Vonalzókat, rajzsíneket, rajztáblákat készített, amelyek a külföldi cikkekkel is kiállták a versenyt. Termékeit átlagban 30–40 munkással állította elő. Az üzemben 250 LE-s gőzgép és 40 különféle famegmunkáló gép dolgozott.⁵⁷ Bár a gyár két ízben is súlyos tűzkárt szenvedett, a XX. század első évtizedében mégis tovább fejlődött, anyagilag erősödött.

d) Villamossági ipar

A gőzenergia mellett a XIX. század utolsó harmadában az elektromosság is belép az ipar továbbfejlesztőinek sorába. Az új energiaipari alkalmazásra először a világítás területén került sor.⁵⁸ Áramfejlesztő telepek sora keletkezik az 1880-as 90-es években, elsőként Temesvárott 1884-ben.

Heves megyében az 1890-es évek elején jelenik meg a villamos energia, Eger közvilágítását biztosító áramfejlesztő telep 1894-ben lép üzembe.

Gyöngyös nem akarván lemaradni a megyeszékhelytől, már az 1890-es évek elején tervbe veszi a város elavult közvilágításának modernizálását. A város képviselő-testülete egy bizottságot választott a „villanyvilágítás létesítése” céljából. Ez a bizottság véleményezte, és utasította vissza már 1889.

⁵⁴ Gyöngyösi Újság, 1899. 16. szám

⁵⁵ Gyöngyösi Újság, 1897. 21. szám

⁵⁶ Alispáni Jelentés, 1901.

⁵⁷ Heves Vármegyei Hírlap, 1899. 127. szám

⁵⁸ Berend T. Iván – Szuhay Miklós: A tőkés gazdálkodás története Magyarországon. Budapest, 1978. 106.

március 23-i ülésén az első komoly ajánlatot, melyet a város tőkeerős malomüzeme, az „Első Gyöngyösi Hengergőzmalom-Büchler Testvérek” nevű cég tett.⁵⁹ Büchlerék épületeket is hajlandók lettek volna átengedni, s hivatkoztak arra, hogy „...gőzgépük, kazánjaik olyan méretűek, melyekkel a malomhoz szükséges gőzön kívül a villamosság előállításához szükséges gőzerőt is előállítanak...”⁶⁰ Valószínűleg az ajánlattevők nem lehettek igazán szimpatikusak a villanyvilágítási bizottságnak, mert közel három évig elfektetették a beadványt, majd visszautasították azt. Az 1896 és 1900 közötti négy évben mindössze annyi történt, hogy különböző cégektől és magánmérnököktől javaslatokat kértek a városi világítás megoldására. Így pl. „Popelka és Társa” olajgázzal, az „Acetyléngáz Részvénytársaság” acetiléngázzal való világítást javasolt. Az „Általános Aerogéngáz Rt.” 1900-ban azt ajánlotta Gyöngyösnek, hogy bevezeti a városba a „Van-Vriesland”-féle aerogéngázt.⁶¹ A „Baksay és Társa” cég Aradról még előmunkálati engedélyt is kért, ennek ellenére a nagy felbuzdulásból Gyöngyösön nem sok minden született. 1901-ben a modern világítás előállítására megválasztott bizottság ülésén egy új pályázati felhívás közzétételére vonatkozó döntés született. Három ajánlat érkezett a pályázatra: Büchler Testvérek, a Gyöngyösi Gőzfűrészt és Faipari Rt. valamint pályázott a későbbi megvalósító, a Ganz és Társa Villamossági Rt. is.⁶² Ekkor sem volt még egyik ajánlat sem meggyőző. S a következő négy évben megint csak üléseztek, szerződésmintákat kértek Székesfehérvártól, Munkácsról, Szolnoktól, Losonctól és Szentestől. Előszerződést kötöttek, majd felbontották a „Részvénytársaság Villamos és közlekedési Vállalatok számára” céggel valamint az „Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.”-vel. A beérkezett ajánlatok véleményezését olyan kiváló szaktekintélytől kérték, mint Zipernovszky Károly.⁶³ A szakértő hiába javasolta a telepnek saját erőből való létesítését, a villamosügyi bizottság a vállalkozóval való megvalósítás mellett döntött, s az 1907. szeptember 30-i versenytárgyaláson a hét pályázó vállalat közül az Egert korábban cserbenhagyó, de nagyhírű Ganz Villamossági Részvénytársasággal kötött szerződést a város.⁶⁴ E szerződésnek is volt néhány érdekes kitétele. A vállalkozó mint a város tulajdonát majdan képező villanytelep bérlője 50%-nyi tisztahaszonrészesedést biztosít a városnak, amely így ebből a haszonból fogja törleszteni az építési számlát, s azt a 40 000.- Ft-ot, amit a közvilágítás szolgáltatása

⁵⁹ Heves Megyei Levéltár V-101/b. 294/28. Gyöngyösi Villanyvilágítási ügyiratok (GyV)

⁶⁰ HML GyV V-101/b. 294/28.

⁶¹ HML GyV V-101/b. 294/28.

⁶² HML GyV V-101/b. 289/129. Elnöki iratok

⁶³ Gyöngyösi Újság, 1904. 11. szám

⁶⁴ Gyöngyösi Újság, 1904. 11. szám

fejében a vállalkozó a várostól kap.⁶⁵ A bérlő vállalkozó iránt táplált remények hamar szertefoszlottak, ugyanis már a munkák kezdete is nem keveset csúszott, nem is beszélve az átadásról. 1908 decembere helyett közel egy év késéssel 1909 szeptemberében helyezte üzembe a villamostelepet. Ettől kezdve 400 db gyertyafényű izzólámpa és 12 db ívlámpa szolgálta Gyöngyös közvilágítását. A magánfogyasztók száma 500 volt.⁶⁶ A világhírű cég nemcsak az átadási határidő be nem tartásával, de azzal is lerontotta hitelét Gyöngyösön, hogy „az utcai ívlámpák jórészét felváltva nem égette, fele olyan áramot adott, mint kezdetben, s rossz villanyórákat szerelt fel”.⁶⁷

⁶⁵ Gyöngyösi Újság, 1908. 6. szám

⁶⁶ Alispáni Jelentés, 1909.

⁶⁷ Gyöngyösi Újság, 1910. 2. szám

CSESZNOKNÉ KUKUCSKA KATALIN

A „MAGYAR HALÁL” (TÜDŐGÜMŐKÓR) KRITIKUS SZAKASZA HEVES VÁRMEGYÉBEN (1895–1906)

Az 1867–1910 közötti években nemcsak Heves vármegyében, de az egész országban siralmas képet mutatott az egészségügy helyzete, különösen a dualizmus kezdetén.

A legnagyobb orvosprofesszorok is tiltakoztak hazánk közegészségügyi elmaradottsága ellen pl. Rupp János, Linczbauer Xavér Ferenc. A kormány nem gondolt arra, hogy milyen veszteségeket okoz, ha az egészségügyet elhanyagolják, hiszen a különböző fertőző, idült betegségek megtizedelik az ország lakosságát.

A követelések erőteljesebbek lettek, és az orvosok egyöntetűen síkra szálltak amellett, hogy szükség van közegészségügyi törvényre. Ilyen előzmények után Tisza Kálmán miniszterelnök és belügyminiszter az országgyűlés képviselőházának 1875. november 5-én nyújtotta a közegészségügy rendezéséről szóló javaslatot, melyet a képviselőház 1876. évi február 25-i ülésén egyhangúlag elfogadott, és az 1846. évi XIV. tc.-ként került a magyar törvénykönyvbe. A törvényt 1876. április 3-án szentesítették, és április 8-án hirdették ki az országgyűlés mindkét házában.

A törvény két részből áll, sajnos voltak alapvető hiányosságai, amelyek különösen a második részből tűnnek ki, vagyis az irányítás nem központi szakminisztérium által történik – az összes közegészségügyet a belügyminiszter vezeti (1658) – így megmaradt az irányítás széttagoltsága. Vagyis ahány törvényhatóság, annyiféle végrehajtási forma alakult ki. Azonban az orvosok állandó harca a jobb egészségügyért nem maradt eredménytelen.

„Kormányzati szinten is számos olyan rendelkezés született, mely eredményesen szolgálta a század utolsó évtizedeinek egészségügyét. Így 1833-ban rendelkezés jelent meg a gyógyszerházakról, az egészségügyi kormányzat 1885-ben szigorú rendelkezéseket fogantatott a kolerajárvány kitörésének és elterjedésének megakadályozására. 1889-ben óvintézkedéseket léptettek életbe a gyermekági láz, majd következő évben az influenza ellen. 1891-ben elkezdte működését az Igazságügyi orvosi Tanács.

Az 1892-es és az 1893-as esztendő ismét a kolera elleni védekezés jegyében telt el. Ugyanezekben az években hatékony intézkedéseket fogantatottak a diftéria terjedésének meggátolására. 1894-ben elrendelték a ragá-

lyos betegségek kötelező bejelentését, s 1898-ban ha csak bátortalanul is – mégis előtérbe került a tuberkulózis elleni harc megindítása.”¹

1896-ban 349 a gyógyintézetek száma országosan, de ez a viszonylag magas kórházi szám nem azt jelenti, hogy egyre terjedő tuberkulózist „a magyar halált” meg tudják állítani. Ez a leküzdhetetlennek látszó betegség nemcsak hazánkban tizedelte a lakosságot, hanem külföldön is.

Hazánkban a tuberkulózis elleni harc egyik legjelesebb képviselője Kórányi Frigyes volt. Magyarországon a fertőzés terjedésében nagymértékben szerepet játszottak az egészségtelen, zsúfolt lakások, amelyek nemcsak a nagyvárosi szegény munkásembert érintették, hanem az uradalmakban, falvakban, tanyákon élő paraszt embert is.

A súlyos járványok, fertőző betegségek, amelyek országszerte szedték áldozataikat Heves vármegyét sem kerültek el. A megyében kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok voltak, itt is szedte áldozatait a kolera, pestis, hasi hagymáz (tifusz), de különösen két halálnemben állt első helyen a vármegye: csecsemő halál és a tüdőgümőkór. Írásomban az utóbbiról és annak kihatásáról szeretnék beszélni, hogy mennyire súlyosan érintette a dualizmus-kori Heves vármegyét.

Az országos statisztika szerint:

<i>„1892-ben Magyarországon</i>	<i>46.967 ember,</i>
<i>1893-ban Magyarországon</i>	<i>46.938 ember,</i>
<i>1894-ben a magyar birodalomban</i>	<i>53.600 ember,</i>
<i>1895-ben a magyar birodalomban</i>	<i>61.668 ember,</i>
<i>1896-ban a magyar birodalomban</i>	<i>61.596 ember,</i>
<i>1897-ben a magyar birodalomban</i>	<i>59.673 ember,</i>
<i>1898-ban a magyar birodalomban</i>	<i>68.531 ember,</i>
<i>1899-ben a magyar birodalomban</i>	<i>73.323 ember,</i>
<i>1900-ban a magyar birodalomban</i>	<i>68.207 ember,</i>
<i>1900-ban a szorosabb értelemben vett Magyarországon 63.632</i>	
<i>áldozatot követelt a tüdővész ”</i> ²	

Sajnos, Heves vármegye az első helyen szerepel a megyék között, mivel az itt meghaltak 18%-a ebben a gyógyíthatatlan kórban hunyt el. A betegség leginkább a 20–50 év közöttiek közül szedte áldozatait, akik munkaképességük teljében voltak, a tüdővész betegeknek 75%-a teljesen munkaképtelenné vált.

¹ Hahn Géza: A magyar egészségügy története. Medicina Bp. 1960. 52.

² Békés vármegye főispánja, Békés vármegye közösségének H.M.L. IV.-404/a/80/1835/900, 457/901

„Megdöbbentő a tuberculosis – tüdővész – pusztítása! Alig két évtizede, hogy az orvosi tudomány minden kétségen felül megállapította, hogy a tüdővést a tüdőben hatoló, ott szaporodó, a tüdő szövetét roncsoló, apró szervezetek, tüdőgümőkór bacilusok okozzák. A szervezetbe jutott fertőző czirok sokszor gyorsan, 1-2 hó alatt, legtöbbször 6-12 év alatt a legerősebb szervezetű egyént is megölik. A fertőzött egyén tüdőszövetének szétesése folytán bőségesen köpetet ürít, mely elporlik s por, szél közvetlen érintkezés folytán fertőzi az egészségeseket.

A mértéktelen életmód, pálinkaivás, tivornyák, rossz, nedves zsúfolt lakások, rossz életmód hathatós tényezők a baj terjesztésében, keletkezésében; kávéházak, vendéglők füstös piszkos levegője, tisztátlan padozatai a gümőkóros czirok melegágyai.”³

„A legfontosabb, de egyúttal a legnehezebb kérdés az, hogy a tüdővészen már megbetegedett emberek szabad érintkezése az egészségesekkel korlátozható-e, és ha igen, mily mértékben. Az összes betegek elkülönítésére, a szerencsétlenek óriási számánál fogva, gondolni sem lehet, de azt hisszük, hogy a mikor ily fontos kérdéstről van szó, a szabad érintkezés bizonyos korlátozása igen is helyen van. E cél elérésére nézetünk szerint mindenk előtt a tüdővészenben tényleg szenvedőket községenként nyilvántartásba kellene venni olyként, hogy az orvosok minden előforduló tüdővész esetnek a község előjáróságánál való bejelentésére törvényileg kötelezhessenek, mely utóbbi a betegekről betűsoros nyilvántartást vezetni.

Az ekként nyilvántartottak érintkezése az egészségesekkel törvényileg legalább is következőkben volna korlátozandó:

- a) Tüdővészes egyén fel nem vehető iskolákba;
- b) Ugyanez a tilalom kiterjesztendő a közép- és főiskolákra is;
- c) Tüdővészes egyén közhivatalokban, a melyekben a közvetlen érintkezés a felekkel szükséges, nem alkalmazható;
- d) Gyárak és ipartelepek közös műhelyeiben nem dolgozhatnak;
- e) Nyilvános mulatóhelyekre, színházban, hangversenyre, vendéglőbe, kávéházakban nem járhat, nép és hasonló gyűlésekben részt nem vehet és közös nyaralóhelyeken csak külön nyaralókban lakhatik;
- f) Ha bár ki oly tüdővészes beteget bejelent a hatóságnak, a kinek orvosa nincsen, a hatósági orvos köteles őt kezelés alá venni.
- g) Árvaházak, gyermekmenhelyekben, agghajlékok és sínlődőházakban a tüdővészenbe esett egyének feltétlenül elkülönítendőek, s ha ily intézetekben alkalmazott felügyelő vagy szolgál személyzet valamely tagja e betegségbe esik, az azonnal eltávolítandó;

³ Majzik Viktor Heves vármegye alispánjának jelentése Heves vármegye 1901. évi állapotáról. Eger 1902. 33.

h) Ha tüdővészbeteg meghal, lakása, ruházata és bútorai legfeljebb kétszeresen fertőtleníthetők, s a családtagok a halálozás napjától számítandó ½ év alatt – ha saját orvosuk nincsen – a hatósági orvos által megvizsgálandók.”⁴

Ezek a gondolatok olvashatók Pozsony város átiratában, amelyet a tüdővész megelőzése céljából fogalmaztak meg. Heves megyében is foglalkoztak a betegséggel, annak okát, terjedését próbálták felderíteni, mivel itt történt a legtöbb megbetegedés és elhalálozás. *„Sajnosan kell tapasztalnunk, hogy még a művelt osztálybeliek is szerteszét köpködnek; templomok, imaházak, iskolák telítvén köpésekkel, nem csoda tehát, hogy bármerre is fordul az ember, ki van téve a gümőkóros fertőzés veszélyének. A gümőkór fertőző, ragályos baj; orvos rendőri tekintetben gümőkóros betegekkel szemben feltétlenül szükséges a legszigorúbb óvintézkedések foganatosítása. A betegeket bajuk veszélyes voltára figyelmeztetni kellene, oktatni miként gondozzák beteg szervezetüket, a köpetet miként fertőtlenítsék stb. tudva, hogy a tuberculosis az emberi szervezet minden egyes részét megtámadja, nem tévedünk, és nem túlozunk, ha a Magyarbirodalomban 1900. Évben elhalt 73.467 tuberculosis esetből következtetve az összes betegek számát egy millióra tesszük. Végtelenül elszomorító, hogy ezen veszedelmes s alig gyógyítható fertőző baj, „a magyar fajt” az államfenntartó fajt sújtja! Mennyi kíváncsi, sürgős szükség, hogy az állam karöltve a társadalommal, minden lehetőt kövessen el a baj tovaterjedése ellen.”⁵*

Mivel Heves vármegye a legsúlyosabban érintett volt a törvényhatóságok között, egy közegészségügyi felügyelőt küldtek, aki a megyei tisztifőorvossal és a járásorvosokkal a legveszélyeztetettebb községekben vizsgálatot tartott. Vizsgálódásaik tapasztalatait egy szinte mindenre kiterjedő jelentésbe foglalták össze, melyet az alispán felhasznált az éves megyei közegészségügyi helyzet értékelésénél. Ebből emelek ki néhány jellemző részletet.

A tüdővész elterjedése Eger r.t. városban: *„Eger város régi építkezési módja, szűk utcái ismeretesebbek Az 1878-iki óriási árvíz a mélyebb fekvésű utcákat, épületeket elöntötte; a lakásokban napokig veszteglő sok iszap, szenny egyszers-mindenkorra a lakószobákat nedvessé, egészségtelenné tette. A belsőváros talaja ily viszonyok mellett folyton szennyezett; a talajba folytonosan szivárgó szerves anyagok megfertőzték a kutak vizét. A közegész-*

⁴ Pozsony város átirata a tüdővész meggátlása tárgyában. H.M.L. IV.-404/a/80/9670/1903, 8227/1903

⁵ Majzik Viktor Heves vármegye alispánjának jelentése Heves vármegye alispánjának jelentése Heves vármegye 1901. évi állapotáról. Eger, 1902. 33.

ségügy legfőbb követelménye: a tiszta nem szennyezett levegő, s nem szennyezhető talaj, jó csatornarendszer s jó ivóvíz. Úgy a belső, mint küldő városrészek utcái fokozatos rendezés alá vetettek; s míg a külső utcák úgynevezett makadam burkolattal, addig a belső városrész utcái comprimált aszfaltburkolattal s betoncsatornával láttatnak el.

Százados mulasztásokat egy-két évtized alatt pótolni teljes lehetetlenség. Tüdővészben elhalt 10 év alatt 679 férfi, 800 nő, összesen 1479 egyén. Legtöbb áldozatot szedett a földművesosztályból 535 egyén halt meg. Az összes elhaltak 40%-a földműves volt. Iparos osztály 22%-a, összesen 325 halt el.”⁶

Az alispán jelentésében megfogalmazza azt is, hogy a földművesek igen rossz lakásviszonyok között élnek, általában 2 szobájuk van, ebből az egyiket nem használják, és évenként egyszer-kétszer szellőztetik, így rendkívül dohos szag van. A gyermekek gondozatlanok, ápolatlanok, senki nem törődik velük.

Gyöngyös r.t. város: „Fekvés, talajra nézve, csekély különbséggel egyezik Egerrel. A város lakosságának nagy része, szűk, nedves, alig pár négyzetméternyire szabad udvarral bíró házakban zsúfoltan lakik. Az utcák nagy része síkatorszerű, szűk csatornázatlan, szennyes piszkos. A belváros a szó szoros értelmében kereskedő város. Utczáinak burkolata rossz, tisztán nem tartható. A belső szennyvíz, csapadék víz, nyílt folyókákon az utcákra ömlik. Csapás a város lakosságára, hogy a szó szoros értelmében, nincs iható vize, kútjai vízszegények, mely körülmény oka a szerencsétlen talaj alakulásában leli magyarázatát. A lakosság éppen úgy, mint Egerben, egész éven át igen szépen keres, állandó foglalkozást lel. Szép keresetét nem gondozásra fordítja, hanem szertelenül hódol a szesz italoknak.”⁷

A jelentésből kitűnik az is, hogy 1896-1905 között nagyon sokan haltak meg tüdővészben: 17 éven aluli 68 fő, férfi 481 fő és nő 304, összesen 853 fő. A kór leginkább a kézművesek és iparosok között szedte áldozatait, valamint a gazdálkodókból és földművesekből.

A következő táblázatban, a tüdővészben elhaltak számát tüntetem fel, 1896 és 1905 között, amikor a legtöbb áldozatát szedte a kór.

⁶ Majzik Viktor Heves vármegye alispánjának jelentése Heves vármegye 1906. évi állapotáról. Eger, 1907. 48–49.

⁷ Ua. 50.

1. sz. Összegző kimutatás a vármegye hat járása és két rendezett tanácsú városában 1896-1905-ben tüdővészben elhaltakról%-ban⁸

Járás, város	Lélekszám az 1900. évi népszámlálás alapján	1896–1905 között összes elhaltak	1896–1905 között összes tüdővészben elhaltak	Az 1896–1905. évek átlagában			
				Elhaltak összesen	Gümőkórban elhaltak	Gümőkórban elhalt	
						100 halottból	1000 halottból
Egri járás	41 240	12 412	2 019	1 241	202	16,4	4,8
Gyöngyösi járás	38 253	11 974	1 766	1 197	178	14,9	4,7
Hatvani járás	33 876	10 668	1 888	1 066	188	17,6	5,5
Hevesi járás	36 292	10 814	1 659	1 070	164	15,3	4,5
Páternásrai járás	32 390	9 971	1 520	1 007	154	15,4	4,7
Tiszafüredi járás	30 949	8 511	1 175	851	118	18,8	3,8
Eger r.t.v.	25 893	7 619	1 479	762	148	19,4	5,7
Gyöngyös r.t.v.*	16 442	7 057	853	705	85	12,0	5,1
Vármegye összesen	255 345	79 026	12 359	7 903	1 236	15,6	4,8

* Levonva a közkórházakban, tüdővészben elhalt 405 egyénből az idegen illetőségeket, ez esetben Gyöngyös r.t.v. adatai így alakulnak: 100 elhaltra jut 9,4% – ezer lakosra 3,9%.

A táblázat adatait értékelve kitűnik, hogy a járások közül az egri járásban a legnagyobb (2019 fő) a tüdővészben elhaltak száma. Ezután a legtöbb haláleset a hatvani járásban (1888 fő), majd a gyöngyösiben (1766 fő), a hevesiben (1659 fő), a péternásráiban (1520 fő). *„A péternásrái járásban aránylag sok a vályogvető cigány. A cigánynépség henyélő, munkakerülő, iszákos, tivornyázó, lakásaik bírálaton alóliak. A járásban 61 cigány halt el tüdővészben, s jelenleg is sokan fertőzöttek közöttük. El sem képzelhetni, hogy csavargásaik közben hány helyet, egyént fertőznek.”*⁹ S végül a tiszafürediben (1175 fő) volt, a legkevesebb.

⁸ Ua. 54.

⁹ Ua. 57.

A városok közül Egerben haltak meg a legtöbben tüdővészben, (1479) fő de ebben a számban nagyon sok, a két alapítványi kórházban meghalt idegen megyebelinek száma. Mindkét városban, különösen a kórházak elmebetegosztályain szedte áldozatait a betegség.

„Kifogásolhatná valaki az adatok helyességét annyiból, hogy a tüdővész halálozás megállapítását legnagyobb részben nem képesített halottképek eszközölték: tagadhatatlan, hogy a kimutatások sok esetben helyesbítettek: azonban az állami anyakönyvvezetők, s egyes vallásfelekezetek lelkészeinek tapasztalata határozottan támogatják és igazolják állításaimat. Különösen a római katolikus vallás lelkészei a néppel nap, mint nap érintkeznek, községükben a tüdővész elterjedéséről teljesen hű képet, adatokat nyújtottak. S ha tekintetbe vesszük, hogy az agyhártya, mell, hashártya, mirigy, csont-tuberculosisban elhaltak, a tüdővész halálozás rovatába be nem vették, pedig ez is gümőkór, adataim még elszomorítóbbak lennének. Sajnos a statisztikai adatokból kétségtelenül megállapítható, hogy a tüdővész iránt a „magyar faj” rendkívül fogékony.”¹⁰

Természetesen az alispán a megyei tisztiorvos, a járási orvosok nemcsak a hibákat tárták fel, hanem keresték az „orvosságot” a baj megszüntetésére. A tüdővész leküzdésére a következő feladatokat tűzték ki: az első és legfontosabb a köztisztaság megteremtése volt. Elrendelték, hogy a szennyvíz az utcára ne folyjék, emésztőgödröket kell létrehozni, melyek legyenek körbebetonozva, és jól lezárva. A város sűrűn lakta negyedeiben, megtiltották a ló és szarvasmarha tartását. Sőt állatot is csak úgy tarthattak, ah azoknak megfelelő nagyságú helyet biztosítottak, távol a forgalomtól.

A második legfontosabb feladatnak tűzték ki, hogy a nyílt gége- és tüdőgümőkórban szenvedőket el kell különíteni. Ennek érdekében jelent meg egy rendelet, hogy a tüdőgümőkórban szenvedők istállóban, tejgazdaságban nem alkalmazhatók.

Az volt ugyanis a közfelfogás, hogy a tüdőgümőkórban szenvedő betegek a tehénistállóknak kigőzölgésekkel telt levegőjében gyógyulást találnak. Ezért az ilyen istállóknak országszerte sok beteget lehetett találni, sőt ott hosszabb időt is eltöltöttek. Ezzel azonban nemhogy gyógyulást értek volna el, hanem még több embert megfertőztek. Hiszen az állat is megfertőződhetett, a takarmány, az edény és ebből következően a tej, amely által gyermekek és felnőttek ezrei betegedtek meg.

Fontos lett volna a betegek családon belüli elkülönítése is, amire azonban az alig pár m² -en nem volt lehetőség, sőt kezdetben a haláleset után a

¹⁰ Ua. 55.

házat sem fertőtlenítették, – valamint követelmény, hogy mindenhol jó ivóvíz legyen.

Igen fontos feladat lett volna, minél több szanatórium felállítása.

„A betegek gyógyításának és mentesítésének legfontosabb eszköze a szanatóriumoknak nevezett különmemű gyógyintézetek remek szerében fekszik, amelyekben a gyógyítható betegeket hónapokon keresztül ápolják és kezelik, egyszersmind visszanyert egészségük megtartására alkalmas ételszabályokra, valamint az egészségeseknek általuk történhető ragályozása megelőzésére alkalmas övrendszabályokra betanítják, s így előhaladólag irtják ki a népességből az öldöklő betegségeket.”¹¹

Másik igen fontos feladatként lehetne megjelölni a szesz és pálinkafőzés megadóztatását, valamint a kocsmák vasárnap és ünnepnapon való zárvatartását. Ettől az intézkedéstől lehetett volna remélni, hogy csökkenne az alkoholfogyasztás, nemcsak a felnőttek között, hanem bármily szomorú is leírni, a gyermekek között is. Az alkoholizálást a tüdővésznel kell megemlíteni, mivel az alkohol túlzott fogyasztása nagyon lerombolja a szervezetet, ezáltal csökken az ellenálló képesség, és még hamarabb megfertőződnek a tüdőbaj bacilusaival. *„A kocsmázást a nép – általában – szerfelett szereti. Fiatalsága legtöbb községben nagyon is mulatozó, kihágásra hajlamos, s alig múlik el vásár- vagy ünnepnap, hogy a községek fiatalsága súlyos kihágásokat el ne követne. Ünnepnapokon – templom helyett – délelőttjét a kocsmában tölti; délutánját szintén a csapszékek bűzhödt levegőjében tölti el; szertelenül, testi fejlettségéhez, s erejéhez aránytalan mennyiségben fogyasztva a mindent romboló mérgező pálinkát”¹²*

A szertelen szesz és pálinkaivás, a kocsmázás, koraifjúságban erősen megtámadja a férfiak szervezetét, és ellenállóerejét csökkenti. Pl. Gyöngyös környékén vizet egyáltalán nem ittak, hanem a filoxéra után újra telepített, egészségre káros nova bort itták, gyerekek, felnőttek egyaránt.

A mértéktelen szeszesisital fogyasztás az utódok nemzésében is beláthatatlan következményekkel járt. Ehhez társult, hogy nagyon sokan folyamodtak a törvényes kor alóli felmentésért, hogy jóformán gyermekfejjel kössenek házasságot. Az éretlen korban kötött házasságokból származó gyerekek, kevés kivétellel mind meghaltak. A nők közül sokkal többen haltak meg tüdővészben, mint a férfiak, mert a nők sokkal gyengébbek, egészségüket a rendszertelen táplálkozás, a korai, és sok gyerekszülés aláásta.

¹¹ Békés vármegye főispánja Békés vármegye közösgének H.M.L. IV-404/a/80/1835/900, 457/901

¹² Majzik Viktor Heves vármegye alispánjának jelentése Heves vármegye 1906. évi állapotáról. Eger, 1907. 52.

*„Sok községben a nők satnyák, karcsúak, gyenge csont- és izomrendszere-
rűek, vérszegények, ruházatuk – különösen télen – igen könnyű. A fiatalság
táncvigalmai felette kifogásolhatók, ugyanis a nők könnyű ruhában, 10 fokos
hidegben, künn az udvaron, vagy rosszul összetákoltsátorban nappal, éjjelen
áttáncolnak. Felhevülten, izzadtan szomjukat jéghideg vízzel oltják, s míg a
férfiak táncszünetkor a szobákba vonulnak, a nők künnrekednek, szabad ég
alatt várják a táncz folytatását.”¹³*

Igen fontos volt, hogy a járásorvosok felvilágosító előadásokat tartsanak, amelynek központjában a tüdőgümőkór megelőzése szerepelt. Ezt maximálisan teljesítették, szinte valamennyi járás községeiben felvilágosító előadásokat tartottak az orvosok. Felismerték, hogy minél előbb el kell kezdeni a felvilágosítást, ezért az iskolákban is bevezették a közegészségtant, sőt a felsőoktatásban is külön tantárgy lett.

¹³ Ua. 52.

PAP JÓZSEF

AZ 1901-ES VÁLASZTÁSI KÜZDELEM HEVES VÁRMEGYÉBEN AZ ELLENZÉKI SAJTÓ ALAPJÁN

Tanulmányunkban Heves vármegye, különös tekintettel Eger 1901-es választási eseményeit kísérvük nyomon. A dualizmus politikatörténetileg egyik legmozgalmasabb időszaka lehetőséget nyújt arra, hogy az országos események helyi vonatkozásait elemezzük. Elsősorban a választási harc, a korabeli kampánytevékenység eseményeit ismertetjük, emellett szólunk a választások eredményeiről és bemutatjuk az országgyűlésbe került képviselőket. A tanulmány elkészítéséhez az Egri Híradó c. lapot használtuk fel. A lap segítségével a városban és a megyében zajló események megismerhetők, de mivel a lap az ellenzék sajtóorgánuma volt, a pártatlanság nem várható el tőle. Így a kampány egy sajátos termékeként, a közvélemény politikai alapú manipulálásának egyik legfontosabb eszközeként elemezhetjük. Nem tartjuk feladatunknak a szabadelvű Egri Újság tevékenységének a vizsgálatát, hiszen az a kormányoldalhoz kötődött és így nem játszott szerepet az ellenzék kampányban.

Heves vármegye, a közkeletű nézet szerint az 1830-as évek közepe óta az ellenzék megyék közé tartozott. Ezt a megállapítást a dualizmus időszakára is elfogadhatónak tarthatjuk, az 1867 után lezajlott 14 választás eredményeivel összevetve ez a kép igazolható. A megye (az 1876-ig hozzá tartozó Külső-Szolnok területeit nem számítva) hét választókerületre – egri, fügedi, gyöngyösi, kápolnai, pétervásári, patai és poroszlói – oszlott. A hét kerületből 1881-ben, 1892-ben, 1905-ben és 1906-ban hét választott ellenzék képviselőt. 1894-ben hat, 1869-ben, 1878-ban, 1887-ben, 1901-ben és 1910-ben öt, 1861-ben és 1872-ben négy, 1875-ben és 1896-ban pedig három tette ugyanezt. A kormánypárt számára a legjobb választási eredményt az 1875-ös és az 1896-os évek hozták. Az 1875-ös siker a korábbi ellenzék kormánypárttá alakulásával magyarázható, az 1896-ost pedig a helyi értékelők az agresszív kormányzati kampánytevékenység számlájára írták. A kerületek közül a poroszlói érdemelte ki a „*legkurucabb*” hevesi elnevezést, ugyanis itt minden választás győztese a függetlenségi ideológiához hűek táborából került ki. Nagyfügeden csak 1896-ban győzött a kormánypárt, Egerben pedig 1875-ben, 1896-ban és 1910-ben. Pétervásárát négy alkalommal, Gyöngyöst

és a patai kerületet pedig 6 alkalommal sikerült a kormányoldalnak meghódítania.¹

A megye választójoggal rendelkező lakosainak száma enyhén emelkedett a huszadik század első évtizedében.² 1901-ben 14 462 fő, 1910-ben pedig 16 398 fő felelt meg a censzusnak. A választói jogosultság megoszlásában nem történt jelentős változás. Az 1848 előtti rendi jogosultság alapján 1901-ben a választók 5%-a, 1910-ben 2,6%-a, földbirtok alapján 1901-ben 65%-a, 1910-ben 63%-a, háza alapján 1901-ben 6%-a, 1910-ben 9%-a, jövedelem alapján 1901-ben 17%-a, 1910-ben 19%-a, értelmiségi végzettség alapján 1901-ben 7%-a, 1910-ben 6%-a bírt választójoggal. Jelentős különbség figyelhető meg az egyes kerületek gazdasági szerkezete és ennek következtében a választásra jogosultak foglalkozás szerkezeti összetétele között. Kápolna, Nagyfüged, Poroszló és Pétervására választóinak több mint 80%-a a földbirtoka alapján került fel a választók névjegyzékére. A patai kerület lakosainak csak 63%-a szerzett jogot föld alapján, 27% jövedelem, 6% pedig a diploma következtében rendelkezett választójoggal. A kerület adatai Hatvan városa miatt tértek el a másik négy, alapvetően mezőgazdasággal foglalkozó kerületétől. A megye két önálló képviselőküldő-joggal rendelkező városa között is kimutatható bizonyos különbség. Eger lakóinak 8%-a, Gyöngyösnek azonban csak 2,4%-a bírt birtok alapján választási jogosultsággal. Gyöngyösön 6%-al (45,5%) volt magasabb a megfelelő értékű városi ingatlannal és 8%-al (48,8%) az elegendő jövedelemmel rendelkezők aránya. Az értelmiségi cenzussal bírók részesedése valamivel több mint 10%-al volt magasabb Egerben, mint Gyöngyösön. Gyöngyös adatai azonban csak arányaiban haladták meg Egerét, Egerben ugyanis minden kategóriában több választót találunk. Egernek 2112, Gyöngyösnek pedig 1285 lakosa szerepelt a választói névjegyzékben. Összességében azonban Gyöngyös lakossága számított vagyonosabbnak, ugyanis Gyöngyös 18 314 lakosának 7%-a, Eger 28 052 lakosának csupán 4,6%-a volt választó és választható. A megye egyéb területein élő 1910-es összlakosság (233 334) 7%-a rendelkezett politikai jogokkal. Ez az adat kissé meghaladta az országos átlagot (6,1%). Országos szinten régi jog alapján jutott választójoghoz 2,8%, földbirtok alapján 63%, ház alapján 3,8%, további 9% az összevont földje és házának értéke alapján, 21% jövedelem alapján 7,3% pedig végzettség alapján. A megye választóinak megoszlása tehát nem tért el jelentősen az országos átlagtól. A

¹ Az összesítés Dr. Fodor Ferenc: A magyarországi országgyűlési képviselőválasztási kerületek térképei 1861-1915-ig. Budapest, é.n. munkájának választási térképei alapján készült.

² A századforduló választási küzdelmeinek megismeréséhez nélkülözhetetlen a választók összetételének meghatározása, jelen elemzésünket kiterjesztjük a század első évtizedére, mivel munkánk egy későbbi nagyobb időintervallumra kiterjedő elemzés részét képezi, emellett az 1900-as éve elejének adatai jól hasznosíthatók az 1901-es választás esetében is.

városi szavazatok megoszlása országos szinten a következő volt: régi jog alapján: 0,007%, föld alapján 13%, ház alapján 14,2%, jövedelem alapján 65%, diploma alapján 7%. Eger és Gyöngyös adatai eltértek az országos átlagtól, a hevesi városok társadalmában alacsonyabb volt a jövedelemmel rendelkezők reprezentációja az ingatlanvagyonnal rendelkezőkhöz képest. Ebből a helyi városi társadalom hagyományos tagozódására és a kisebb mértékű kapitalizálódásra lehet következtetni. Eger értelmisége is inkább kapcsolódott az egyházhoz és a vármegyéhez, tehát a hagyományos társadalom főbb szervezeteihez, semmint a kapitalista társadalmi csoporthoz.³

Az 1901-es választás

A választási kampány eseményei

A Függetlenségi és 48-as Párt⁴ szimpatizánsainak körében még élénken élt az előző, 1896. október 28-i választás emléke, mikor is a „*kurucz mivoltára büszke Egerben*” a „*félte őrzött, diadalhoz szokott*” zászló elesett. A választási vereség óta várva várták, „*hogya mikor megyen már szét az a bűnben fogant országgyűlés, melyet az önkény durva kezekkel hozott össze*”. Az országgyűlési választásokra készülődve 1901. februárjában tartotta meg első gyűlését a párt egri csoportja. Ekkor elhatározták, hogy a városi jelölt továbbra is az 1896-ban vereséget szenvedő Szederkényi Nándor marad. Szeptember 8-án ült össze a választási nagygyűlés a párt székhelyül szolgáló Korona vendéglőben. A függetlenségi párti Egri Hiradó részletesen beszámolt az eseményről. A nagygyűlést Imre Miklós, a párt Heves megyei elnöke nyitotta meg. A szónok, miután lelkesítőleg szólt a „*pyrrhusi-győzelemre*” készülő egybegyűltekhöz, Zalár Józsefet – „*a 48-as eszmék bajnokát, város-*

³ A számítás alapja: A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Pécs 2003. 71.; Majzik Viktor Hevesvármegye alispánjának jelentése a Hevesvármegye 1901. évi állapotáról. Eger 1902. 17.; Majzik Viktor Hevesvármegye alispánjának jelentése a Hevesvármegye 1905-ik évi állapotáról. Eger 1906. 27.; Majzik Viktor Hevesvármegye alispánjának jelentése a Hevesvármegye 1910-ik évi állapotáról. Eger 1910. 15.; A Magyar királyi Kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1906. 420.

⁴ Az 1874-ben alakult Függetlenségi Pártot kezdettől belső viták jellemezték, a társadalmi progresszió gondolata és ennek mibenléte megosztotta képviselőit. A politikai és társadalmi válságra adott válasz tekintetében liberális-demokratikus és agrárius-konzervatív ideológiához kapcsolódó, egymásnak gyakran logikailag ellentmondó programpontok keveredtek eszmerendszerükben. 1881-ben Ugron Gábor és Bartha Miklós csoportja gyakorlatilag önálló programmal jelent meg, melyben szinte evidenciaként kezelte a kiegyezést és a politikai jogok kiterjesztése helyett a nemzeti vívmányok fokozatos kiharcolására helyezte a hangsúlyt. 1884-ben a Mocsáry Lajos vezette Függetlenségi Párt egyesült az Irányi Dániel által vezetett 48-as párttal. Az unió után felvették a Függetlenségi és 48-as Párt nevet, a

unk büszkeségét” – javasolta a párt helyi szervezetének az élére. Zalár, „*az aranytollu nyugalmazott alispán*”, egyhangú megválasztása után szólásra emelkedett, beszédében a liberális eszmék és a Szabadelvű Párt kapcsolatát elemezte. Szavai bemutatják azt az ambivalens állapotot, mellyel egy reformkori múlttal rendelkező ellenzéki politikusnak szembe kellett néznie. Zalár egyértelműen kiált a liberalizmus eszmerendszere mellett, melynek segítségével kezdetét vette „*a magyar nemzetnek az európai nagy s művelt nemzetcsaládban az őt megillető, méltó érvényesülése*”. Liberális alapon állt az egész ország, így véleménye szerint hiba volt liberális pártot létrehozni, hiszen a liberalizmus összekapcsolta, nem pedig elválasztotta a különböző pártokat. Az önmagát kizárólagos igénnyel liberálisnak nevező Szabadelvű Párt, Tisza Kálmánnal az élen, az eszmét saját céljaira használta fel. Az egyéni politikai érdekeknek a „*nemzet ügyével*” való szembehelyezése és ennek a liberális jelzővel való palástolása, volt –Zalár szerint– a szabadelvűek legnagyobb bűne. A függetlenségi pártnak büszkén kell vállalni liberális jellegét és megoldást kell kínálni a legégetőbb társadalmi, gazdasági problémákra. A szónok egy válság által sújtott Magyarország-képet rajzolt fel: „*a magyar középbirtokos osztály elpusztul s a nép közül sok kivándorol és a nemzetre nézve elvész. A kisiparos munka nélkül szenved és sanyarog. Nagy ipar nincs. De van nagy adó, ..., nemzetadósság tömérdek, ..., kétharmad része az összes magyar birtoknak zálogba tettnek tekinthető.*” A problémák univerzális megoldásaként az önálló vámterületet megteremtését jelölte meg, mely lehetőséget teremt a nyomort enyhítő hazai ipar fejlődésére. Fontos politikai célja volt a szabadelvűekkel fúzióra lépett mérsékelt ellenzéki szavazók megnyerése. Sőt arra is lehetőséget látott, hogy „*Eger becsületének visszaállításában*” a szabadelvűek sem fogják akadályozni a függetlenségiakat. A gyűlés végén megválasztották a párt alelnökeit (Kapácsy Dezső, Petravich Bertalan, Alföldi Dávid, Csutorás László, a Híradó szerkesztője) és a negyedek elnökeit. A belvárost és a Hatvani hóstyát 4-4 negyedre osztották, külön szervezete volt a Cifrasáncnak és Egerhez tartozott a felnémeti és a két macklári negyed is. Minden negyed élére két-két személy került. Ezt követően felkérték Szederkényi Nándort, hogy szeptember 1-jén, a Városházán tartsa meg programbeszédét.⁵

pártelnök Irányi lett. Az új párt programjában továbbra is keveredtek a demokratikus és nemzeti gondolatok. A párt fokozatosan közeledett a 67-es rendszer elismeréséhez és a nemzeti és demokratikus követeléseit pusztán a választási retorika szintjén jelentek meg. Ugron Gábor az 1890-es évek elején hevesen fellépett a párt Kossuth-kultusza és a dinasztiaellenesség ellen. Az 1890. októberi pártgyűlés után Ugron Gábor tizenkét társával külön *48-as pártot* alapított. Az új párt kijelentette, hogy a delegációk tanácskozásaiban részt vesz és a kiegyezés megszüntetését fokozatosan kívánja elérni. Az egyházpolitikai harc során a Wekerle-kabinet egyházpolitikáját elfogadó huszontkét képviselő, Eötvös Károly vezetésével kilépett az anyapártból és megalapította a *Függetlenségi Néppártot*. Az egyházpolitikai

Az Egri Híradó szeptember 10-i száma igen szűkszavúan számolt be a szabadelvűeknek a függetlenségekkel egy időben, a Kaszinó épületében megtartott „*kisded*” értekezletéről. A gyűlésen Babics Aladár elnökölt, aki hosszan sorolta Lukács László pénzügyminiszternek, a város 1896-ban megválasztott képviselőjének, Eger érdekében tett – a Híradó által állítólagosnak nevezet – intézkedéseit. A szabadelvűek megválasztottak egy ötven fős küldöttséget, mely feladatul kapta, hogy ismét hívja meg Lukácsot az egri kerület képviselőjelöltjének. A lap emellett tudósított a megyei helyzetről is. Gyöngyösön Visontai Soma ugron-párti jelölt győzelmét valószínűsítették. Bíró Lajosnak, a gyöngyöspatai kerület szabadelvű jelöltjének nem volt ellenfele. A nagyfügedi kerületben dr. Dobóczy Ignác, eddigi szabadelvű képviselővel szemben Hellebronth Gézá indította a függetlenségi párt Ugron-ága, győzelmét a lap biztosra vette. A Pétervásáráról befutott hír arról tudósított, hogy a kormánypárti gróf Károlyi Sándor nem indul, ezért helyette gróf Keglevich Gyula mérkőzik meg a néppárti Komáromi Istvánnal, Kápolnán pedig a kossuth-párti Kállay Manó jelezte indulási szándékát.⁶

A szeptember 14-i szám részletes beszámolókat közölt a vármegye kampányrendezvényeiről. A tudósító fontosnak tartotta kiemelni, hogy jelentősen megváltozott a választások jellege, az 1899. évi XV. tc. ugyanis korlátozta a korteskedés lehetőségeit és megszüntette az „*embervásár*” szokását. A vezércikkíró reményei szerint most jött el az a nagy pillanat, mikor „*a mi józan kurucz népünk lelkesedése egész tűzével csak oly zászló körül csoportosul, melyen a jelszó: Magyar hazánk politikai és gazdasági függetlensége*”. Időközben a megye egyéb településein is zajlott a választási küzdelem. Hellebronth Géza szeptember 11-én a nagyfügedi városháza előtt ismertette programját. A Millennium téren összegyűlt sokaság előtt önmagát a 48-as eszmék hívének nevezte, de taktikusan nem foglalt állást sem Kossuth Ferenc sem Ugron Gábor frakciója mellett. Politikai programját rendkívül tömören mutatta be: „*Törekvésem az önálló vámterület, az önálló magyar hadsereg és az önálló magyar külképviselet kivívása.*” A kápolnai kerület szeptember

reformok ellen fellépő 48-as párt, ezután visszatért a Függetlenségi és 48-as Pártba. 1894 novemberében a párt újra kettészakadt egy *Ugron Gábor* vezette többségre és egy *Justh Gyula* vezette kisebbségre. Mindkét párt magának követelte a Függetlenségi és 48-as Párt elnevezést. A Justh-féle párt egyesült az Eötvös Károly által vezetett Függetlenségi Néppárttal és vezérének választotta az 1895-ben hazatért Kossuth Ferencet. Az 1896-os választásokon az Ugron frakció – hivatalos nevén: Szederkényi Nándor elnökle alatt álló Függetlenségi 48-as Párt – majdnem kiszorult a parlamentből, csupán 8 képviselői helyet szerzett, a függetlenségi szavazók többsége a Kossuth-féle pártot támogatta. A kért párt programja között lényegi különbség alig volt található, inkább a személyes konfliktusok jelentettek áthidalhatatlan szakadékot a két csoport között.

⁵ Az egri függetlenségi és 48-as párt gyűlése. In: Egri Híradó 1901. szeptember 10. 1–3.

⁶ Választási harcok a vármegyében. In: Egri Híradó 1901. szeptember 10. 3.

tember 12-én 300 fős küldöttséget menesztett a nemzeti párti dr. Samassa János egri jogtanárhoz. Samassa elfogadta a jelölést és önmagát Széll Kálmán hívének vallva kijelentette, hogy ő mindent támogat, *„ami a társadalmi rendnek, a józan szellemi iránynak, az anyagi jólét eszközeinek, a politikai egészséges fejlődésnek, a polgári alkotmánynak és szabadságnak védelmére és megerősítésére vezet”*. Tiszafüreden szeptember 15-én független jelöltet állítottak Graefel Andor, korábbi képviselő személyében, vele szemben Stand Antal vállalta a küzdelmet. A lap ezen a napon közölt első hírt Babocsay Sándor *„Kossuth Ferenc-párti”* politikus egri indulásáról.⁷

Szederkényi Nándor szeptember 16-án mondta el várva-várt programbeszédét. A jelölt és a párt vezetőinek szónoklatai lehetővé teszik, hogy bemutassuk a függetlenségi Ugron-frakció országos programjának helyi adaptációját. A szövegekből kitűnik, hogy a politikusoknak igazából nem volt üzenetük a helyi választók számára, elsősorban az országos politika problémáira hivatkoztak, speciális helyi ígéretet csupán elvételeként jelentek meg kampányukban.

A városháza udvarán összegyűlt *„több ezer”* ember előtt Kapácsy Dező, a párt helyi alelnöke nyitotta meg a választási nagygyűlést. Bevezetője után emelkedett szólásra Szederkényi, aki beszédét a múltba való visszatérítéssel kezdte. Miután megemlítette az 1896-os elvesztett választást, a Bánffy- és a Széll-kabinet politikáját ostromozta. Röviden szólt az elmúlt országgyűlés legfontosabb vitakérdéseiről, az ischli klauzulától az obstrukciós küzdelmeken át az ex lex állapotig. Véleménye szerint az elmúlt öt évben a szabadelvű kormányzat gazdasági válságba taszította az országot: *„az egész ország maholnap a hitelezők zálogtárgya lesz. Mert a mi nálunk épült, mind hitelre épült, a vasutaktól kezdve, Budapest palotasorán át az egri szőlőig. A pénz mind külföldről jött, s külföldre megy a száz milliókra menő évi kamat.”* Kritikával illette az adórendszert, melynek reformját a kormány csak ígérte de nem hajtotta végre. Fontos célként jelölte meg a kisiparos és kisbirtokos adómentes létminimum megteremtését. A kisipar és a földművelés megsegítésének ígérete beszédének jelentős antikapitalista eleme volt. A kereskedők számára az osztrák *„vigécek”* kiszorítását, a köztisztviselők és tanárok számára méltányos igényeiknek kielégítését helyezte kilátásba. Az önálló vámterület megteremtését tartotta a szükséges fejlődés elengedhetetlen feltételének. A felekezeti kérdéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy ő nemcsak a felekezeti egyenjogúságnak, hanem a felekezetek közötti békének a híve: *„nyitva ajtóm bárki számára, volt az zsidó vagy keresztény!”*. A függetlenségi párttal kapcsolatban megjegyezte, hogy ő 1868 óta tagja az eredeti pártnak, így annak Madarász József után ő a legidősebb tagja. Nem említette

⁷ Választási küzdelmek a megyében. In.: Egri Híradó, 1904. szeptember 1. 2–3.

ugyan Ugron Gábor nevét, de a kortársak számára nyilvánvaló volt, hogy ő a Kossuth Ferencel szemben álló kisebbségi csoport fontos személyisége. Beszédének végeztével a városi polgároknak azt ígérte, hogy sürgetni fogja a szőlőművelők számára fontos adóreformot, fellép az italadó mérsékléséért, az olasz bor vámtételének felemelését sürgeti és a kölcsönökkel terhelt szőlőtermelők számára állami védelmet dolgoztat ki, nehogy a filoxérát követően egy újabb szőlőbetegség véglegesen tönkretegye őket. Szederkényi beszéde nem volt eléggé világos, ezért Alföldi Dávid és Kapácsy Dezső kiegészítette azt. A két beszéd a teljes függetlenség eszméjét húzta hangsúlyosabban alá és Angyal részletesebben szólt az egrieket érzékenyen érintő szőlészeti támogatások emeléséről és a mezőgazdaság kiemelt támogatásáról.⁸

Babocsay Sándor szeptember 22-i kampányrendezvénye csupán egy rövid hír elejéig érdekelte a lapot. Ebből megtudhatjuk, hogy a Kossuth Ferenc párti képviselő beszédét Szederkényi-párti lakosok hallgatták, akik Szederkényit éltetve próbálták a jelöltbe fojtani a szót. A városháza udvarán lezajlott esemény Szederkényi éltetésével ért véget.⁹

Az 1901-es választás, „Kisütött a napsugára, Szederkényi ablakára”

Az Egri Híradó október 5-i számában foglalkozott Szederkényi Nándor győzelmével. Október 2-án reggel a negyedenként összegyűlt szederkényi-párti választók fehér zászlók alatt, fehér kokárdákkal a mellükön vonultak hangos zenészó mellett a Tisztikak elé. Itt már várták őket a fehércokárdás jogászok, akik az egri függetlenségek nagy fehér zászlójával a menet élére álltak. Öt cigánybanda húzta a kortesnótákat az összegyűlt tömeg számára. A Szederkényi-párt emberei fél kilenckor foglalták el a Városháza előtti teret, a piros kokárdás Babocsay-párt pedig a Városháza udvarán gyülekezett. A katonaság kettős kordont vont a fehér és piros kokárdások közé, így sikerült elkerülni a „meggyőződésből és lelkesedésből” fakadó verekedést. A szavazatszedő bizottságok munkáját katonák biztosították. Miközben folyt a szavazatok számlálása élénk társasági élet zajlott a város utcáin, „politizáló asszonyok, rikoltozó gyereksereg, szavazókért ide-oda robogó kocsik, kapacitáló kortesek, a zene mellett tánczölók” jelezték, hogy nagy események vannak készülöben az „örök” ellenzéki város életében. A szavazás során nyilvánvalóvá vált, hogy Babocsay hívei kisebbségben vannak, így öök elkeseredésükben sós kifflivel dobálták meg a sikerüket előre ünneplő fehércokárdásokat. A Cifra hóstyá szavazóhelyiségében Babocsay kortese jelent

⁸ Szederkényi Nándor programbeszédje. In: Egri Híradó 1901. szeptember 17. 1–3.

⁹ Egri Híradó 1901. szeptember 24. 3.

meg egyedül piros kokárdával, végül ő is jobbnak látta Szederkényire szavazni. A voksolás egyedi módját választotta Bata István, aki cigányzene mellett vonult a bizottság elé, ezzel kiérdemelte, hogy a városi sajtó név szerint is megemlékezzék róla. A kisváros életét felbolydító, izgalmakban bővelkedő választási nap Szederkényi Nándor ünneplésével ért véget. Szederkényi ünnepi beszédében két témával foglalkozott: részletesen kitért az 1896-os „*gyalázatos eseményekre*”, melyek igen mély nyomokat hagytak az akkor vesztes függetlenségek emlékezetében, valamint a házalóknak, zsibárosoknak nevezte ellenfeleit, akik „*visszaéltek*” Kossuth Lajos nevével és megpróbálták megteveszteni Eger lakosságát.¹⁰

A lap, a szerkesztőség egyik szorgalmas tagjának adatai alapján, Választási statisztika címmel különös beszámolót közölt. A lelkes zszurnaliszta kimutatta, hogy a Babocsay Sándorra szavazott 294 polgár közül 115 zsidó vallású volt, 81 pedig kinevezett –elsősorban megyei– hivatalnok. „*Ezen pártnak zömét tehát, vagyis 196 szavazót olyan választók képezték, akikre sehogysem lehet reámondani, hogy függetlenségi és 48-asok.*” A fennmaradó 98 választó közül 15-20 fő volt csupán, aki a 1896-ban nem a kormánypártot támogatta. Babocsay tehát, vonja le a következtetést, a kormánypárt embereire támaszkodva próbálta az ellenzék egységét megbontani.¹¹ Különösen szembeötlő az újság ekkor megjelent melléklete, melyben választási emlék címmel részletesen, név szerint és kerületi bontásban közöltek a két személyre esett szavazatokat.¹² Így tehát a városi polgárság maga is meggyőződhetett arról, hogy a kuruc hagyományokat visszautasítók elsősorban a városi zsidósághoz és a hivatalnokok közösségéhez tartoznak. A pártküzdelem kapcsán tehát enyhe antiszemitizmus és megyeellenesség olvasható ki a városi újság sorai közül.

A választás utóéletéhez tartozott az az Egyetértésben megjelent cikk, mely azt állította, hogy az egri választást úgy rekesztették be, hogy pár száz embert nem engedtek szavazni. A lap szerint erről táviratban értesítették Széll Kálmán miniszterelnököt. A hírt a vármegye hivatalos lapja is cáfolta.¹³

¹⁰ Éljen Szederkényi! In.: Egri Híradó, 1905. október 5. 1-3.

¹¹ Választási statisztika. In.: Egri Híradó, 1905. október 5. 5.

¹² Választási emlék az Egerben, 1901. október hó 2-án megtartott országos képviselő választásról. Melléklet az Egri Híradó 1901. évi 80. számához. 1-4. A kimutatás szerint Szederkényi Nándorra 813 fő, Babocsay Sándorra 294 fő szavazott. 611 választásra jogosult pedig nem vett részt a szavazásban.

¹³ Egri Híradó, 1901. október 5. 5

Egerben tehát Szederkényi Nándor¹⁴ győzedelmeskedett. Gyöngyösön az Ugron-párti Visontai Soma¹⁵ legyőzte a Kossuth-párt és a kormányoldal közös jelöltjét, báró Thotoczky Viktort. A patai kerületben a szabadelvű Bíró Lajos¹⁶ heves küzdelmet vívott Malatinszki Györggyel, aki azonban inkább a poroszlói kerület képviselői küzdelmébe vetette bele magát. Nagyfügeden Dobóczky Ignác visszalépése után Baumgartner lett Hellebronth Géza¹⁷ kormánypárti ellenfele, de nem sikerült legyőznie Hellebronthot. A poroszlói kerületben visszalépett Graefl Andor a korábbi, kossuth-párti képviselő, aki maga helyett Malatinszki Györgyöt¹⁸ ajánlotta. A

¹⁴ Szederkényi Nándor: 1838-ban született Egerben. Középiskoláit Egerben végezte, majd Pesten jogot hallgatott. 1862-ben megalapította a Mátra c. politikai hetilapot. 1867-ben Heves megye jegyzőjévé választották. A „hevesi ügy” időszakában felfüggesztették állásából és egy évig felségvétség vizsgálat alatt állt. 1871-ben párbajban megölte ellenfelét, ezért három havi fogságra ítélték. 1872-ben a mohácsi kerületben próbál 48-as párti programmal mandátumot szerezni, de ez csak a következő évben sikerül a dunapataji kerületben. 1874-től 76-ig a párt közlönyét, a Magyar Újságot szerkesztette. 1878-tól 1896-ig Eger országgyűlési képviselője. Az Ugron-párt elnöke volt, melyet hivatalosan: „Szederkényi Nándor elnöke alatt álló Függetlenségi 48-as Párt”-nak neveztek. 1896-ban elvesztette a választást Lukács László pénzügyminiszterrel szemben. Országgyűlési Almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerkesztő: Sturm Albert. Budapest, 1901. (a továbbiakban: Almanach 1901–1906.) 367.

¹⁵ Visontai Soma: 1854. november 19-én született Gyöngyösön. Középiskoláit Gyöngyösön és Budapesten, jogi tanulmányait Budapesten végezte. 1882-ben ügyvédi diplomát szerzett és Budapesten telepedett le. Ügyvédi tevékenysége mellett hírlapírással is foglalkozott. 1892-ben Újvidék függetlenségi képviselője lett. Mandátumát a szerb lakosság támogatásának is köszönhette, mivel az egyik helyi szerb politikust sikeresen védte egy ellene folyó büntető perben. 1896-ban és 1901-ben Ugron-párti programmal Gyöngyös képviselője lett, de 1901-ben nem lépett be a párt képviselőcsoportjába. Almanach 1901–1906. 391.

¹⁶ Bíró Lajos: 1856. augusztus 25-én született Budapesten. Jogi tanulmányainak befejezése után fél-fél évet töltött Párizsban és Berlinben. Két évig a Külügyminisztériumban dolgozott, majd Heves megyei birtokára vonult vissza gazdálkodni. A Heves megyei Önszegélyező Hitelszövetkezet elnöke, a gróf Károlyi Sándor által alapított Hangya szövetkezeti mozgalom megyei szervezője. A 1896-ban kerül be a parlamentbe a patai kerület képviselőjeként. A Nemzeti Párt híve volt, Szél Kálmán miniszterelnöksége alatt belépett a Szabadelvű Pártba. Almanach 1901–1906. 225.

¹⁷ Hellebronth Géza: 1855-ben született Heves megyében, 18. században letelepedett jelentős helyi politikai szerepet játszó nemesi családba. Középiskoláit Egerben, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. A Szolnok megyei Gyendán birtokolt földet. Gazdálkodással foglalkozott. Műkedvelő esztétaként elkészítette a birtokán épített templom teljes belső faberendezését. 1892-ben Törökszentmiklóson sikertelenül próbálkozott függetlenségi programmal mandátumhoz jutni. 1901-ben Ugron-párti programmal került be a parlamentbe. Almanach 1901–1906. 275.

¹⁸ Malatinszky György: 1842-ben született Heves megyében. Tanulmányait Gyöngyösön, Budapesten és Bécsben végezte. 1861-ben megyei esküdt lett, de a provizórium kihirdetése után nem vállalt állást, birtokaira húzódva gazdálkodott. A megyei bizottmány tagja. 1901-ben függetlenségi programmal került az országgyűlésbe. Almanach 1901–1906. 313.

kápolnai kerületben három jelölt indult és Okolicsányi Lászlót¹⁹ választották meg.²⁰ A pétervásári kerület képviselője pedig a szabadelvű gróf Keglevich Gyula²¹ lett.

A lap tudósításai ugyan elfogultak, de lehetőséget nyújtottak számunkra a század eleji választási küzdelem bemutatására. Az 1901-es választás során tehát jelentősen meggyengült a kormányzó Szabadelvű Párt Heves megyei pozíciója, hiszen az 1896-os négy képviselői hellyel szemben csupán kettőt sikerült 1901-ben megszerezniük. Az ellenzék nagy sikere volt Eger visszahódítása. A választási harc aktív részese volt az Egri Híradó, mely cikkeivel jelentősen befolyásolhatta a közvéleményt és így fontos modern eleme volt a hagyományos korteseszközökkel szervezett politikai kampánynak. Az újságban megjelent vezércikkek Szederkényi Nándor politikai irányzatával való teljes azonosulásról árulkodtak, az ellenfél, Babocsay Sándor számára szinte egyáltalán nem biztosítottak megnyilatkozási lehetőséget. Babocsay rendezvényeit a lap szinte teljesen elhallgatta. A politikai küzdelemben az ún. objektív tájékoztatás egyet jelentett a szederkényi-ellenes oldal „árulásának” leleplezésével, a lap ugyanis elsősorban arra törekedett, hogy bebizonyítsa Szederkényi a függetlenségi ideológia egyetlen autentikus híve, ellenfelei pedig igazából kormánypártiak és csak visszaélnék Kossuth nevével. Különösen sajtóságos volt a lap íróinak az a magatartása, ahogy a választási eredményeket közölték, és antiszemita célzásokkal próbálták bizonyítani, hogy valójában kik is állnak a konkurens függetlenségi irányzat mögött. Szederkényi beszédeiben sokat foglalkozott a függetlenségi párt hagyományos jelszavaival a demokratikus választójogi reform azonban még nem szerepelt ideológiájában. A felekezeti békére utaló szavak pedig korábbi, egyházpolitikai reformokat ellenző politikai magatartásának módosítását jelenthették.

Különösen figyelemreméltó, hogy a kor politikusai bizonyos fogalmakat milyen ellentétesen kezeltek és értelmeztek. A liberalizmus eszmerendszerének definiálása is a kényes kérdések közé tartozott. Az ellenzékiek nem tagadhatták meg közösségüket az 1848-as hagyomány részét képező szabad-

¹⁹ Okolicsányi László: 1865-ben született a Poszony megyei Zavar községben. Középiskolai tanulmányait Nagyszombaton és Pozsonyban végezte, 1883-ban Lipcsében jogot, 1884-ben Berlinben történelmet és nemzetgazdaságtant hallgatott. Jogi tanulmányait 1885–87 között fejezte be Budapesten. Ipolysági joggyakornokság után 1891-ben Budapesten nyitott ügyvédi irodát. 1892-től képviselője a kápolnai kerületnek Ughron-párti programmal. Almanach 1901–1906. 332.

²⁰ 1901. október 5. 4.

²¹ Gróf Keglevich Gyula: 1855. szeptember 4-én született Pétervásárán. A pétervásári uradalom birtokosa. 1901-ben választották meg először országgyűlési képviselőnek. Almanach 1901–1906.

elvű gondolattal, de szembekerültek azzal a problémával, hogy a kormány-párt nevében hordozta és ezáltal kisajátította a liberális elnevezést. Ebből az ideológiai csapdahelyzetből úgy akartak kikerülni, hogy a kormányzó elit nemzetellenességét hangsúlyozták és úgy mutatták be őket, mint akik az egyéni haszon érdekeit a közösség érdekei fölé emelik. Az ellenzék gazdasági programja azonban valójában már a liberalizmus kereteit feszegette, hiszen például a kistermelők és kisiparosok versennyel szembeni védelme vagy a protekcionizmus a kapitalizmussal és így a klasszikus liberalizmussal nehezen voltak összeegyeztethetők. Emellett külön problémát jelentett a megyében jelentős hídfőállásokkal bíró Ugron-frakció egyházpolitikai álláspontja is, mely az 1894–95-ös reformok létjogosultságának kétségbevonásán alapult, ez pedig mindenféleképpen a liberális eszmerendszertől való eltávolodásukat mutatta. Az Egerben kisebbségbe került Kossuth Ferenc-féle irányzat ebben az időszakban a demokratikus választójogi reform irányába mutatott túl a XIX. századi szabadelvűségen. A politikai ideológia reformkori és huszadik század eleji tartalma tehát sajátosan összemosódott –ez nagyszerűen tetten érhető Zalár József 1901. szeptember 8-i beszédében– és a rivális politikai csoportok önmagukat tekintették az eszme egyedüli hiteles képviselőinek, míg ellenfeleik, a legjobb esetben is politikai házalóknak minősültek. Az eszmei közösség azonban már régen nem létezett, a liberalizmus fogalmának különböző értelmezései gyakorlatilag egymásnak ellentmondó ideológiákat takartak, melyek a jobboldali radikalizmustól a modern demokratikus politika-felfogásig terjedhettek.

MAKAI JÁNOS

AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM VISSZHANGJA A HEVES VÁRMEGYEI SAJTÓBAN

Az 1905-1907. évi orosz forradalom nagy érdeklődést váltott ki a cár birodalmának határain túl is. Ez a tanulmány azt vizsgálja, hogyan tükrözödtek az oroszországi események a Heves vármegyei lapokban.

A Hevesvármegyei Hirlap és a Gyöngyösi Ujság

A 20. század első éveiben a megye jelenlegi területén számos helyi sajtótermék volt olvasható,¹ közülük azonban a téma szempontjából csak kettőt találtunk elemzésre érdemesnek. A politikai és vegyes tartalmú Hevesvármegyei Hirlap² hetente kétszer jelent meg Egerben. Szerkesztősége és kiadóhivatala az Egri Nyomda–Részvénytársasághoz kötődött. A Gyöngyösi Ujság a Gyöngyösi Jótékony Nőegylet társadalmi hetilapja volt. Mindkét újság elsősorban a hazai eseményekre, a vármegyei és helyi hírekre koncentrált, de időnként a külföldön történetekről is tájékoztatta olvasóit. A Hevesvármegyei Hirlap Külföld című rovatában 1905 és 1907 között 21 hír jelent meg. A legtöbb az európai parlamentek és kormányok működésével foglalkozott. Az osztrák belpolitika fejleményei nyolcszor szerepeltek, tehát a tudósítások több mint egyharmadát tették ki. Ez nem meglepő, hiszen az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati részének eseményei hatással voltak a magyar belpolitikára is. Norvégiáról háromszor, Bulgáriáról, Franciaországról és Angliáról egyszer-egyszer kaptak hírt az olvasók. A harmadik harmadot az Oroszországról szóló információk tették ki. Az orosz-japán háborúról négyszer, míg a forradalom eseményeiről háromszor tudósított a lap. A három hír még akkor is kevésnek tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a Hevesvármegyei Hirlap számai csak négy-hat oldal terjedelemben jelentek meg. Ugyanakkor azt is számba kell vennünk, hogy az 1905-1907-es évek-

¹ Hevesvármegyei Hirlap, Heves Vármegye Hivatalos Lapja, Hevesmegyei Lapok, Egri Híradó, Egri Ujság, Gyöngyösi Lapok, Gyöngyösi Ujság, Hatvan és Vidéke. Az Eger megjelenése az orosz forradalom éveiben éppen szünetelt, s csak 1910-től indult újra.

² A 20. század elejének helyesírása némileg eltért a maiétól, azonban a sajtótermékek címének használatakor és az idézetek esetében a történeti hűség érdekében ragaszkodtunk az eredeti írásmódhoz.

ben három vezércikk csak az orosz forradalommal foglalkozott, az Aktualitások című rovat egyik írása kitért az oroszországi antiszemitizmusra, s a cári birodalma jelentős súllyal szerepelt további két, külpolitikai témájú vezércikkben is.

A Hevesvármegyei Hirlaphoz hasonlóan a Gyöngyösi Újság szintén 13 írást jelentetett meg az orosz-japán háborúról és az első orosz forradalomról. Néhány különbség azért felfedezhető. Egyrészt a gyöngyösi lap cikkeiben nehezebb szétválasztani a két eseménysorozat elemeit. Ez természetesen nem kritika, mivel a háború és a forradalom részben párhuzamosan zajlott. Másrészt a Gyöngyösi Újság nagyobb figyelmet szentelt a Távol-Keleten történeteknek. Harmadrészt ebben a lapban mindössze két vezércikk foglalkozott Oroszországgal. A kettőből az egyik tért ki a forradalomra, de még ezt az utóbbi írást sem kizárólag a forradalomnak szentelték. (Az arány azonban kiegyenlítődött, mert az 1906-os évfolyam két hosszabb, bár nem címoldali cikke is Oroszország belső viszonyaival foglalkozott.) Negyedrész, míg a Hevesvármegyei Hirlap még 1907 tavaszán is tudósított az orosz helyzetről, addig a Gyöngyösi Újság csak 1906 végéig követte a cári birodalmában zajló eseményeket.

Az orosz–japán háborúról

Az 1904–1905-ben Oroszország és Japán által megvívott háborút szoros összefüggésben kell szemlélnünk az első orosz forradalommal, mivel az előbbi rámutatott a cári államapparátus gyenge pontjaira, és tovább éllezte a társadalmi feszültségeket. A fegyveres konfliktust az robbantotta ki, hogy a Távol-Keleten a két hatalom terjeszkedési iránya keresztezte egymást. Kínában az 1890-es években az oroszok lépéselőnybe kerültek: engedélyt szereztek a kelet-kínai (Mandzsúriát átszelő) vasútvonal felépítésére, majd bérbe vették a Liaotung-félsziget híres hadikikötőjét, Port Arthurt, s egyúttal megkapták a kikötőig vezető (dél-mandzsúriai) vasútvonal kiépítésének jogát is. A megerősödő Japán vissza akarta szorítani Oroszországot. A háború azzal kezdődött, hogy 1904. február 8-án³ a japán flotta megtámadta a Port Arthurnál állomásozó orosz hajókat, majd öt hónapig tartó ostrom után, 1905 elején a japán katonák bevonultak a kikötőt védő erődbe. 1905. február-márciusban a japán hadsereg a mandzsúriai Mukdennél vívott hosszú ütközetben újabb nagy győzelmet aratott. 1905. május 27-én a Csuzimaszorosban a japánok legyőzték a fél éves út után a Távol-Keletre érkező

³ A kronológiai adatokat mindenütt a Gergely-naptár szerint adtuk meg. Ezért datálásunk eltérhet azon irodalmakétól, amelyek a Julián-naptár szerinti időpontokat hozzák. Az utóbbi a 20. század elején, egészen az 1918-ban végrehajtott naptárreformig 13 napos késést mutatott a Gergely-naptárhoz képest.

balti hajóhadat is. Mivel 1905 nyarára mindkét ország kimerült, tárgyalások kezdődtek, s a hadviselő felek 1905. szeptember 5-én az amerikai Portsmouthban békét kötöttek. Oroszország kénytelen volt a győztes fél javára lemondani Port Arthur bérleti jogáról, a dél-mandzsúriai vasútvonalról és Szahalin szigetének déli részéről.⁴

A Gyöngyösi Ujság 1905. évi első száma visszatekintést közölt az előző év eseményeire, s rácsodálkozott a japán sikerekre: „Ami az egész világ osztatlan érdeklődését bilincselte le az esztendő egész folyamán, az orosz-japán háború volt. Csodálatos dolgok történnek a föld szélső keleti oldalán, a Csendes Óceán partjai mellett. Nemcsak azért, mert olyan nagy és véres csaták színhelye a mandzsúriai harcmező, amilyeneket talán Attila óta nem látott a világ, hanem főként azért, mert ezeket a világrengető csatákat a föld leghatalmasabb országa vívja egy olyan nép ellen, melyet eddig alig ismertünk... És a nép, mely ez iszonytató csatákból mint győztes került ki, csak most lett ismertté a világ előtt, most, amikor sorra veri a legnagyobb szárazföldi európai hatalomnak sok százezernyi seregeit.”⁵

A háború egyik legfontosabb eseményére a Hevesvármegyei Hírlap igen gyorsan reagált. A japánok 1905. január 1-jén vonultak be Port Arthurba, s az erőd átadásának híre már négy nappal később megjelent. A rövid tudósítás az orosz ellenállást hősielesnek, a japánok által szabott feltételeket pedig korrektnek nevezte.⁶ Valójában egyik fél sem érdemelt dicséretet, mivel két agresszor harcolt egymással kínai területen.

A Távol-Keletre küldött balti flotta katasztrófájáról szintén gyorsan beszámolt a Hevesvármegyei Hírlap: „Az orosz–japáni háborúnak megint megérkezett az újabb szenzációja. A japáni flotta derekasan megverte az orosz hajóhadat. Ugy látszik, a japániak győzelme nagyobb, mint a melyet remélhattünk. Az orosz tengeri haderő csaknem teljes tönkretételéről van szó.”⁷ Ez a híradás pontos volt, és egyértelműen a japánok iránti szimpátiáról árulkodott. A Gyöngyösi Ujság három nappal későbbi száma is foglalkozott a csuzimai csatával. Szintén a japánokkal rokonszenvezett: a győztes Togót hős admirálisnak, a tengernagy sikerét pedig a világtörténelemben páratlanul álló győzelemnek nevezte. Konkrét információkkal is szolgált az olvasóknak: 22 megsemmisített, ill. elfogott orosz hadihajóról számolt be,

⁴ Az orosz–japán háborúhoz: 20. századi egyetemes történet. I. kötet, 1890–1945. Szerk.: Diószegi István, Harsányi Iván, Krausz Tamás, Németh István. Korona Kiadó, Bp., 1995. 162–163. Mihail Heller: Az Orosz Birodalom története. In: Orosz történelem. I. kötet (a továbbiakban: Heller). Osiris Kiadó. 2000, Bp., 1996. 577–584.

⁵ Gyöngyösi Ujság, 1905. január 1. 3.

⁶ Hevesvármegyei Hírlap, 1905. január 5. 2.

⁷ Uo., 1905. június 1. 1.

sőt név szerint említett egy olyan hajót, amely Vlagyivosztokból indult, de aknára futott, és felrobbant.⁸

Az orosz flotta tengeri katasztrófáját követően a Heves vármegyei sajtó a béke kérdésével kezdett foglalkozni. A Gyöngyösi Ujság fentebb említett tudósítása sajnálkozva jegyezte meg, hogy a csuzimai csata után Pétervárott még mindig nem gondolnak a békekötésre, s továbbra is vért és pénzt áldoznak erre a szerencsétlen háborúra.⁹ A Hevesvármegyei Hirlap nem sokkal később már arról számolt be, hogy Oroszország hajlandó a tárgyalások megkezdésére. Mindezt a közvetítést vállaló Theodore Roosevelttel amerikai elnök érdemének tekintette. Elképzelhetőnek tartotta, hogy a felek hamarosan fegyverszünetet kötnek, a békekötést illetően azonban meglehetősen szkeptikus volt.¹⁰ Közel egy hónappal később ugyanez a lap már jobb híreket közölt az olvasókkal: „Oroszország és Japán között a békétárgyalások komoly stádiumba jutottak. Oroszország végre belátta, hogy kénytelen békét kötni s a két harcoló fél Roosevelttel közbenjárására a tanácskozás helyében is megegyezett.”¹¹ A béke kérdése a Gyöngyösi Ujság 1905. augusztus 9-i vezércikkében is szerepelt. A szerző II. Vilmos német császár és II. Miklós orosz cár júliusi találkozója kapcsán meglehetősen szarkasztikus stílusban arról elmélkedett, hogy vajon vállalt-e szerepet a német uralkodó az orosz-japán konfliktus lezárásában.¹²

A szeptember 5-én kötött békére a Gyöngyösi Ujság már öt nap elteltével reagált. A Tárca című rovatban egy Karikás nevű szerző több kérdést is feszegetett. A orosz és japán parancsnokokat illetően például markáns véleményt fogalmazott meg: „Oyama, Togo, Nogi, Oku, Kuroki, Nodzu – mindmegannyi kiváló hadvezéri elme... s ezekkel szemben micsoda szánalmas hadvezéri alakok állanak élén az orosz seregnek!” Az utóbbiak közül néhányan személy szerint is megkapták a magukét. Alekszejev tengernagyot, a cár távol-keleti helytartóját például a szerző csapnivaló diplomatának, tudatlan katonának és terméketlen elmének nevezte, s ez a jellemzés száz év elteltével sem tűnik megalapozatlannak.¹³

A gyöngyösi lap fenti cikkének szerzője Port Arthur német vezetéknévű orosz parancsnokáról az alábbiakat írta: „Itt van Stössel, aki a világ legerősebb várát, a szinte hihetetlenül megerősített Porth–Arthurt nem tudta meg-

⁸ Gyöngyösi Ujság, 1905. június 4. 4.

⁹ Uo., 4.

¹⁰ Hevesvármegyei Hirlap, 1905. június 15. 1-2.

¹¹ Uo., 1905. július 13. 2.

¹² Gyöngyösi Ujság, 1905. augusztus 9. 1-2.

¹³ A parancsnokok összehasonlítása és Alekszejev tengernagy jellemzése: Uo., 1905. szeptember 10. 2.

védellemezni. Ellenben most, hogy hazakerült, egyre-másra veszi a palotákat Szt.-Pétervárott. – Mint szegény ember ment el Porth–Arthurba parancsnoknak s mint többszörös milliomos tért onnan vissza.”¹⁴ A tábornok dicstelen szereplésével és gyors meggazdagodásával a 20. század végének magyar nyelvű szakirodalma is foglalkozott. A Koronás portrék című kötet megerősítette, ill. kiegészítette a Gyöngyösi Ujság információit. Eszerint a körülzárt Port Arthur erődjében a hősként ünnepelt parancsnok nem a tifusztól és skorbuttól elgyöngült sebesültek élelmezésére fordította az országos adakozásból és a kincstárból származó javakat, hanem eladta az ellenségnek. Ötszáz rubel volt nála egy tehén, huszónöt egy tyúk – ebből aztán szépen összejött néhány jövedelmező bérház ára a fővárosban.¹⁵ Anatolij Stössel ténykedése, elsősorban Port Arthur feladása már saját korában akkora felháborodást keltett, hogy arra a cári rendszernek is reagálnia kellett. Őt és egykori tisztjeit az orosz közvélemény nyomására 1907-ben katonai bíróság elé állították. 1908-ban Stösselt főbűnösneként halálra ítélték, majd az ítéletet tízévi várbörtönre módosították. Azonban még ezt a büntetést sem kellett letöltenie, mert II. Miklós 1909-ben kegyelemben részesítette.¹⁶

A Gyöngyösi Ujság Karikás nevű cikkírója nem minden orosz parancsnokhoz volt olyan szigorú, mint Alekszejevhez és Stösselhez. Rozsgyesztvenszkij tengernagyot csak szerencsétlennek nevezte,¹⁷ s ebben is igaza volt. Mint ismeretes ő volt a parancsnoka annak a flottának, amelyet a csuzimai csatában Togo admirális megsemmisített. Az oroszok veszteségei katasztrofálisak voltak: az ütközetben részt vevő 37 hajóból a japánok 19-et elsüllyesztettek, 5-öt pedig elfogtak.¹⁸ Zinovij Rozsgyesztvenszkij tengernagy azonban nem hibáztatható a vereségért, mivel a parancsnoksága alatt álló flotta nem volt egy súlycsoportban a korszerűbb japán hajóhaddal.

A Gyöngyösi Ujság az 1904-es orosz vereségek alapján már egy 1905. január elsejei cikkében a cárizmus bukását jósolta: „Az Isten nem ver bottal! – A cár s az orosz főnemesség, mely a legcudarabbul gázol végig az emberi jogokon, megérdemlik ezt a szörnyű megaláztatást. Igaz, hogy míg ők tehetetlen dühökben tombolnak, az alatt az ártatlan, az ártatlan és elcsigázott orosz nép százezrei pusztúlnak el a harcmezőkön és mégis valószínű, hogy

¹⁴ Uo., 1905. szeptember 10. 2.

¹⁵ Gereben Ágnes: Az utolsó Romanov. In: Koronás portrék. Válogatta és szerkesztette: Szvák Gyula. Kozmosz Könyvek, 1987. 328.

¹⁶ A Stössel elleni eljáráshoz: Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája (1900-1991). Szerkesztette: Krausz Tamás és Szilágyi Ákos (a továbbiakban: Kronológia). Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 34-35, 38.

¹⁷ Gyöngyösi Ujság, 1905. szeptember 10. 3.

¹⁸ A csuzimai csata orosz veszteségeihez: Ormos Mária - Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 184.

áldás szakad a csaták veszteséből az agyonkínzott orosz népre. Mert most kell a legkínosabban meggyőződnie Oroszország urának arról, hogy rabigába görnyesztett nemzet hős cselekedetekre nem képes, hogy a mai rendszer mellett tönkre kell mennie a cár birodalmának és hatalmának... nincs messze az idő, hogy derengeni fog Oroszország felett is”¹⁹ A cikkből úgy tűnik, szerzője nem a forradalmat várta, hanem az alkotmányos rendszer megte-remtésében látta a megoldást.

A véres vasárnapról

Az első orosz forradalom nyitánya a véres vasárnap, vagyis az 1905. január 22-i szentpétervári vérengzés volt. A tragikus esemény egyik főszereplője, Gapon pópa valószínűleg komolyan gondolta a keresztényi jóságot, hitt a cári gondviselésben, bízott a kormányzat méltányosságában. Gapon 1904-ben munkásszervezetet hozott létre Szentpéterváron. Az ún. megbízható munkásokat igyekezett tömöríteni, s az év végére a tagok létszáma körülbelül 10 000-re emelkedett. A pópa kapcsolatot tartott az orosz főváros rendőrpáncsnokával is, nem véletlenül szokás a szervezkedést a rendőrszocialista jelzővel illetni. 1905 januárjában a Putyilov-gyárban történt elbocsátások miatt Szentpéterváron sztrájk kezdődött, amely hamarosan általánossá vált. Gapon ekkor azt javasolta, hogy a munkások petícióval forduljanak a cárhoz. A folyamodvány elsősorban a munkásság helyzetének javítását kérte, de ezen túlmutató követeléseket is tartalmazott. Január 22-én a felvonulók nagy számban gyülekeztek főváros több pontján, és a Téli Palotához szerettek volna vonulni. Sokan ünneplő ruhát öltöttek, templomi zászlót, szentképet vagy az uralkodó párról készült portrét vittek magukkal. A katonaság azonban sortűzekkel és lovasrohamokkal próbálta megakadályozni, hogy a munkások eljussanak a város szívébe. Azoknak, akik mégis elérték a Palota teret, ugyanebben a szörnyű fogadtatásban volt részük. Gapon pópa, aki a petíció átadását vállalta, a Narvai kapunál megsebesült, és eltűnt hívei köréből. A cár pedig egyáltalán nem is tartózkodott Szentpéterváron, hiába hirdette zászló a jelenlétét a Téli Palota tornyán. II. Miklós nem tervezte a folyamodvány átvételét, alattvalóival szemben inkább az erőszakos módszerek alkalmazásának híve volt.²⁰

A Heves vármegyei lapok közül a Gyöngyösi Ujság már egy hét elteltével tudósított a szentpétervári eseményekről, igaz, túl sok konkrétumot nem árult el. Szörnyű színjátékról írt, ill. arról, hogy az éhező nép vére patakok-

¹⁹ Gyöngyösi Ujság, 1905. január 1. 3.

²⁰ A véres vasárnaphoz: Menyhárt Lajos: Az orosz vihar, 1905 (a továbbiakban: Menyhárt). Kossuth Könyvkiadó, 1984. 5–63.

ban folyik.²¹ Egy héttel később már konkrétabb információkat közölt: január 21-én nyolcezer forradalmárt lőttek le Szentpéterváron a cár katonái.²² Ennek a hírnek éppen a fele volt igaz. A vérengzés egy nappal később történt, az áldozatok számát pedig talán sohasem fogjuk pontosan megtudni. A hivatalos adatok szerint 96-an haltak meg, míg az újabb szakirodalom körülbelül ezerre becsüli a halottak számát.²³ Nyolcezer forradalmárt egyébiránt azért sem gyilkolhattak meg, mert kérdés, hogy 1905. január 22-én összesen volt-e ennyi igazán forradalmi meggyőződésű ember az orosz fővárosban. A pontatlanság azért tekinthető bocsánatos bűnnek, mert az információ a Tárca című (vagyis az irodalmi) rovatban jelent meg. A hír második fele viszont igaznak bizonyult. A Gyöngyösi Ujság a következő hónapban még egyszer visszatért a kérdésre, de túl sok adalékkal ekkor sem szolgált.²⁴ Több mint egy évvel később viszont Gapon pópa, „a híres munkásvezér” meggyilkolásáról számolt be a lap. Ez azért meglepő, mert addig egyáltalán nem is említette, pedig a cikk szerint az európai sajtó hónapokon át hasáboakat írt róla. A tudósítás lényege: az orosz anarchisták (az eszerek) azzal vádolták Gapont, hogy a rendőrség kéme, majd egy Szentpétervár közelében levő nyaralóban négyen „rövid beszélgetés után a csillárra felakasztották.”²⁵

A Hevesvármegyei Hirlapban mindössze egy írás foglalkozott a véres vasárnappal. Az viszont vezércikk volt, és meglehetősen szemléletesen mutatta be a tragikus januári eseményeket: „A világ borzalommal tekint Oroszországra, a hol hallatlan vérengzés folyik a cár, az atyuska kegyelméből és a nép szabadságra törekvése folytán. Különös, véres, borzalmas szabadságharc ez, mihez foghatót nem tud felmutatni a világtörténelem. Az emberek fegyvertelenül, óriási tömegekben vonulnak az atyuska kegyes színe elé s az atyuska halomra lövöldözteti őket az utcákon. Vérszag árad szét mindenütt, szétroncsolt tagok, átlőtt koponyák véres tavakban fürödve hevernek a csári parancsra csodálatosan megépített Szentpétervár fényes utcáin. A golyó, mint az atyuska, nem ismer irgalmat. Asszonyok, gyermekek erős férfiakkal áldozatul esnek a mészárlásnak. Nem is százak, de tizezrek hullanak rakásra.”²⁶

²¹ Gyöngyösi Ujság, 1905. január 29. 3.

²² Uo., 1905. február 5. 3.

²³ A véres vasárnap halálos áldozatainak számához: Heller, 590. Kronológia, 27.

²⁴ Gyöngyösi Ujság, 1905. március 26. 1.

²⁵ Uo., 1906. április 29. 3.

²⁶ Hevesvármegyei Hirlap, 1905. február 23. 1.

Az alkotmány születéséről

A véres vasárnapot országszerte sztrájkok és pusztító parasztmozgalmak követték. Az önkényuralom csődbe jutott. A Gyöngyösi Ujság a pattanásig feszült helyzet megoldását az alkotmányos berendezkedés megteremtésétől várta. Már 1905. január 1-jén arról írt, hogy „alkotmányt akarnak adni az orosz népnek”, de egyúttal közölte a hír cáfolatát is.²⁷ A hónap végén a lap a cár tanácsadóiban reménykedett. Úgy vélte, ők be fogják látni, hogy az alkotmány iránti követelés jogos, és önként meg fogják adni azt, amit erőszakkal ki lehet csikarni.²⁸ Október közepén a lap változatlanul az alaptörvény megalkotásában bízott. Miután a véres moszkvai eseményekről tudósított, a következőket írta: „A Japánnal kötött béke nem adta meg Oroszországnak a belbékét, s valószínű is hogy mindaddig nem lesz a muszkabirodalomban nyugalom, míg a cár népének meg nem adja a feltétlen, korlátlan alkotmányosságot.”²⁹ Aki ezeket a sorokat száz év elteltével olvassa, viszonylag könnyű helyzetben van, hiszen pontos információkkal rendelkezik az első orosz forradalomról. A Gyöngyösi Ujság munkatársai a jövőt természetesen nem láthatták, a múltat azonban ismerniük kellett. Elgondolkodtató, hogy a hosszú önkényuralmi berendezkedés után, szinte csodaszerűen tartották az alkotmányt. Az pedig végképp meglepő, hogy az utóbbi cikk szerzője (feltehetően a szerkesztő) a feltétlen és korlátlan alkotmányosság megteremtésében reménykedett.

1905 őszén tovább nőtt a feszültség Oroszországban. Október 20-án a Moszkva–Kazany vonal vasutasai sztrájkolni kezdtek. Ez a munkabeszüntetés általánossá szélesedett, és megbénította az egész ország életét. Közben megalakult a szentpétervári munkásküldöttek szovjetje, amely ráadásul nem is az első ilyen jellegű szervezet volt a birodalom területén.³⁰ A cár kénytelen volt engedményeket tenni: október 30-án manifesztumot adott ki. A kiáltvány aláírása előtt a Szentpétervár közelében elhelyezkedő Petyerhofban heves vita bontakozott ki. A cári család tagjai szitkokat szórtak egymásra, majd Nyikolaj Nyikolajevics és Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg az íróasztal mögé szorította II. Miklóst, amelyen már ott feküdt az aláírásra váró szöveg. A cár azonban még ekkor sem volt hajlandó kézjeggyel ellátni a dokumentumot. Amikor a nagyhercegek kimerültek, Szentpétervárról megérkezett Szergej Witte, a miniszteri bizottság elnöke, a kiáltvány egyik szerzője. Amikor Witte sem járt sikerrel, ismertette az uralkodóval a legfris-

²⁷ Gyöngyösi Ujság, 1905. január 1. 3.

²⁸ Uo., 1905. január 29. 3.

²⁹ Uo., 1905. október 15. 2.

³⁰ Az 1905. októberi eseményekhez: Kronológia, 28.

sebb híreket. Ezek szerint a birodalomban a sztrájkolók száma meghaladta az egymilliót, a falusi lázongóké a hárommilliót; a parasztok kétezer földesúri kúriát dúltak fel és lázongás jelei mutatkoztak a távol-keleti hadszíntérről hazatérő csapatok soraiban. Witte jelezte, hogyha a munkások, parasztok és katonák megmozdulásai összeolvadnak, a kiáltvány pedig nem éri el a célját, öfelségének családjával együtt emigrálnia kell Oroszországból. A miniszteri bizottság elnöke közölte, hogy a németek a cár kívánságára készek egy torpedórombolót Petyerhofba küldeni. Úgy látszik, a német hadihajón való menekülés gondolata hatott, mert II. Miklós tízpercnyi gondolkodás után aláírta a manifesztumot.³¹

A kiáltvány legfontosabb részei az alábbiak voltak:

„1. A lakosságnak megadandók a polgári jogok megdönthetetlen alapjai, amelyek a vallás- és szólásszabadság igazi sérthetelenségén, az egyesülési és gyülekezési szabadságon alapulnak.

2. Az elrendelt birodalmi дума-választások megszakítása nélkül, amennyire a дума egybehívásáig rendelkezésre álló idő megengedi, mindama néposztályok, amelyek a választási jogból ez idő szerint teljesen ki vannak zárva, a дума törvényhozásában való részvételre feljogosítandók. Az általános választójog életbe lépésének feltételeit az új törvényhozó testület fogja meghatározni.

3. Megdönthetetlen alapelv legyen, hogy a birodalmi дума hozzájárulása nélkül semmilyen törvény életbe nem léphet, és hogy a nép választottjainak megadassék a lehetőség, hogy az általuk kinevezett hatóságok eljárásának törvényességét akadálytalanul ellenőrizhessék.”³²

A fentebb idézett szövegből az derül ki, hogy a cár egyrészt polgári szabadságjogokat, másrészt törvényhozó dumát ígért Oroszországnak. A második pontban az elrendelt birodalmi дума-választások kifejezés alatt azt kell érteni, hogy a cár 1905 augusztusában már kiáltványban jelentette be egy képviseleti szerv felállítását, amely csak tanácskozási joggal rendelkezett volna.³³ Az 1906-os törvények nélkül az 1905. október 17-i manifesztumot még túlzás alkotmánynak tekinteni. A Heves vármegyei sajtó viszont már erre is alkalmazta az alkotmány kifejezést.

A Hevesvármegyei Hírlap már néhány nappal a kiáltvány megjelentése után arról tudósított, hogy az orosz cár alkotmányt adott a népének, de

³¹ Az 1905. október 30-i kiáltvány aláírásának előzményeihez: M. K. Kaszvinov: Huszonhárom lépcsőfok a halálba. Kossuth Könyvkiadó, 1987. 78-80. (Kaszvinov könyvének szemlélete több vonatkozásban is vitatható, azonban a manifesztum aláírásának körülményeit Szergej Witte visszaemlékezései alapján ismerteti, s ezért azok leírása hitelesnek tekinthető.)

³² A kiáltvány szövege: Menyhárt, 233-234.

³³ Az 1905. augusztus 19-i kiáltványhoz: Kronológia, 28.

azt sugallta olvasóinak, hogy ezt lépést korábban kellett volna megtenni.³⁴ Hogy az 1905. évi utolsó szám vezércikke hasonló vélekedést tartalmazott, arra bizonyíték a címe is: Késő... A fenti írás szerzője nagyra értékelte az akkorra miniszterelnökké kinevezett Szergej Witte tevékenységét: „Witte, a legnagyobb orosz megértette az idők teljességének eljövételét. Igazán bámulatos, emberfölötti munkát végez ez a jobb sorsra érdemes, lángeszű államférfi, a ki becsületes erőfeszítéssel mindent elkövetett, hogy a cárizmust az alkotmány ígéretföldjére bevezesse és az új Oroszország történelmébe is átvigye. Leirhatatlan erőlködések közepette alkotmányt erőszakolt ki a cártól népének, iparkodott vele nagyon, mert tudta, hogy talán már holnap késő lesz... Most a reakció akarja elnyelni Wittét, a mozgalom árja el akarja sodorni a tulzók részéről. Áldozat lesz ő is...”³⁵ A cikk szerzője, akinek a neve az aláírásból nem derül ki, jól látta Wittének az október 30-i kiáltvány létrejöttében játszott szerepét. Azt is érzékelte, hogy az önkényuralom hívei meg akarnak tőle szabadulni. A szó köznapi értelmében a miniszterelnök nem lett áldozat. A szélsőjobbboldali, ún. feketeszázás szervezettek gyűjtőpártja, az Orosz Nép Szövetsége 1906 februárjában ugyan meg akarta gyilkolni, de a bombamerénylet nem sikerült.³⁶ Politikai értelemben azonban nem sokkal később valóban áldozat lett: Szergej Witte áprilisban kapta meg a cár saját kezűleg írt levelét, amelyből felmentéséről értesülhetett. Az idő kerekét viszont nem lehetett visszaforgatni, ui. néhány nappal Witte leváltása után II. Miklós aláírta az állami alaptörvényeket. Ezek már valóban az alkotmányt jelentették, bár maga a szó nem szerepelt a szövegben. Az állami alaptörvények olyan „duma-monarchiává” változtatták Oroszországot, amelyen belül az önkényuralomnak meg kellett férnie a parlamenttel.³⁷

A Gyöngyösi Ujság 1906. december 23-i számának egyik cikke az 1906-os év orosz eseményeinek meglepően alapos bemutatását adta. Ez persze csak addig jelenthetett meglepetést, amíg az olvasó rá nem jött, hogy az írás Szentpéterváron készült. A szerző, aki Stokkátor Jánosként jegyezte a cikket, megadta az alkotmány megszületésének okát, és kevesellte az abban biztosított jogokat: „A cár nem tudván ellenállni az alulról felfelé törő rettenetes nyomásnak, parlamentális képviselőket, népszabadságot ígért az orosz népnek, de ígéretét csak félig tartotta meg, mert az orosz parlament-

³⁴ Hevesvármegyei Hírlap, 1905. november 5. 2.

³⁵ Uo. 1905. december 31. 1.

³⁶ A Witte elleni merénylethez: Bebesi György: A cári monarchia „védőszentjei”. Pogromlovagok és szürke kardinálisok (a továbbiakban: Bebesi). Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és Balkán története és kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2001. 83, 151.

³⁷ Witte leváltásához és az állami alaptörvényekhez: Heller, 593-596.

nek, vagyis a dumának kevesebb autonómiát és jogot adott, mint amennyi nálunk egy törvényhatósági bizottságnak van.”³⁸

Az I. Állami Dumáról és feloszlatásának következményeiről

Az 1906 májusa és júliusa között ülésező I. Állami Duma 478 képviselőjének elsőprő többsége ellenzéki volt.³⁹ Az 1906 végén készült visszatekintő cikkében a Gyöngyösi Ujság utalt a дума összetételére, sőt a korlátozott választási szabadságra is. Stokkátor János azt írta, hogy a forradalmárok és felforgatók pártjának annak ellenére meglehetősen számú képvisellete volt a dumában, hogy a cári ukáz csaknem kizárólag a nemességnek és a parasztságnak adta meg a választójogot.⁴⁰ A forradalmárok és felforgatók pártja alatt minden bizonnyal a szociáldemokrata munkáspártot értette. Ettől azonban fontosabb kérdés az, hogy a választójoggal kapcsolatos információ nem volt pontos, mivel a polgárok és a munkások is szavazhattak. A választás az alábbi szisztéma alapján történt: először cenzusos alapon elektorokat választottak, s egy elektor megválasztásához a földbirtokosok kúriájában 2000, a városiakéban 4000, a parasztokéban 30 000, a munkásokéban pedig 90 000 szavazatra volt szükség.⁴¹ Azt viszont jól érzékeltette a Gyöngyösi Ujság, hogy még a meglehetősen antidemokratikus alapon létrejött képviselleti testület is túlságosan radikális volt az uralkodó szemében: „A dumában csak olyan hangok hallatszottak, mit a forradalmárok titkos gyűlésein, s e radikális beszédek hatása annnyival is végzetesebb volt az autokraciára nézve, mert a sajtó naponta százezer és százezer példányban vitte hírül az orosz népnek, hogy az általa választott képviselvényben is követeli a cár és a főpapság, nemkülönben az autokrata főnemesség jogainak korlátozását és a teljes népszabadságot, az általános titkos választói jogot. Hasztalan intett és izent a cár, hogy a дума-képviselők tartózkodjanak a radikális hangtól.”⁴²

II. Miklós 1906. július 21-én feloszlatta az I. Állami Dumát. Ürügyként azt hozta fel, hogy a testület két nappal korábban kiáltványt intézett az orosz néphez a földrendezés kiharcolásáról. A cár új választásokat írt ki, miniszterelnököknek pedig – a Szergej Wittét követő Iván Goremikin helyett – Pjotr

³⁸ Gyöngyösi Ujság, 1906. december 23. 2.

³⁹ Az I. Állami Dumához: Kronológia, 31.

⁴⁰ Gyöngyösi Ujság, 1906. december 23. 2.

⁴¹ Az I. Állami Duma képviselőinek megválasztásához: Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: Oroszország története. Maecenas, 1997. 433.

⁴² Gyöngyösi Ujság, 1906. december 23. 2

Sztolipint nevezte ki.⁴³ A дума feloszlátásáról mindkét megyei lap tudósított. A Hevesvármegyei Hírlap ezt már július 26-án megtette, a Gyöngyösi Újság viszont csak december 23-i számában foglalkozott a kérdéssel.⁴⁴ Az utóbbi a cár lépésének indokát is megadta. Eszerint a feloszlátást a forradalmárok által gyűlölt belügyminiszter, Pleve meggyilkolása előzte meg.⁴⁵ A közölt információ azonban nem felelt meg a valóságnak, mivel Vjacseszlav Pleve ellen nem az említett időpontban, hanem két évvel korábban követtek el halálos kimenetelű bombamerényletet. Közvetlenül a képviseleti szerv feloszlátása előtt Sztolipin volt a belügyminiszter, aki a tárcát miniszterelnöki kinevezése után is megtartotta.⁴⁶

A cári döntés következményeiről a két lap egymástól teljesen eltérő módon tájékoztatta olvasóit. A Hevesvármegyei Hírlap arról írt, hogy a дума tagjai finn területre vonultak, s onnan kiáltványt bocsátottak ki az orosz néphez.⁴⁷ Ez az információ megfelelt a valóságnak: a дума feloszlátása után a képviselők egy 180 fős csoportja a finn Viborgba utazott, s ott polgári engedetlenségre szólította fel a lakosságot.⁴⁸ A Hevesvármegyei Hírlap alapvetően nyugodtnak ítélte meg a helyzetet, bár jelezte, hogy még radikális események várhatók.⁴⁹ A viharos következményekről azonban egyáltalán nem számolt be. Az orosz belpolitikára csak több mint fél év elteltével tért vissza. A Gyöngyösi Újság viszont 1906 végén részletesen tudósított a дума feloszlátásának következményeiről. A már többször említett Stokkátor János írt a gyári munkások sztrájkjairól, tüntetéseiről és a katonák zendüléseiről, valamint ezen megmozdulások elfojtásáról. Arra is utalt, hogy ezután merényletek következtek, köztük az, amelyet a miniszterelnök ellen követtek el a Gyógyszerész-szigeten. Úgy vélte, a fenti cselekmények arra kényszerítették a cárt, hogy rögtönítélő bíróságokat alakítson.⁵⁰ Amint az a Gyöngyösi Újságból is kiderült az államhatalom és a baloldali szélsőségesek egyaránt véres módszereket alkalmaztak. Az eszközök által 1906 augusztusában a Gyógyszerész-szigeten elkövetett merényletben például 27 ember halt meg és 33 szenvedett sérüléseket, köztük a miniszterelnök lánya és fia is. Sztolipin válasza szeptemberben a statáriális bíraskodás bevezetése volt. A rögtönítélő bíróságok hét hónapig működtek, s döntéseik

⁴³ Az I. Állami Дума feloszlátásához és Sztolipin kinevezéséhez: Kronológia, 32.

⁴⁴ Hevesvármegyei Hírlap, 1906. július 26. 1. Gyöngyösi Újság, 1906. december 23. 2.

⁴⁵ Gyöngyösi Újság, 1906. december 23. 2.

⁴⁶ Pleve belügyminiszter meggyilkolásához: Heller, 589. Kronológia, 25, 32.

⁴⁷ Hevesvármegyei Hírlap, 1906. július 26. 1.

⁴⁸ A viborgi eseményekhez: Kronológia, 32.

⁴⁹ Hevesvármegyei Hírlap, 1906. július 26. 1, július 29. 1.

⁵⁰ Gyöngyösi Újság, 1906. december 23. 2-3.

nyomán már másfél hónap alatt 160 halálos ítéletet hajtottak végre. A Sztolipin-féle rendteremtés egyik legfontosabb módszere az akasztás volt. Nem csoda, hogyha az akasztófákat (némi képzavarral) Sztolipin-nyakkendőknél nevezték el.⁵¹ A Gyöngyösi Ujság egyébiránt nem a miniszterelnök, hanem a cár számlájára írta a statáriális bíraskodás bevezetését.⁵² Arról viszont egyik Heves vármegyei lap sem adott hírt, hogy a forradalom elleni harccal egyidejűleg Pjotr Sztolipin reformokat készítet elő, és hozzá is kezdett a megvalósításukhoz.

A forradalom lezárásáról és tanulságairól

A Gyöngyösi Ujság kissé elszette az első orosz forradalom lezárását. Már 1906. augusztus 19-i számában az alábbi helyzetjelentést adta: „Ismét, ki tudja hányadszor sikerült leverni az orosz forradalmi mozgalmat. Mikor e sorokat írjuk, szélső van a fehér cár birodalmában. Seregszámra végezték ki a zendülő katonákat és az izgató polgári elemeket. Zsufolásig teltek meg a börtönök szabadságharcosokkal és a nagy Szarmátsikságon végighúzódo országutakat rabláncra fűzött csoportok népesítik be. Szibéria-felé visz az út!” A lap levonta az orosz forradalom tanulságait is. Ezek közül az egyik az volt, hogy a nemzetközi alapon szervezett szociáldemokrata munkásság szoros fegyverbarátságra lépett a parasztsággal, az intelligenciával és a nemességgel. A másik tanulság a magyar politikai elitnek szólt. A lap úgy fogalmazott, hogyha minden oroszok cárhoja magáévá teszi a parcellázás eszméjét, akkor bizvást magáévá teheti azt a magyar állam is, majd így nyomatékosította mondandóját: igenis szükség van körültekintéssel végrehajtott parcellázásra.⁵³ Úgy tűnik, Dudás Adolf, a lap főszerkesztője később rájött, hogy a forradalom mégsem fejeződött be, és a december 23-i számban közölte Stokkátor Jánosnak az 1906-os év eseményeire visszatekintő cikkét. Bár ennek a végén az olvasható, hogy folyik a vér Oroszországban, s az autokrácia napjai meg vannak számlálva, a Gyöngyösi Ujság az 1907. év eseményeivel már nem foglalkozott.⁵⁴

A Hevesvármegyei Hírlap igen kevés figyelmet szentelt az 1906-os orosz eseményeknek. Amint említettük, két júliusi számában beszámolt a дума feloszlásáról. A második számban, egy külön cikkben említést tett

⁵¹ A Sztolipin elleni merénylethez és a statáriális bíraskodáshoz: Heller, 596-597, Kronológia, 32.

⁵² Gyöngyösi Ujság, 1906. december 23. 3.

⁵³ A forradalom leverése és tanulságai: uo., 1906. augusztus 19. 2.

⁵⁴ Uo., 1906. december 23. 3.

az oroszországi zsidópogromokról is,⁵⁵ augusztusban pedig egy külpolitikai témájú írásban bukkant fel érintőlegesen az orosz belpolitikai helyzet.⁵⁶ Az olvasóban az a gyanú támadhatott, hogy a lap lezártnak tekinti a forradalmat. Ezzel szemben több mint hét hónap múltán, az 1907. március 14-i számban teljesen váratlanul egy vezércikk jelent meg az atyuskáról, vagyis a cárról. Az írás többek között azt tartalmazta, hogy a nép „elmege szavazni és nagy erőszakkal, vérontással se tudják belőle kipréselni, hogy a cárnak kedves követeket válasszon. Még száz olyan követ is alig került az új dumába, a kire a kegyes cár jóindulattal néz. Ime, a birkanép már nem hisz többé az atyuskának. Hát bizonyos, hogy az új дума és a cár szintén nem fogják egymást megérteni.”⁵⁷ A fenti sorok igen keveset árultak el a II. Állami Dumáról. Ez az újabb képviselői szerv 1907 márciusa és júniusa között ülésezett, s még az előzőnél is baloldelibbnek bizonyult: 518 képviselőjéből például csak a szociáldemokraták száma 65 volt. A Hevesvármegyei Hírlap cikkírója tehát jól látta, hogy talán száz olyan követ sem került be, aki a cárhoz közel állt volna. Abban sem tévedett, hogy a дума és a cár nem fog tudni együttműködni. Az első дума sorsához képest azért volt egy kis különbség, mivel a másodikat a miniszterelnök oszlatta fel. Ezért szokás sztolipini államcsínnyről beszélni.⁵⁸ 1907-ben már a Hevesvármegyei Hírlap sem közölt több információt az orosz forradalomról. Úgy tűnik, annak eseménysorozatát a sztolipini államcsínnyel lezártnak tekintette.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Heves vármegyei lapok figyelemmel kísérték az 1905-1907. évi oroszországi eseményeket. Úgy tűnik, a legnagyobb érdeklődéssel az orosz-japán háború fejleményeit, ill. az alkotmányosság kapcsán történeteket követték. Tudósításaikat külön-külön átnézve meglehetősen mozaikszerű képet kapunk. A cikkek néha átfedik, esetenként kiegészítik egymást. A vármegyei sajtó alapján az olvasó talán csak akkor alkothatott volna viszonylag megbízható képet az orosz forradalomról, ha mindkét lapot járatta volna. Ez a jelenség azonban igen ritka lehetett.

Ugyanakkor nem szeretnénk igazságtalanok lenni a megyei lapokhoz. A Hevesvármegyei Hírlap és a Gyöngyösi Ujság 4-8 oldalnyi terjedelme elsősorban a legfontosabb országos és helyi hírek ismertetésére, tudományos ismeretterjesztésre, rövid irodalmi művek bemutatására és reklámokra

⁵⁵ Hevesvármegyei Hírlap, 1906. július 29. 1–2.

⁵⁶ Uo., 1906. augusztus 2. 1.

⁵⁷ Uo., 1907. március 14. 1.

⁵⁸ A II. Állami Dumához: Kronológia, 33–34.

volt elegendő. Ilyen körülmények között dicséretes, hogy a fenti újságok egyáltalán közöltek külföldi híreket, s nem kevés mindaz, amit az oroszországi helyzetről írtak. Továbbá egy-egy megjegyzésből úgy tűnik, azért sem mutatták be alaposabban az orosz forradalmat, mert úgy vélték, annak történéseit más (nyilván országos) lapok úgyis ismertetik.⁵⁹ Nyilván ennek tudható be az is, hogy néhány fontos kérdés még csak az említés szintjén sem került terítékre. Így például az 1905-ös év egyik legfontosabb eseménye, a Patyomkin cirkáló matrózainak lázadása a helyi sajtóban nem talált visszhangra.

Röviden érdemes megvizsgálni, hogyan fogalmaztak a Heves vármegyei lapok a zűrzavaros orosz viszonyok bemutatásakor. A Gyöngyösi Újság volt a bátrabb, mivel 1905 elejétől 1906 végéig egyértelműen forradalomról írt.⁶⁰ (Mint ismeretes, az 1907-es év történéseivel már nem foglalkozott.) A Hevesvármegyei Hirlapnál azonban teljesen más megközelítéssel találkozhattak az olvasók. Ez az újság 1905 novemberéig egyáltalán nem alkalmazta a fogalmat. Még november 5-én is óvatosan fogalmazott: „Az orosz birodalom a forradalom szélén áll, sőt nem egy jel arra mutat, hogy a forradalom máris kitört és pusztít.”⁶¹ 1905 végén csak a kavarodás kifejezést használta, 1906 nyarán pedig jelezte, hogy Oroszország ismét bonyodalmak, esetleg forradalom előtt áll, majd néhány nappal később úgy ítélte meg, hogy az utóbbi aligha lesz kikerülhető.⁶² 1907 tavaszán a lap véres játékról tudósított.⁶³ A Hevesvármegyei Hirlapnak mindössze egy 1906 nyarán megjelent, külpolitikai témájú írása nevezte az oroszországi eseményeket forradalomnak.⁶⁴

Ha száz év múltán a vármegyei lapok több évfolyamának számait átolvassuk, az is kiderül, hogyan viszonyult a helyi sajtó a szomszédos birodalomhoz, ill. annak népéhez. Az újságok egyes írásaiból érezhető, hogy Oroszországot veszélyes hatalomnak tartották. Megítélése tehát eleve nem is lehetett pozitív. A lapok elítélték és elutasították az önkényuralmat. Zsarnokuralomról, zsarnokságról, zsarnoki hatalomról, egyeduralomról, cári kényuralomról, cári despotizmusról, autokráciáról vagy autokrata uralomról írtak. Meglehetősen negatív véleményt alkottak magáról a cárról is. Szimpatizáltak viszont az orosz néppel. Sajnálták szegénysége, jogfosztottsága,

⁵⁹ Gyöngyösi Újság, 1906. április 29. 3. Hevesvármegyei Hirlap, 1906. július 29. 1.

⁶⁰ Gyöngyösi Újság, 1905. január 29. 3, február 5. 1-3, december 3. 3. 1906. augusztus 19. 2, december 23. 2-3.

⁶¹ Hevesvármegyei Hirlap, 1905. november 5. 2.

⁶² Uo. 1905. december 31. 1. 1906. július 26. 1, július 29. 1.

⁶³ Uo. 1907. március 14. 1.

⁶⁴ Uo. 1906. augusztus 2. 1.

valamint a vele szemben alkalmazott brutális módszerek miatt, és remélték, hogy ki fogja vívni a szabadságot. Összegzésként megállapítható, hogy a Heves vármegyei sajtó alapvetően korrekt képet festett az 1905-1907-es évek Oroszorszájáról.

KOZÁRI JÓZSEF

TARCAL A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A tovatúnt időkben barangoló, lexikonokat bogarászó érdeklődő Tarcáról az 1920-as évekre vonatkozóan a következő információkat szerezheti: „nagyközség Zemplén vármegye tokaji járásában, a tokaji hegy nyugati tövében, 3839 magyar lakossal, vincellérképző intézettel, vasúttal. Van egy állami kőbánya- és közúzó-telepe. Szőlőhegyei kitűnő bort teremnek, a Szarvas hegyen volt a királynak 57 hektár területű szőlője”.¹ A két világháború közötti időben tehát Tarcalt az 1886. évi XXII. törvénycikk által meghatározott nagyközségi jogállású települések sorában találjuk.

A hajdan büszke mezőváros életét az úgynevezett szervezési szabályrendelet foglalta keretbe, mely 1889-ben keletkezett, de a települést irányító képviselőtestület 1930. július 12-én megtartott közgyűlésén megújított. Mint azt a dokumentum megfogalmazza: „Törvényadta jogunkkal élve az alább következőkben megalkotjuk községünk szervezetéről szóló szabályrendeletünket. Gyakoroljuk pedig ezt a jogunkat abban a tudatban, hogy községünk szervezetét minél tökéletesebben kiépítve, azzal egyfelől képesekké váljunk arra, hogy a törvényekben reánk rótt feladatokat kifogástalanul elláthassuk, másfelől, hogy lakosságunk javát, községünk előmenetelét és végeredményben hazánk boldogulását és jobb jövődjét minél teljesebben szolgáljuk”²

A szabályrendelet értelmében Tarcal önkormányzati joggal felruházott közbizleti testület, s egyben magánjogi személy is. Mint közbizleti testület saját területén közhatalmi jogokat gyakorolt, s mint magánjogi személy vagyoni jogokat szerezhetett, vagyonnal bírhatott, kötelezettségeket vállalhatott, bíróság előtt pert indíthatott, és perbe fogható volt. Gazdasági tevékenységi körében hasznát hajtó és közérdekű üzemeket hozhatott létre és tarthatott fenn. Önállóan intézte belügyeit. Megválasztotta képviselőit, tisztviselőit, hivatalnokait, és felfogadta alkalmazottait. Megállapította költségvetését, rendelkezett a község vagyona felett, gondoskodott a községi iskolákról és más rokon intézetekről, kezelte a közrendészetet, mezei- és tűzrendészetet. A

¹ Révai Nagy Lexikona Bp. 1925. XVII. kötet 865. l.

² Tarcal község szervezési szabályrendelete Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára (továbbiakban BAZMLSZ) községi szabályrendeletek IV-14-16/3/12

község hatósági jogköre kiterjedt a település egész területére, minden ott lakó és ott tartózkodó személyre, és minden ott létező vagyponra. A községhez tartozott a falu határában fekvő Magyar Királyi Állami Vincellér Iskola, a Magyar Királyi Állami Faiskola, a Magyar Királyi Állami Kőbánya, a Magyar Trachitművek Részvénytársaság kőbánya telepe, valamint Bálintcsere tanya, Fejőpuszta, Füzeséri tanya, Hártyás tanya, Hodos tanya, Kenyészto tanya, Kishomokos tanya, Kissulymos tanya, Paptanya, Sebeséri tanya, Tavaszöldi tanya és Zserchát tanya is.

A község, – mai szóhasználattal az önkormányzat – szervei a képviselőtestület, az előjáróság, a községi bíró, és a községi főjegyző, valamint a segéd- és kezelőszemélyzet, a szolgátszemélyzet, és a különleges megbízással ellátott alkalmazottak voltak.

Tarcal legfőbb szerve a képviselőtestület volt. Ez 44 képviselőből állt. Közülük 16 a település választójoggal rendelkező polgárainak bizalmából viselte hivatalát, 16-ot pedig „virilis” jogon töltöttek be, azaz a legtöbb állami adót fizető helybeli polgárok alkották. Hivatalánál fogva tagja volt még a testületnek az ügynevezett községi előjáróság is, vagyis a községi bíró, a főjegyző, a közigazgatási jegyző, az adóügyi jegyző, a községi orvos, a törvénybíró, a pénztáros, a községi közgyám, és a négy községi esküdt. „A képviselőtestületi tagság – mondta ki a szabályrendelet – kötelezi viselőjét, hogy nemcsak a közéletben, hanem a magánéletben is díszére és becsületére legyen tisztségének. Az erkölcsi felelősségen kívül a képviselőtestület tagjai minden kárért, melyet eljárásuk, vagy mulasztásuk által a községnek vagy az egyeseknek okoznak, a törvényes rendelkezések szerint felelősek.”³

A képviselőtestület a szabályszerűen összehívott és megtartott közgyűlésen fejtette ki munkásságát. Határozott a község belügyeiben, s döntéseit az egyes felmerült ügyekben egyszerű határozat, vagy véghatározat, általános érvényű szabályozás esetén pedig községi szabályrendelet néven öntötte formába. Évente négy ügynevezett rendes ülést tartottak a községházán a községi bíró elnökletével, de előfordulhattak rendkívüli ülések is, ha ezt a szükség megkívánta. Ezeken az üléseken a számukra kijelölt helyen hallgatóság is részt vehetett, hacsak a tárgyalandó ügyek természeténél fogva zárt tárgyalást nem rendeltek el.

Zárt ülést olyan esetben rendeltek el, ha a tárgyalandó ügy kapcsán elhangzottak nyilvánosságra kerülése az állam vagy a község érdekeit, vagy egyes személyek magánérdekeit, esetleg jó hírét veszélyeztette volna, de ide tartoztak a közérkölcsoket sértő ügyek is. Szintén zárt ülésen kellett tárgyalni az ügynevezett „széksértési ügyeket” is. A széksértést a tarcali szervezési

³ Tarcal község szervezési szabályrendelete BAZMLSZ községi szabályrendeletek IV-14-16/3/12

szabályrendelet 30. paragrafusa a következőképpen határozta meg: „aki a tanácskozás méltóságát magatartásával sérti, vagy a közgyűlés tagjait sértő kifejezésekkel illeti, ha sértését rögtön vissza nem vonja, és a sértettet illetőleg a közgyűlést meg nem követi; nemzet, vagy társadalomellenes magatartást tanúsít, vallási gyűlölséget szít; botrányos magaviseletével a tanácskozást zavarja, széksértést követ el. A széksértésben elmarasztalt tag 100 pengőig terjedhető, és közigazgatási úton behajtható bírsággal sújtható. A bírság a szegényalap javára, illetőleg szegényügyi célra fordítandó. A bírsággal sújtott tag, ameddig a bírságot le nem rótta, a közgyűlésen nem vehet részt.”⁴

A közgyűlésen napirend előtti felszólalásnak nem volt helye. Az ülés a „Magyar Hiszekegy” elmondásával kezdődött. A szavazás felállással, illetve ülve maradással történt. Név szerinti szavazás esetén a főjegyző felolvasta a tagok névsorát, s a jelenlévők nevük elhangzása után igennel, vagy nemmel nyilvánítottak véleményt. Szavazni csak a névsorolvasás alatt lehetett, melynek eredményéről, minden egyes szavazatot rögzítve, a főjegyző feljegyzést készített. Az elnök rendszerint nem szavazott, de szavazategyenlőség esetén ő döntött. Fontos feladata volt még az ülés rendjét, és a tárgyalás „zavartalan méltóságát” biztosítani. Szigorúan figyelmeztette a felszólalókat, ha eltértek a tárgytól, ha illetlen sértő kifejezést használtak, vagy ilyen magatartást tanúsítottak, ha személyeskedtek, ha társadalmi vagy felekezeti gyűlölséget szítottak. Rendreutasította azokat, akik a figyelmeztetés dacára kifogásolt magatartásukkal nem hagytak fel, s ha szükségesnek ítélte, a szót is megvonhatta tőlük. Ugyancsak megvonhatta a szót azoktól, akik az ülésen nemzetellenes magatartást tanúsítottak, a fennálló törvényes rend ellen izgattak, sértő kifejezéseket használtak, vagy valakinek a jó hírét és becsületét támadták. Aki magatartásával a tanácskozás méltóságát sértette, vagy közbeszólásaival, botrányos magatartásával a tárgyalás menetét zavarta, azt az ülésteremből is kiutasíthatta.

Szigorú szabályok korlátozták a tarcali képviselőtestület tagjainak jogait, kötelességeit, de magatartását is. Joguk volt például: „indítványt benyújtani, a tárgysorozatba felvett és tárgyalás alatt álló üggyhez; ha nem forog fenn reá kizáró ok, komoly megfontoltsággal, higgadtan és tárgyilagosan hozzászólni; az előadói javaslattal szemben indítványt tenni, és szavazni; az elnök engedelmével személyes megtámadtatásra felelni; félreértett szavait megmagyarázni vagy helyreigazítani; indítványát visszavonni, vagy a tanácskozási szabályokhoz hozzászólni”.⁵ Egy ügyben csak egyszer élhettek

⁴ Tarcál község szervezési szabályrendelete BAZMLSZ községi szabályrendeletek IV-14-16/3/12

⁵ Tarcál község szervezési szabályrendelete BAZMLSZ községi szabályrendeletek IV-14-16/3/12

hozzászólási jogukkal, de ha indítványt terjesztettek elő, úgy joguk volt a zárszóhoz is. Joguk és kötelességük is volt a tudomására jutott érdekeltiségi eseteket bejelenteni, a község ügyei iránt érdeklődni, az esetleges hibák orvoslását sürgetni, és kötelességük volt „a tanácskozás méltóságát és zavartalanságát saját magaviseletével elősegíteni, így: mindig illendően és komolyan viselkedni, felszólalásaikat állva megtenni, az elnök intézkedéseit tisztelettel tudomásul venni, a közbeszólásoktól tartózkodni, mindig higgadtan, és másokat nem sértve szólani”.⁶

A községi képviselőtestület, munkáját segítő, szakbizottságokat is választott. Az állandó bizottságok mandátuma két tisztújítás közötti időtartamra, tehát 3 évre terjedt, az alkalmi bizottságok megbízatásuk teljesítéséig voltak hivatalban. Tarcál községben csak az egészségügyi szakbizottság létezéséről szólnak dokumentumok. E bizottság tagjai a községi orvos, a gyógyszerész, a három egyház lelkésze, minden iskolából egy-egy tanító, a jegyzők és a képviselőtestület által választott három községbeli lakos. A tarcali szabályrendelet azt is kimondja, hogy az egészségügyi szakbizottság elnökének orvos, vagy gyógyszerész nem választható meg, s hogy a községi orvosi, és szülésznői állások betöltésénél a bizottság véleménye feltétlenül meghallgatandó.

Külön paragrafus rendelkezett a jegyzőkönyvvezetésről, mely előírta, hogy „a községi képviselőtestület gyűléseiről szóló eredeti jegyzőkönyveket gondos írással, jó minőségű papírra, időálló tintával kell írni, időrendben összegyűjtve kell megőrizni, és évfolyamonként pontos tárgymutatóval kell ellátni. A jegyzőkönyveket időközönként tartós kötésbe kell köttetni. A jegyzőkönyvek a község tűzmentes szekrényében őrzendők.”⁷

Sajnos e jegyzőkönyvekből nem sok élte túl a történelem viharait, pedig ismeretükben sokkal pontosabban ismerhetnénk meg Tarcál két világháború közötti történetét.

A végrehajtó hatalmat Tarcalon a községi előljáróság gyakorolta. Tagjai, – mint azt már fentebb felsoroltuk – a községi bíró, a főjegyző, a közigazgatási jegyző, az adóügyi jegyző, a községi orvos, a törvénybíró, a pénztáros, a községi közgyám, és a négy községi esküdt voltak. A községi előljáróság nevében a községi bíró, és a főjegyző volt hivatott eljárni, „akik együttesen, de mindegyik saját felelőssége mellett” fejtették ki tevékenységüket.

⁶ Tarcál község szervezési szabályrendelete BAZMLSZ községi szabályrendeletek IV-14-16/3/12

⁷ Tarcál község szervezési szabályrendelete BAZMLSZ községi szabályrendeletek IV-14-16/3/12

Amikor tehát „községi előjáróság van említve, mint valamely konkrét ügy végrehajtója, akkor az alatt mindig a bíró és a főjegyző értendők.”⁸

A községi bíró – e posztot a harmincas évek közepén Szaniszló Kálmán töltötte be – a település első polgárának számított, akinek a falu irányítása mellett a községi polgári bíraskodás gyakorlása is feladatai közé tartozott. Helyettese a törvénybíró, vagy a legidősebb esküdt. A főjegyző a községi közigazgatás vezetője volt, irányította a községi irodát és vezette az állami anyakönyveket. Akadályoztatása esetén nevében a közigazgatási jegyző járt el. A közigazgatási jegyző egyébként az általános közigazgatási ügyek felelős intézője volt. Az adóügyek az adóügyi jegyző hatáskörébe tartoztak.

A legjelesebb főjegyző az általunk tárgyalt korban Hubay Kálmán volt. A rendkívül népszerű közigazgatási szakembert, – aki 1864-ben született Szabolcs vármegyében – 1889-ben választották meg, és iktatták hivatalába. Rendkívül sokat fáradozott a község fejlesztéséért. Jelentős szerepe volt a villanyvilágítás bevezetésében, a község épületeinek rendbehozatalában, a községi múzeum létesítésében, és a levéltár rendezésében. A község anyagi helyzetének javulása az ő rendkívüli szorgalmát és kitartását is dicséri.⁹ Ismerjük az előjáróság két másik tagjának, Tarcali Sándor közigazgatási jegyzőnek¹⁰, és a tarcali születésű Stieber Jánosnak a nevét is, aki kassai, majd sátorlajújhelyi tanulmányokat követően lett először jegyző gyakornok, majd a jegyzői oklevél megszerzése után rövid sajlódi és tokaji kitérő után adóügyi jegyző Tarcalon.¹¹

A község a két világháború között egy községi orvosi állást tartott fenn, azzal a feladattal, hogy a település egészségügyi viszonyait figyelemmel kísérje, szükség esetén, javítsa. Az orvosnak negyedévenként be kellett számolnia a községben uralkodó állapotokról, és éves jelentést is kellett készítenie. Emellett felügyelte a gyógyszerterát, a községi szülésznőket, a kisdéd-óvókat, az iskolákat és tanintézeteket. Szintén felügyelete alá tartoztak az „állami gyermekmenhelyek kötelékébe tartozó, és a községben elhelyezett gyermekek, és a dajkaságba adottak, a községi ápolás alatt lévő, és az elme-gyógyintézetek által családi ápolásra kiadott elmebetegek, hülyék, némák, süketnémák, trahomások, vakok és nyomorékok”.¹² Mindezekről nyilvántar-

⁸ Tarcál község szervezési szabályrendelete BAZMLSZ községi szabályrendeletek IV-14-16/3/12

⁹ Zemplén megyei fejek Zemplén vármegye tíz évvel Trianon után Szerk.: Hirn László Bp. 1930

¹⁰ A tokaji járás főszolgabírójának 1385/1934. sz. véghatározata Tarcál község iratai

¹¹ Zemplén megyei fejek Zemplén vármegye tíz évvel Trianon után Szerk.: Hirn László Bp. 1930

¹² Tarcál község szervezési szabályrendelete BAZMLSZ községi szabályrendeletek IV-14-16/3/12

tást is köteles volt vezetni. Hétköznapiakon déli 12 órától 1 óráig a községházán hivatalos órát volt köteles tartani, a hozzáfutókat az egész község területén gyógykezelni, a szegényeket ingyen ellátni, a védő és himlőoltásokat beadni. A községi orvos ellenőrizte közegészségügyi szempontból a vágóhidakat, hentesüzleteket, mészárszékeket, üzlethelyiségeket, kocsmákat, vendéglőket és szódavíz üzemeket. Fontos feladata volt az egészségügyi ismeretek terjesztése is. Ennek érdekében minden évben össze kellett állítania az általa megtartandó népszerűsítő előadások programját. Mindezen teendői mellett magánpraxist is folytathatott, de más községben nem vállalhatott állást, iparvállalatoknál, vagy betegpénztáraknál pedig csak a képviselőtestület javaslatára, a járási főszolgabíró engedélyével tevékenykedhetett.

A harmincas években a községi orvosi tisztet Dr. Nagy Lajos látta el, akit 1927-ben választottak hivatalába. Az 1900-ban Ókércskén, Pest vármegyében született orvosdoktor tanulmányait a debreceni református főgimnáziumban, majd a háború utolsó évében teljesített katonai szolgálat után a budapesti és a debreceni tudományegyetemeken folytatta. A doktori címet 1924-ben szerezte meg, majd szülőfalujában praktizált. Tarcalon 1927-ben telepedett le. 1929 májusában egy másik orvos is költözött Tarcalra, s kezdett magánpraxist, a Csongrád vármegyei Sándorfalván 1899-ben született Dr. Schwarcz József „egyetemes orvostudor”. Róla annyit jegyeztek fel, hogy tanulmányait Zágrábban, Budapesten és Szegeden végezte, s 1921 februárjától 1922 januárjáig a Nemzeti Hadseregben szolgált.¹³

A törvénybíró, amellet hogy a községi bíró helyettese volt, felügyelt a piaci rendszabályok betartására, az utcák, terek tisztántartására, a községi éjjeliőrök (bakterek) tevékenységére. Ellenőrizte hogy a kocsmárosok, húsiparosok és kereskedők teljes és hiteles mértékkal mérjenek, és hogy az elhullott állatok „a dögtéren legalább kettő méter mélyen elásassanak” Törvénybírónak csakis olyan egyén volt választható, aki gazdasági iskolát végzett, és kitűnően értett a gazdálkodáshoz, hiszen neki kellett felügyelnie az önkormányzat földjein folyó gazdálkodásra. „Ha gazdasági iskolát végzett nem akadna – mondja ki a szabályrendelet – úgy olyan egyén választandó, aki jó gazda hírében áll, írni, olvasni tud, és megfelelő vagyonnal rendelkezik.”

A pénztáros természetesen a községi pénzek kezelésével foglalkozott, és csak olyan helybeli feddhetetlen előéletű személy lehetett, aki 3000 pengő biztosítékot tudott a tokaji magyar királyi állampénztárnál elhelyezni.

¹³ Zemplén megyei fejek Zemplén vármegye tíz évvel Trianon után Szerk.: Hirn László Bp. 1930

A községi közgyám és útbiztos a faluban található árvákról, lelencekről,* és gyámolításra szoruló aggokról, özvegyekről, valamint a közsegélyre szoruló szegényekről gondoskodott, illetve a községi utakra és az azokon található mőtárgyakra felügyelt. Ő ellenőrizte a községi közmunkák teljesítését is.

Az esküdtek, vagy tanácsosok a bíró, a főjegyző és a jegyzők rendelkezéseit teljesítették. Egymást váltva vasárnap reggeltől szombat estig a hivatalos órák alatt a községházán kellett tartózkodniuk, és a rájuk bízott hivatalos teendőket elvégezniük. Csak feddhetetlen előéletű, írni, olvasni tudó tarcali lakos volt esküdtnek megválasztható.

A tarcali önkormányzat működését segítette a segédszemélyzet, a szolgaszemélyzet, és az üzemi alkalmazottak. A segédszemélyzetet két díjnok, két szülésző, és egy gazda, a szolgaszemélyzetet három községi rendőr (hajdú), egy gyepmester, egy erdőőr, egy mezőőr és egy fertőtlenítő, az üzemi alkalmazottakat pedig egy községi villanyszerelő alkotta.

A segédszemélyzethez tartozó községi gazda meghatározó szerepet játszott a település életében, hiszen ő volt a község ingatlan és ingó vagyonának felügyelője, a község mezőgazdaságának vezetője és kezelője. Tisztét képezte a község minden ingatlan vagyonára felügyelni, az ott folyó munkálatokat közvetlenül ellenőrizni, a részes gazdálkodásnál a község nevében és megbízásában közreműködni, az ügynevezett részelést elvégezni, és a községnek teljesítendő napszámos munkát felügyelni. Tarcál község tulajdonában tekintélyes ingatlanvagyon, egészen pontosan 677 hold szántó, 17 hold kert, 62 hold rét, 249 hold legelő, 117 hold erdő, és 531 hold földadó alá nem eső terület, tehát 1653 katasztrális hold volt, s így az ezer holdat meghaladó birtokosok közé számított. Ekkora gazdaság irányítása komoly szakértelmet igényelt.¹⁴ Csakúgy, mint a község tulajdonában lévő igavonó- és tenyészállatok tartásának, gondozásának, használatának, takarmányozásának felügyelete. A község mindig nagy gondot fordított megfelelő tenyészállatok beszerzésére, és tartásukra. A harmincas években 9 tenyészbika és 8 sertés kan szolgálta a jó színvonalú állattenyésztést. A képviselőtestület alaposan megtárgyalta a beszerzendő állatok ügyét, körültekintően választotta meg a tenyésztőt, és a beszerzett állatokra biztosítást is kötött. 1934-ben két tenyészbikát vásárolt. Dezsőt Klár Sándortól, Pistát pedig Haás Sándortól. 1935-ben került Tarcálra Legény és Samu Rédey György szihalmi uradalmából, Huszár pedig Szász Lajos tenyésztőtől. 1936-ban vásárolták Csörszöt és Cézárt Graefl Andortól, Bunkót és Zsinórt pedig gróf Andrássy Géza

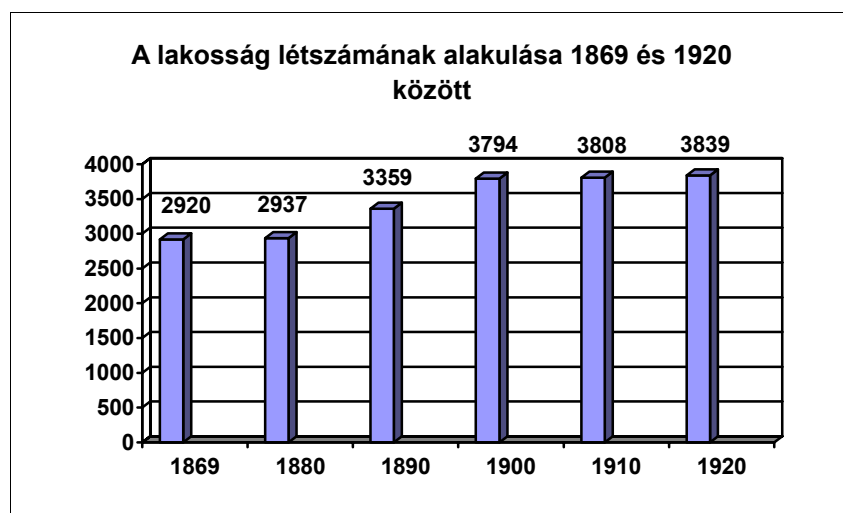
* Lelenc Ma már nagyon ritkán használt kifejezés. Talált gyermeket jelent. Olyat, akit újszülött, vagy csecsemő korában a szülők nevének eltitkolása mellett állami gondozásba adtak.

¹⁴ Magyarország földbirtokosai és földbérlői Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Bp. 1937. 374. l.

uradalmából. A Gyilkos, Piktör Hegyes, Vértes, Huszár, Vitéz Fegyver, és Jónás nevű sertés tenyészkánok 1934 és 1936 folyamán kerültek a község tulajdonába Dr. Csobaji Gyula, és Csajka György tenyésztőktől.¹⁵ A községi gazda közvetlen előjárója, és „parancsolója” volt a község mezőgazdasági üzeménél felfogadott szegődményeseknek, ő állapította meg munkarendjüket, és gyakorolt felügyeletet is fölöttük. A képviselőtestület által elfogadott üzemtervet pontosan betartva kellett vezetnie a község kezelésében lévő földeken folyó gazdálkodást.

Nem kevésbé voltak fontosak a segédszemélyzet soraiban helyet foglaló szülésznők. A két világháború közötti időszak két szülésznőjének, Juhász Ferencnének, és Tirpák Józsefnének a nevét is megörökítették források. Ők segítették a vajúdo anyákat Tarcalon. A szegényeket ingyen, a fizetőképéseket 8 pengő díjazás ellenében. Az 1935-ös év folyamán Juhász Ferencné 103, Tirpák Józsefné pedig 17 tarcali újszülött világra jötténél bábáskodott.

A falu lakossága az 1920-as népszámlálás szerint 3839 fő volt. Ez a szám csak 45 fővel haladta meg az 1900-as népszámlálás eredményeit, és 31-gyel az 1910-esét.¹⁶ Mindez azt jelenti, hogy az 1880-as években fellendülő népességnövekedés a századfordulót követően erősen lefékeződött. Ennek egyik okát nagy valószínűséggel a filoxérapusztítás által is előidézett kivándorlásban, és elvándorlásban, míg a másikat az első világháború emberfaló ütközeteiben kell keresnünk.

¹⁵ Tarcál község előjáróságának 300/1936. sz., valamint Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaság 1936. augusztus 12-én kelt levele Tarcál község iratai

¹⁶ Az 1920. évi népszámlálás Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Bp. 1923. 281.

A 3839 fő 1920-ban egy híján magyar anyanyelvű volt, vallását tekintve, pedig 1478 római katolikusra, 320 görög katolikusra, 1695 reformátusra, 37 ágostai evangélikusra, 3 unitáriusra, és 306 izraelitára oszlott. Az egyetlen nem magyar német anyanyelvű volt, de ő is beszélt magyarul. Legtöbben a református vallást követték (44,15%), őket követték a római katolikusok (38,50%), a görög katolikusok (8,34%), majd az izraeliták (7,97%) és az evangélikusok (0,96%). A sort az unitáriusok (0,08%) zárták.¹⁷

Az 1930-ban összeírt 4063 lakos között már 5 nem magyar anyanyelvűt, és két nem magyar állampolgárt is találunk. Az 1 német mellett 2 szlovák, egy román, és egy ismeretlen anyanyelvű szerepel az adatsorokban, akik valamennyien bírták a magyar nyelvet. Módosult a vallási összetétel is. Az 1627 katolikus, 334 görög katolikus, 1748 református, 33 ágostai evangélikus, és 321 izraelita azt jelentette, hogy a katolikusok száma 10%-kal nőtt, s így már az összlakosság 40 százalékát alkották, s – minthogy a reformátusok sokkal szerényebb ütemben (3,13%-kal) gyarapodtak – megközelítették a református vallás követőinek számát, akik, bár továbbra is a legnépesebb gyülekezetet alkották, az összlakosságnak már csak 43,2%-át tették.¹⁸

Az 1941-ben készített népszámlálás viszont már arról tudósít, hogy, – ha csak fél százalékkal is, de a katolikus vallásúak lettek a legnépesebb gyülekezet Tarcalon, bár a korábbiakhoz képest sokkal szerényebb ütemben (3,75%) gyarapodtak. Ennek oka abban keresendő, hogy a reformátusok száma 1930 és 1940 között nem nőtt, hanem négy és fél százalékkal csökkent. A település lakosságát 1688 római katolikus (42,18%), 1668 református (41,68%), 324 görög katolikus (8,10%), 23 ágostai evangélikus (0,57%), 299 izraelita (7,47%), és 2 egyéb vallású alkotta. Az 1941-es népszámlálás egy nagyon szomorú jelenségről is tájékoztat. Nevezetesen Tarcál lakosságának fogyásáról. Az 1920 és 1930 közötti csaknem 6 százalékos (5,83%) népességnövekedést ugyanis másfél százalékos csökkenés követte, melynek okát a gazdasági válságban és az 1939-ben kitört világháborúban kereshetjük, amely erősen csökkentette a szülési kedvet.¹⁹ A 4004 tarcaliból 3995 volt magyar, 3 német, 3 szlovák és 3 egyéb anyanyelvű.

Írni és olvasni a lakosság döntő többsége tudott. Bár az analfabetizmus 1920 és 1930 között valamelyest nőtt – 27 százalékról 28-ra – az írni és olvasni tudó aránya 1941-re meghaladta a 90 százalékot. 1941-ben 36 közép-

¹⁷ Az 1920. évi népszámlálás Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Bp. 1923. 114-115.

¹⁸ Az 1930. évi népszámlálás I. rész Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Bp. 1932. 230-231.

¹⁹ Az 1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1976. 202-203.

iskolát, és 15 főiskolát végzettet is találhattunk a tarcali lakosok között.²⁰ A magyar mellett 61-gyen beszéltek a német, 19-en a szlovák, 12-en az orosz, 8-an az angol, 7-en a román, 3-an a francia, és 2-en valamilyen délszláv nyelvet.

1920-ban a település 669 lakóházából 120 épült kőből vagy téglából, 542 vályogból vagy sárból, de ezek közül 210-nek kő, vagy téglalapozása volt. 7 lakóépületet fából vagy valamilyen más anyagból építettek. A házak csaknem felét, 317-et nád vagy zsúp fedte, 205-ön cserép, pala vagy bádóg díszlett, míg 147 zsindeletet védett az idő viszontagságaitól. 1930-ra a település 100 lakóházzal gyarapodott, s ebből a 769-ből már 177 épült kőből vagy téglából, vagyis az új lakóépületek több mint fele készült ebből az anyagból. Felépült 38 vályog, és vert falú ház is, így már 580 állt belőlük a faluban, közülük 370 kő-, vagy téglalappon. Szaporodtak a fából, vagy egyéb anyagból készült házak is, 7-ről 12-re, viszont drasztikusan csökkent a zsindeletet, 147-ről 29-re. Ez az építőanyag korábban vízi szállítás mellett feltehetően lényegesen olcsóbban juthatott el Tarcalra, a zsindelet olcsón előállító területek azonban a trianoni határokon kívülre kerültek. Visszaszorult a nád, vagy a zsúpfedél is. 1930-ban már a házak több mint felét, szám szerint 446-ot cserép, pala, vagy bádóg fedett, s csak 294-et nád vagy zsúp.

A tarcali lakásviszonyokba az 1941-es népszámlálás enged részletes betekintést. Első pillantásra azt mondhatnánk, hogy az 1930 óta eltelt 10 évben mindössze 30 ház épült, tehát valamivel kevesebb, mint a megelőző tíz évben épültek egyharmada, hiszen 1930-ban 769, 1941-ben pedig 799 állott Tarcalon. Ha azonban részletesebben megvizsgáljuk az adatokat, azt tapasztaljuk, hogy a kő, vagy téglalapponok száma 39-cel csökkent (elpusztult, vagy nem lakás céljaira használták), és teljesen eltűntek a faépületek, miközben a vályog, vagy vert falú házak száma 81-gyel nőtt. Vagyis, a lakásépítések száma nem hetven százalékkal csökkent a megelőző tíz évhez képest, hanem csak 19 százalékkal, hiszen 81 vályogházat emeltek 1930 és 1941 között. A csökkenés azonban így is szembetűnő, és arra utal, hogy ez alatt az idő alatt egy gazdasági válságot kellett kiheverniük, – természetesen nem csak – a tarcaliaknak. A fentebb elősorolt változások következtében 1941-ben 138 kő-, vagy téglalappon, és 661 vályog, és vert falú, közöttük 171 kő-, vagy téglalappon álló házat találhattunk Tarcalon. A házak több mint kétharmadának (541; 67,71%) fedele már cserépből, palából, vagy bádógból készült, kevesebb, mint egyharmadé pedig (251; 31,41%) nádból, vagy zsúpszalmából. Zsindeletetős ház viszont már csak 7 volt található. A faluban egy emeletes épület is állt. 652 ház egy lakás céljaira szolgált, 114-ben viszont kettő, 23-ban három, 10-ben pedig négy vagy több lakás volt

²⁰ Az 1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1976. 332.

található. Négy épületben már házi vízvezetékot szereltek föl, és 179 ház telkén ásott kút volt, 137 házba azonban 50 méterről, 133-ba 50-100 méterről, 301-be 100-500 méterről, 45-be pedig még 500 méternél is messzebből kellett a vizet hordani. 120 ház rendelkezett villanyvilágítással. 10 ház lakásaiban már benn volt az árnyékszék, azaz feltehetően vízöblítéses úgynevezett angol WC-vel rendelkeztek, és 9 ház árnyékszéke az épületen belül volt található, 751 ház azonban a lakóépületen kívüli árnyékszékkel rendelkezett, melyek tisztítása a községi gyepmester feladata volt. 29 ház egyáltalán nem rendelkezett árnyékszékkel. Szennyvízcsatorna nem volt a településen.

Tarcál 799 házában 1006 lakás volt. Ezek nagyon különböző „komfortfokozattal” rendelkeztek. Egy esetben gazdasági helyiség szolgált lakás céljára, egy másik esetben pedig konyha. 108 egy szobás lakás nem rendelkezett konyhával, 572 egy szoba konyhás volt, 7 két szobás, de konyha nélkül, 262 két szoba konyhával, 37 három szobás, 9 négy szobás, 9 pedig 5, vagy még annál is több szobával rendelkezett. Felszereltségét tekintve 6 lakásban volt vízvezeték, 117-ben villanyvilágítás, és 34-ben árnyékszék. 66 lakásban rádiókészülék is volt található.

Az 1006 lakás 3356 helyiséget foglalt magába. E helyiségek döntő többsége lakószoba (1411, 42,04%), konyha (896, 26,70%), és éléskamra (541, 16,12%) céljaira szolgált. De találhattunk 142 előszobát, 15 fürdőszobát, és 14 cselédszobát is.

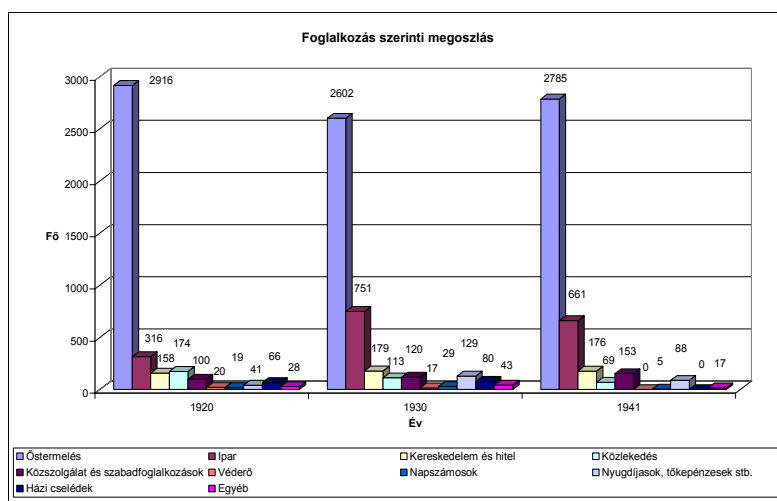
WC, villanyvilágítás vízvezeték, fürdőszoba, előszoba, cselédszoba, nem is beszélve a rádiókészülékekről, vagyonos és igényes, s inkább városias, mint falusi lakókra utal.²¹

A foglalkozási megoszlás viszont a falvakra jellemző szerkezetet mutat, hiszen a tarcaliak döntő többsége az úgynevezett őstermelésből, vagyis az anyagi javak termelésének azon ágaiból élt, amelyek a természet erőit emberi munka segítségével használták fel, tehát döntően és elsősorban a mezőgazdaságból.

Ipari tevékenységből 1920-ban csupán a lakosság 8 százaléka élt. Igaz, ez az arány 1930-ra alaposan megváltozott, mert ekkorra már az ipar a falubeliek 18 százalékának megélhetését biztosította, ami azt is jelentette egyben, hogy létszámuk egy évtized alatt csaknem másfélszeresére nőtt. Ez a növekedés a falu határában nyitott kőbányáknak volt köszönhető, amelyek csaknem másfélszáz embert foglalkoztattak, ráadásul 5 kereskedelmi, és 3 műszaki tisztviselővel, 9 művezetővel és altisztel, valamint két gépkocsivezetővel is bővítették a tarcali társadalmat. A Magyar Trachitművek R. T. bányatársaság tarcali üzemvezetőjéről, Stern Mórról, név szerint is megem-

²¹ Az 1941. évi népszámlálás 5. Lakóház és lakásadatok községek szerint KSH Bp. 1982 38-39., 184-185.

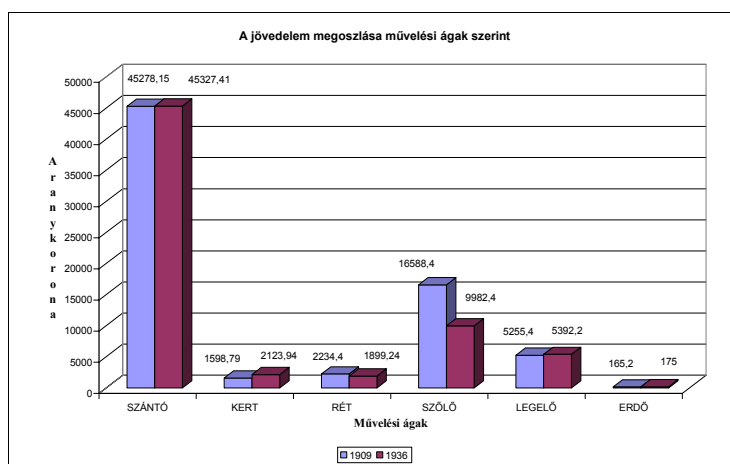
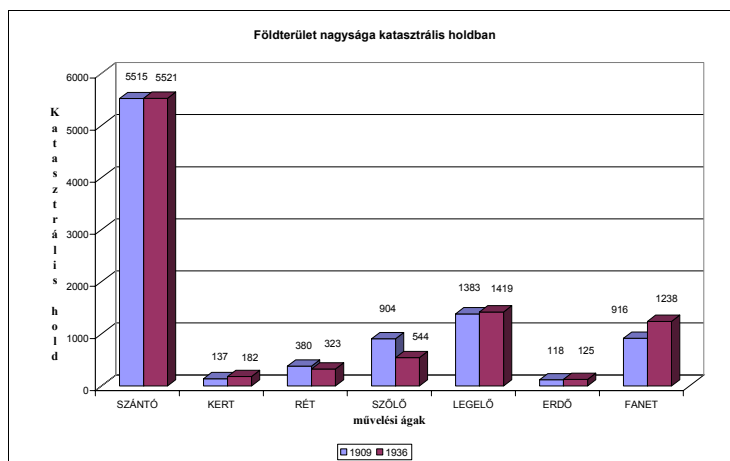
lékeznek korabeli források, de ezek csak az 1919-ben leszerelt, a koronás arany érdemkereszttel kitüntetett műszaki főtiszt világháborús tevékenységéről adnak röpké ízelítőt.²²

A tarcali lakosság fő foglalkozását tehát a mezőgazdaság jelentette. A településhez tartozó földterület művelési ágak szerinti megoszlása az 1910-es és 1930-as évek között valamelyest módosult, de alapvetően nem változott meg. A művelés alá fogott földek döntő részét a szántógazdálkodás, és az ehhez nélkülözhetetlen legelők foglalták el, de komoly jelentősége volt a szőlőnek is. Különösen, ha a földművelésből származó kataszteri tiszta jövedelmet vesszük számba. A harmincas évek gazdasági válsága azonban a szőlőültetvények visszaszorulásához, s így a belőlük származó jövedelmek csökkenéséhez vezetett.²³

²² Zemplén megyei fejek Zemplén vármegye tíz évvel Trianon után Szerk.: Hirn László Bp. 1930

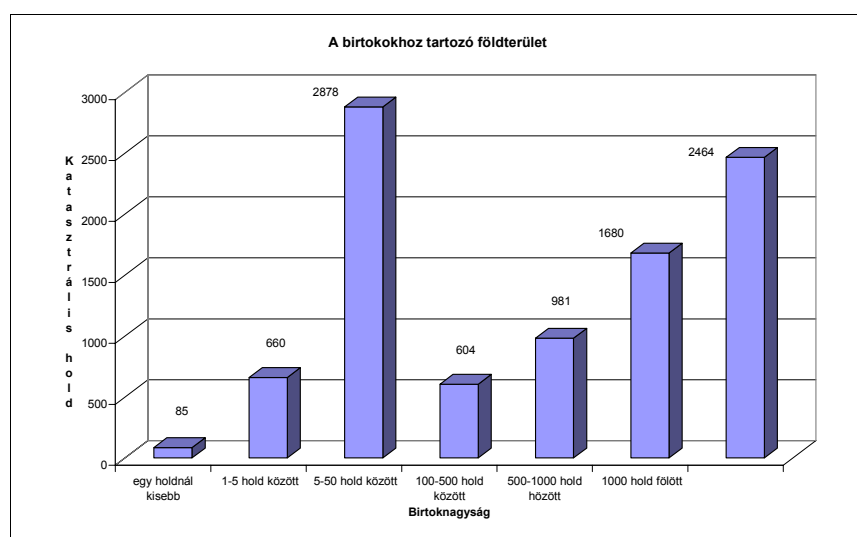
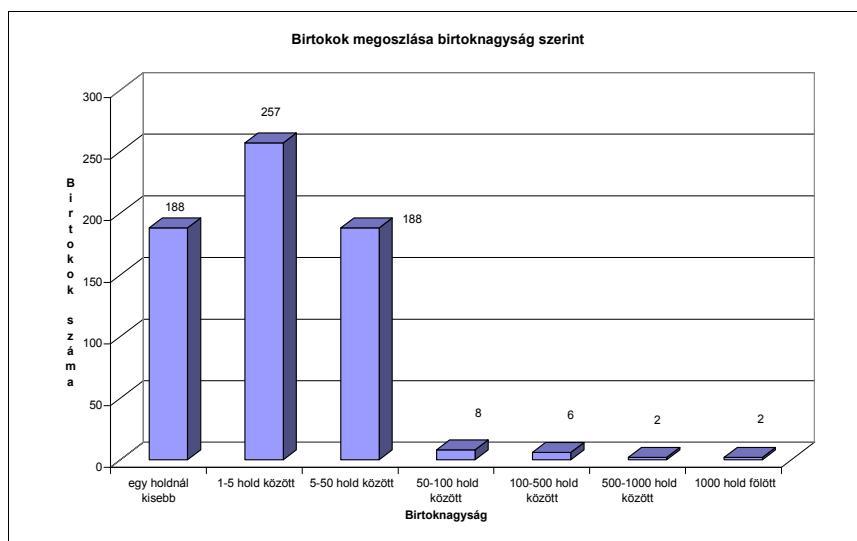
²³ Zemplén vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként Budapest 1913. 35., 37., és Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Bp 1936. 263.

A tarcali birtokok döntő többsége, – 69 százaléka – öt holdnál kisebb kiterjedésű volt, 29 százaléka pedig öt és ötven katasztrális hold közötti nagyságra terjedt. Elmondhatjuk tehát, hogy a Tarcál határában fekvő földbirtokok 98 százaléka nem haladta meg az 50 holdat, de hozzájuk csak az ott fekvő földterületek 40 százaléka tartozott. A mezőgazdaságilag hasznosított területek nagyobbik fele, – 60 százaléka – tehát a 18 darab 50 hold fölötti gazdasághoz tartozott²⁴. Az öt hold alatti törpebirtokosok számát gyarapította az a 220 földhöz, és 78 házhelyhez juttatott szegényparaszt, akik a földbirtokrendezés által kaptak talpalattnyinak is alig mondható területet. A 220 „érdemes és gondos gazda” között 250 katasztrális holdat osztottak ki, és 78-

²⁴ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Bp. 1936. 262-263.

an kaptak összesen 15 holdat, – tehát fejenként mintegy 300 négyszöglet – házépítés céljára.²⁵

Az 5 holdnál kisebb kiterjedésű birtokokon főképpen szőlőtermesztés, vagy kertgazdálkodás folyt, amit az is alátámaszt, hogy a 188 egy holdnál

²⁵ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Bp. 1936. 25.

kisebb parcellából 108-hoz nem is tartozott szántóterület. A szántógazdaság az 5 és 50 hold közé eső birtokokon és 100 hold felett volt uralkodó, bár a község határában található szőlőterületek 30 százaléka szintén a 100 holdat meghaladó birtoktesteken feküdt. A 100 hold feletti birtokkal rendelkezők közül csak hárman mondhattak tekintélyes szőlőterületet maguknak: a Királyi Uradalom 44 holdat, a Magyar Királyi Szőlészeti és Borászati Szakiskola 42 holdat, és özvegy Andrassy Jánosné 22 holdat. Őket követte Tassonyi Dániel 15 hold, a csobaji illetőségű Csobaji Gyula 10 hold, a tiszaladányi Szirmay Ottó gróf és a balsai Veres Gyula 7-7 hold, a tarcali római katolikus egyház 6 hold, a Nyíregyházán lakó Bogdán Ferenc 5 hold, és özvegy Sebeő Gyuláné tarcali lakos 3 hold szőlővel.

Tarcál és a szőlőtermelés kapcsolatát nem szükséges hosszasan bizonyítanunk, hiszen méltán híres bora sokak által ismertté tette nevét, s köztudott hogy határában legjelesebb történelmi borvidékünk, a tokaji legjobb minőségű szőlőterületei fekszenek. Ennek is köszönhető, hogy itt, Tarcálon állították fel az ország harmadik állami vincellériskoláját 1873-ban, a kincstár tulajdonában lévő területeken. Az 1891-ben átszervezett szőlészeti és borászati szakoktatás rendszerében Tarcál az alsó fokú szakképzést kapta feladatul, amely a gyakorlati képzésre helyezte a hangsúlyt.²⁶ A Magyar Királyi Vincellériskola, majd Magyar Királyi Szőlészeti és Borászati Szakiskola száz holdon gazdálkodva terjesztette a szőlészeti és borászati ismereteket.

1936-ban 544 hold szőlőt írtak össze a faluban. Ebből 507 hold hegyvidéki, 20 pedig síkvidéki hazai fajtával volt beültetve. A szőlőhegyeken 10, a kertekben, illetve a sík vidéken 7 hold parlagszőlő is volt található.²⁷ Az 1935-ös szüreti eredményekről fennmaradt ugyan egy községi kimutatás, de ez nem veszi számba a teljes szőlőterületet, mindössze 125 katasztrális hold terméséről tudósít, amelyen összesen 690 hektoliter bor termett, amit nyilvánvalóan nem lehet a Tarcálon előállított teljes bormennyiségnek tekinteni. Érdekességeket azonban tartalmaz az említett kimutatás. Az adatok alapján kiszámítható egy holdra eső termésátlag még rendben lévőnek mondható, hiszen az 5,52 hektó alatta marad az 1873-as 6,7 hektós értéknek, van viszont olyan tarcali bortermelő, aki 22 hold szőlőről 35 hektó bort szűrt, míg egy másik 15 holdról 77 hektót, egy harmadik pedig 12 holdról 65-öt. Mások 4 holdról 50 hektó, megint mások pedig 3 holdról 30 hektó borra tettek szert. Az viszont már kifejezetten figyelemre méltó, hogyan lehet 2 hold szőlőről 48, 1595 négyszögölről 47 hektoliter bort szűrni. Ha ez nem elírás, akkor

²⁶ Lónyai Ferenc: Szőlőművelés és borászat Magyarország földművelése 1896 Budapest 1896. 665-675.

²⁷ Szőlőtermelés Községsoros adatok 1873-1965 Történeti Statisztikai Kötetek Központi Statisztikai Hivatal Bp. 1986. 219.

igen érdekes gondolatokat ébreszt az illető borok származásával kapcsolatosan. Fentiek után viszont nagyon valószínű, hogy a dokumentum, címe ellenére nem az 1935. évi szüreti eredményeket veszi számba, hanem az egyes bortermelők birtokában lévő összes bormennyiséget tartalmazza.²⁸

Ami a nem mezőgazdasággal foglalkozókat illeti, a 74 tarcali iparvállalatból 1920-ban 47 segédszemélyzet nélkül, 27 pedig segédekkel dolgozott. Nagyságukat tekintve az utóbbiak a 20 segédnél kevesebbet foglalkoztató vállalatok közé tartoztak. 1930-ra az iparvállalatok száma 67-re csökkent, az iparban foglalkoztatottak száma viszont – mint azt fentebb már jeleztük – tíz százalékkal nőtt, a kőbányászat megindulásának köszönhetően. A falu határában működő két kőbánya közül az egyik 50 főt, a másik 81 főt foglalkoztatott.

A Magyar Trachitművek R. T. kőbánya vállalat megjelenése és tevékenysége a tarcali határban nemcsak a foglalkoztatottak számának növekedése miatt jelentett jó üzletet, hanem a bányaművelés alá fogott területek átengedéséből befolyó összeg miatt is. A 3200 négyszögöles területért a községi önkormányzatnak sikerült jó árat kialkudnia. A szóban forgó terület ugyanis, bár az erdőművelési ágba tartozott, a rajta található mintegy száz darab satnya fával nem sok haszonnal kecsegtetett. A bányatársaság viszont kényszerhelyzetben volt. Ha területét nem tudja bővíteni, le kellett volna állítania a termelést. Így hajlandó volt irreálisan nagy haszonbért is megfizetni. A befolyó összeggel a sok adóhátralék miatt megbillent községi költségvetés egyensúlyát sikerült helyreállítani.²⁹

A 67 darab 1930-ban Tarcalon működő iparvállalat közül 41 dolgozott segédszemélyzet nélkül, 23 egy, vagy kettő, egy pedig három vagy öt segéddel.³⁰

Hogy az 1920 és 1930 között eltelt 10 év alatt hány vállalkozás indult, és hány jutott csődbe, azt adatok híján pontosan nem tudhatjuk, de az biztos, hogy 1935-ben 14-en váltottak ki iparigazolványt, – igaz, ketten nem kezdték meg tevékenységüket – és csak egy boltot zártak be. Ebben az évben indította vállalkozását, többek között, Berger Sámuelné borkereskedő, Bíró Viktor korcsmáros, Cservik István kőműves, Tornai István temetkezési vállalkozó, és ifj. Sternberg Jakab marhakereskedő.³¹ Tarcalon ekkor 9 marha-

²⁸ Jelentés a szüreti eredményekről 1935 Tarcal nagyközség iratai 1606-1950 (Továbbiakban TNI) V-272. közigazgatási iratok 11. doboz

²⁹ Tarcal község eljáróságának a Magyar Trachit Művek és Tarcal község között kötött adásvétel tárgyában a főszolgabíróhoz intézett levele. TNI V-272. közigazgatási iratok 11. doboz

³⁰ Az 1930. évi népszámlálás Foglalkozási adatok Magyar Királyi Központi statisztikai Hivatal Bp. 1934. 243.l.

³¹ Tarcal község eljáróságának a Magyar Királyi Adóhivatalhoz intézett 4115/1936. sz. levele – TNI község iratai

kereskedőt tartottak nyilván. Friedmann Dezső, Friedmann Sámuel Reich Dezső, Reich Frigyes, Reich Ignác, Reich József, Sternberg Dezső, ifj. Sternberg Jakab, és Windt Sándor kezén két ló és 1514 szarvasmarha fordult meg az 1935-ös évben.³²

A 7 tarcali hentes és mészáros, Altman Menyhért, – aki vendéglős is volt egyben – Bányai István, Bogár Ferenc, Nagy Sándor, Szopkó András, Szopkó Antal és Zafir Sámuel viszont kis híján csődbe ment egy 1934-ben eszközölt közegészségügyi ellenőrzés miatt. Nem a mészárszékek vagy hentesüzletek higiéniai állapota, vagy a hús minősége hozta nyakukra a bajt, hanem a Bodrog folyó. Még pontosabban a Bodrogról gyűjtött jég. Akkortájt az élelmiszer hűtésére még jégvermek szolgáltak, ahová a jeget, – jéggyár nem lévén a közelben, tehát műjég sem – a közeli Bodrogról gyűjtötték. Már csak azért is, mert ez volt a község hatóságilag kijelölt és engedélyezett jéggyűjtő helye. A Bodrog vize azonban a miskolci közegészségügyi intézet vizsgálata szerint szennyezett volt, tehát az onnan gyűjtött jégkészlet is. Így kerülhetett fertőzött jég a tarcali jégvermekbe. A járási főszolgabírói hivatal azonnal lepecsételtette a községben található jégvermeket, megnehezítve ezzel a mészárosok és a vendéglősök dolgát, hiszen így nem lehetett az élelmiszert megfelelően tárolni. Mint fellebbezésükben írták: „Tisztelettel kérjük, hogy jégvermeink megtöltésére, mint jégszerzési forrást, a Bodrog folyót kijelölni méltóztassék. Ugyan is Tarcál község lakosságának a Bodrogon kívül más jéggyűjtő hely rendelkezésére nem áll, s ha ez nem engedélyeztetik teljesen jég nélkül maradunk, s úgy már kora tavasszal kénytelenek leszünk üzemünket beszüntetni. Tisztelettel megjegyezzük, hogy az általunk tárolni szokott jég gyógyítási, közegészségügyi célokat nem szolgál, kizárólag az elraktározott hús lehűtésére szolgál, a hús pedig a jéggel egyáltalán nem érintkezik, mert előírás szerint a húst a jégre helyezett horganyzott lemezzel bélelt ládában kell tartanunk, úgy is tartjuk, tehát a hús megfertőzésének lehetősége ki van zárva.”³³ A jégprobléma végül szerencsésen megoldódott, hogy miként, arról már nem szólnak forrásaink.

A harmincas években hengermalom és téglagyár is működött Tarcalon. A téglagyárat, – amely a téli hónapokban nem üzemelt, és Kovács Dezső tulajdonát képezte – vitéz Lada István bérelte és üzemeltette. A hengermalom Guttmann Ignác és társa tulajdonában volt, aki a harmincas évek második felében szépen gyarapodott. Olajütővel bővítette üzemét, és terményvásárlásba is fogott, ami nem került el az adóhivatal figyelmét, így jövede-

³² Kimutatás a Tarcál községben lakó ló- és marhakereskedők 1935. évi forgalmáról TNI V-272 közig. ir. 11 d.

³³ Fellebbezés a tokaji járás főszolgabírájának 1385/1934. sz. véghatározata ellen TNI V-272 közig. ir. 11 d.

lemadóját év közben és soron kívül megemelte. Erre a sorsra jutott, bevételeinek növekedésére tekintettel Berger Sámuel bor- és terménykereskedő, Braunstein Hermann terménykereskedő, és Reich Dezső marhakereskedő is.³⁴ Ezek az adatok élénk gazdasági tevékenységre utalnak. Guttman Ignác számára a „baj” nem járt egyedül. Az adóhatóságot iparfelügyelői vizsgálat követte, amely hiányosságokat talált a gépházban és az új olajütő meghajtásánál. E rendellenességeket azonban – főszolgabírói utasításra – egy hónapon belül sikerült megszüntetnie.³⁵

Ipari tevékenységet azonban nemcsak az arra jogosultak, és a hivatalos összeírásokban szereplők üztek Tarcalon. Erre hívja föl a figyelmet Hadas Sámuel és Berecz János kőműves mesternek a tarcali vezető jegyzőhöz intézett levele. Mint írták: „Tarcalon az építő ipart többen az ipartörvénynek meg nem felelő, illetve iparigazolvánnyal nem bíró egyének, szabadon, önállóan végzik. Ugyanakkor mi, akik iparigazolvánnyal bírunk, nem tudjuk felvenni a versenyt ojan (!) egyénekkal, akik se kereseti adót, se OTI –t, sem semmiféle terhet nem viselnek. Kérjük szépen a jegyző urat, alant leírt egyéneket felhívatni, és őket figyelmeztetni az ipartörvények pontjaira, mert ellenkező esetben kénytelenek leszünk, felsőbb hatóságnál velők szemben a legszigorub módon eljárni.”³⁶

A fennmaradt iratok alapján lakóházak mellett iskola is épült a 30-as években Tarcalon, mégpedig a tanyákon lakó gyermekek számára. A településhez tartozó tanyákon 47 tanköteles gyerek élt, ezért a vallás- és közoktatásügyi miniszter a vármegyei tanfelügyelő felterjesztésére elrendelte, hogy Kishomokos tanyán iskolát kell építeni. Hadas József kőművesmester költségvetési előirányzata szerint a kőalapon álló, tantermet és tanítói lakást magába foglaló épület 8400 pengőbe került.³⁷

Ugyancsak ebben az időben épült Tarcal vezér emlékműve is. Az emlékmű felállítását az Ébredő Magyarok Egyesületének tarcali szervezete kezdeményezte, annak a falu határában feltárt honfoglalás kori sírnak a megjelölésére, amit Tarcal vezér sírjának gondolt. A sír Pataki Sándorné, született Tarcali Zsuzsanna birtokában lévő szőlőben feküdt, s a tulajdonos készséggel engedte át a mintegy 9 négyszöglet a nemes célra, csakhogy a szóban forgó szőlőt 1934 tavaszán elárverezték, s így az új tulajdonos, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, és üzlettársa, a Tokajvidéki Hitelbank

³⁴ Tarcal község jegyzőjének 4115/1936 sz. levele a Magyar Királyi Adóhivatalhoz TNI V-272 közig..ir. 11 d.

³⁵ Tarcal község jegyzőjének 281/1936. sz. levele a tokaji főszolgabírói hivatalhoz TNI V-272 közig..ir. 11 d.

³⁶ Hadas Sámuel és Berecz János levele Tarcal község vezető jegyzőjéhez TNI V-272 közig..ir. 11 d.

³⁷ Hadas József képesített kőművesmester költségirányzata TNI V-272 közig..ir. 11 d

beleegyezése kellett az építkezéshez. Nem kis huzavona után ezek az engedélyek is megérkeztek, s megkezdődhetett az építkezéshez szükséges anyagi eszközök összegyűjtése. Az emlékművön elhelyezni tervezett öntöttvas táblát a Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárban rendelték meg, a hazafias cselekedetre tekintettel térítésmentesen. A MAVAG vezérigazgatója azonban, vállalata súlyos gazdasági helyzetére tekintettel, csak önköltséges áron tudta vállalni. Az építéshez szükséges 40 mázsa cementet az Egercsehi Kőszénbánya és Portlandcementgyár szállította az érvényes mázsánkénti 7 pengős ár helyett 6 pengőért. Zemplén vármegye főispánja 600 pengőt bocsátott rendelkezésre az inségalapból, az építkezéshez szükséges napszámberék kifizetésére. A Magyar Trachit Művek 20 köbméter kőzúzálékkal segítette a munkálatokat. A kivitelező ebben az esetben is Hadas József volt. Az építési költségek 382 pengő 33 fillérre rúgtak. 1935. augusztus 5-én Szöllőssy Sándor csoportelnök az ÉME nevében tisztelettel hozta a tekintetes elöljáróság és a képviselőtestület tudomására, hogy „Tarcál honfoglaló vezér síremléke elkészült”³⁸.

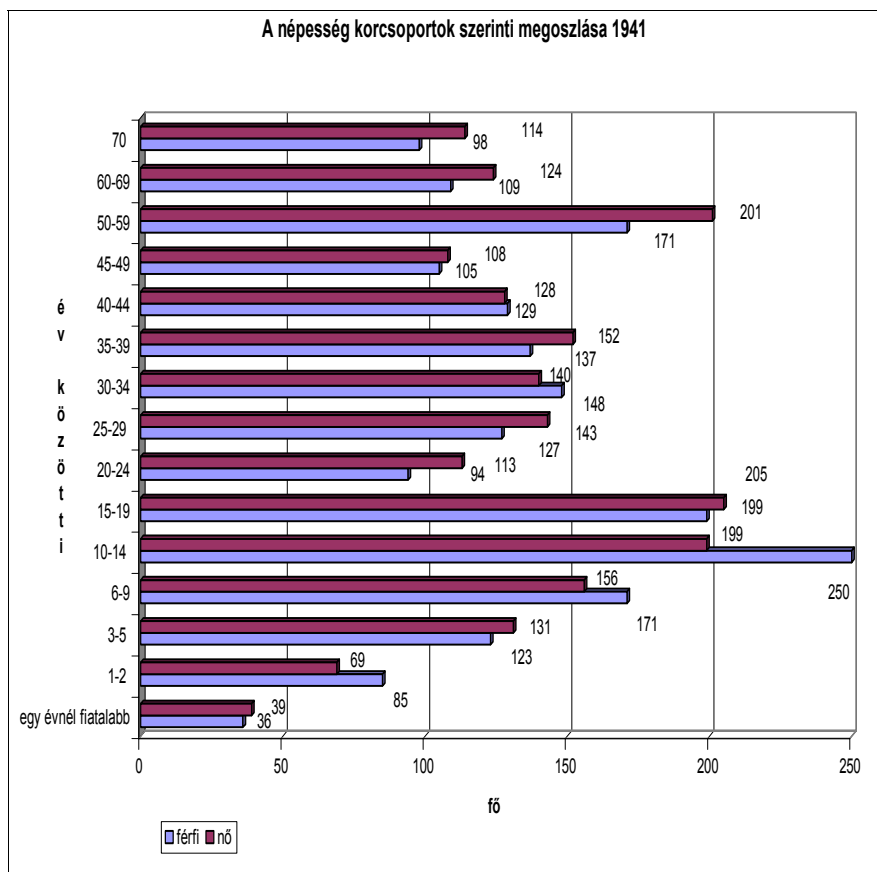
Korszakunkban a településen élénk társasági élet folyt. 1897 óta működött, majd 1928-ban megújult a katolikus olvasóköri, 1899-ben alakult a Tarcali Önkéntes Tűzoltó Testület, 1903-ban a Gazdakör, 1929-ben a Diána Vadásztársaság, 1930-ban a Polgári Lövészegylet, 1936-ban a Polgári Kaszinó és 1942-ben a Katolikus Legényegylet.³⁹ Még egy műkedvelő színpadi szerzővel is büszkélkedhetett a község diószegi Lajos MÁV állomásfőnök írásai a Pesti Hírlapban, a Tündérvásár és a Falusi Esték című lapokban jelentek meg, de gyakran írt a Zempléni Újságnak is. Gyöngyvirágos selyemkendő című színpadi műve a „műkedvelő társaságok állandó nagy sikerű műsordarabja” volt. Az Ébredő Magyarok Egyesületének helyi csoportja nem alkotott külön alapszabályt, így nem szerepel az egyesületek névjegyzékében.⁴⁰

A rendelkezésünkre álló források nem tették lehetővé, hogy részletesen áttekintsük Tarcál két világháború közötti történetét, pusztán néhány érdekességet sikerült felvillantani, de munkánk talán így sem volt haszontalan. Ha végezetül egy pillantást vetünk az 1941-es népszámlálás segítségével megrajzolt diagramra, amely korcsoportok szerint veszi számba a falu lakosságát, akkor láthatjuk Tarcál minden keservét. A XIX. század végi filoxérapusztítást, a XIX.–XX. század fordulójának kivándorlását, az első világháborút, a gazdasági válságot, de felsejlik már a küszöbön álló újabb katasztrófa is.

³⁸ TNI V-272 közig. ir. 11 d

³⁹ Zemplén vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye 1877-1944 (-1949-)

⁴⁰ Zemplén megyei fejek Zemplén vármegye tíz évvel Trianon után Szerk.: Hirn László Bp. 1930

BARTÓK BÉLA

BÍZNI, ENGEDELMESKEDNI, DOLGOZNI? (EGER 1940 NYARÁN)

Eger az észak-erdélyi bevonulás előtti hónapokban

1940. szeptember 13-án este az Észak-Erdély visszatérése alkalmából rendezett ünnepi díszelőadással nyitotta meg őszi idényét az egeri színtársulat. A rendkívüli esemény méltatása céljából dr. Csepreghy László érseki jogakadémiai tanár mondott ünnepi bevezetőt. A nagyszabású történelmi visszaemlékezés és a tengelyhatalmak valamint a magyar államférfiak iránt kifejezett hála után a következőkre figyelmeztette a hallgatókat: „De a legnagyobb örömben sem szabad megfeledkeznünk magyar állampolgári kötelességeinkről. Megadja a teljes programot a Duce vezényszava: Credere, Obedire, Combattere. Credere, hinni az Örökkévaló igazságosságában és maradék nélkül bízni nemzetünk hivatott vezetőiben. Obedire, engedelmeskedni késedelem és fenntartás nélkül kipróbált vezetőinknek. Combattere, harcolni és küzdeni mindenkinek, ahová a magyar sors őt rendelte, legyen az a magyar rög, műhely vagy íróasztal.”¹

A hármassziszta jelszó a lehető legtömörebben jellemzi nemcsak a korabeli olasz társadalom elé kitűzött állampolgári erényeket, hanem a II. világháború alatti magyar társadalommal szemben a mindenkori kormányzat részéről elvárt ideális magatartást is. Az előadó konzervatív személyiségként az uralkodó felfogással szinkronban az egyéneket mindenekelőtt a tennivalókra, és nem a jogaikra emlékeztette. A hitet is sajátosan értelmezte, mert igaz, hogy Istent helyezte előre, de utána a kormányzót és a miniszterelnököt említette. Az engedmességnek irántuk vaknak és azonnalinak kellett lenni, a harc pedig mint tipikus hármassziszta vagy diktatorikus fogalom a csatatereken kívül inkább a hétköznapi életben a parasztság a munkásság és az értelmiség munkáját jelentette.

1939 márciusától Kárpátalja megszállása után a magyar kormány legfontosabb feladatának Erdély visszafoglalását tartotta. Már ekkor előtérbe került az a lehetőség, hogy Németország támogatása nélkül a magyar – román határ megváltoztatását önerőből, a magyar királyi honvédség beveté-

¹ Eger, 1940. szeptember 16. 3.

sével kell megoldani. „Teleki és politikai hívei tudták, hogy a németek aktív közreműködésével, esetleg újabb döntőbíráskodás útján elért további területi revízió olyan horderejű kül- és belpolitikai engedményekkel járna együtt, amelyek elkerülhetetlenül a fegyveres semlegesség feladásához vezetnének, a háborúba való bekapcsolódáshoz Németország oldalán.”²

A Románia elleni háborús készülődés – a náci szövetséges rosszallása ellenére – 1939 májusában elkezdődött, de igazán feszültté a külpolitikai helyzet 1940 nyarán vált. A következő dolgozat az „Eger” című helyi lap 1940. június 26. és szeptember 13. közötti háborús előkészületekről szóló írásainak elemzésével azt akarja bemutatni, hogyan viselte el egy vidéki kisváros lakossága a különböző korlátozó intézkedéseket, rendeleteket. Az is kérdés, hogyan vette ki a maga részét a városi és a megyei társadalom a hadsereg támogatásából. Azt is meg kellett vizsgálni, hogy készen állt-e a civil társadalom a háborúval járó megpróbáltatásokra, hiszen a következő évben már valóban megtapasztalhatták a magyarok, hogy milyen részese lenni a világháborúnak. A Románia elleni kardcsörtetés tehát háborús főpróbának is tekinthető, s mint ilyen megmutatta a polgároknak a későbbi feladatokat. Végül a helyi lap figyelemmel kísérése arra a kérdésre is választ adhat, hogy mennyire tölti be a sajtó hasonló rendkívüli helyzetben a létfontosságú tömegtájékoztató funkcióját. A korszakban létezett egy másik helyi lap is, amely a „Hevesvármegye” nevet viselte, de ez inkább hivatalos közlönyként funkcionált. A város életében történt fontosabb eseményekről, a lakosságot foglalkoztató kérdésekről sokkal megbízhatóbb forrás az „Eger”, amely sokkal jobban megfelel a kutatás fenti céljainak. 1940-ben a felelős kiadója Radil Károly, az Érseki Nyomda vezetője volt, felelős szerkesztője pedig Kapor Elemér, aki később költői nevén Apor Elemérként lett híres helyi személyiség, és aki ekkor a városházán dolgozott tisztviselőként. A lap a helyi középosztály szócsöve volt, amely aktívan támogatta a kormány kül- és belpolitikáját és ezt az elemzés során állandóan szem előtt kellett tartani. A következőkben a Vöröskereszt és a Légoltalmi Liga egri csoportjának háborús készülődését valamint a vasúti közlekedést korlátozó intézkedéseket elemezzük olyan szempontból, hogy mennyire teljesítették az egriek 1940 nyarán a hit, az engedelmesség és a munka parancsát.

Vöröskereszt

1940. június 26-án, amikor a Szovjetunió 24 órás ultimátumban kérte Romániától Besszarábia és Bukovina átadását a magyar közvélemény is izgatott lett. A magyar minisztertanács már másnap kinyilvánította, hogy ha

² Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945, Bp, 1988, 219.

a Szovjetunió követelését teljesíti Románia, Magyarország területi igényeit is ki kell elégítenie.³A Legfelső Honvédelmi Tanács 27-én elrendelte a májusban már mozgósított alakulatok és két újabb hadtest felvonulását a román határra.

A következő napon az „Eger” már a háborús pszichózis hangulatában adott hírt arról, hogy a Magyar Vöröskereszt, amely akkor kimondottan katonai jellegű szervezet volt, a városban is gyűjtést rendez. A cikket áthatja a bizonytalanság drámaisága, mert valóban nem lehetett tudni, hogy mit fognak hozni a következő napok. A belügyminiszteri rendeletre hivatkozik a szerző, amikor hangsúlyozza, hogy Magyarországnak mindig készen kell állnia, hogy elhárítson egy külső támadást vagy – ami jobban megfelelt a valóságnak – érvényesítse történelmi jogait. Nem mondták ki, de mindenki tudta, hogy csak Erdélyről lehet szó. A gyűjtés lebonyolításának megszervezése céljából a Vöröskereszt egri választmányának elnöke, aki maga Kálnoky István polgármester volt, nyilvánosan hívta meg a testület munkájában résztvevő egri hölgyeket és a negyedmestereket (a fertálmestereket) június 30-ára a városháza nagytermébe. A kérdés sürgősségére utal az, hogy vasárnapra tették a megbeszélés időpontját, és fontosnak tartották közölni, hogy a gyűjtés házról házra fog történni.⁴

Néhány nappal később a honvédelmi miniszter, Bartha Károly felhívása a rendkívüli helyzetre való tekintettel az Eger első oldalán, a vezércikk helyén jelent meg. A buzdítás közvetetten utalt arra, a német villámháború elmúlt hónapokban megismert tapasztalatai alapján, hogy a polgári lakosság egy esetleges magyar-román háború esetén ki lenne téve a pusztító ellenséges légitámadásoknak, de nem elsősorban a civilek védelme, hanem sokkal inkább a katonák biztonságának megteremtése határozta meg a kérést. Azt is ki kell emelni, hogy a miniszter kimondottan hangsúlyozta, hogy pénzbeli adományokat – nem filléreket, hanem pengőket – vár, amelyeket a legfontosabb tennivalók elvégzésére akarnak fordítani.⁵

A városházi megbeszélés állítólag zsúfolt ház előtt zajlott, ahová Kálnoky István polgármester hívta össze a vöröskeresztes ápolónői tanfolyamot végzett egri nőket. Mindenképpen tudni kell, hogy 1940-ben ők zömében középosztálybeli hölgyek voltak, akiknek ez a tevékenység nemcsak társasági eseményként szolgált, hanem a korban a nőkről uralkodó nézet szerint női hivatásuk nyilvános kiteljesítését is jelentette. Hedry Lőrincné⁶, a

³ Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945, Bp., 1988, 234-235.

⁴ Eger, 1940. június 28. 1-2.

⁵ Eger, 1940. július 1. 1.

⁶ Hedry Lőrincné (1889-1968) született Ghillány Zsófia Ghillány Imre sárosi főispán, földművelésügyi miniszter és Probster Zsófia lánya volt. Édesanyja első férje Szinyei Merse Pál

főispán felesége volt a szervezet helyi alelnöke, aki lelkes – bár néha kissé dagályos – beszédében buzdította társait az adományok gyűjtésére. „A szét-hullással, egyes országok felbomlásával az új rendeződés folyamata indult meg, amely minket is érinteni fog. Nagyon is időszerű lenne ránk nézve, ha megállapítanánk és következményeit levonnánk, hogy e valóban történelmi időkben, fordulatokban és meglepetésekben gazdag napokban csak akkor fogunk győzedelmesen megállni és megmaradni, ha minden téren és minden vonatkozásban való összefogás és egyetértés mellett lehetővé tesszük, hogy az esetleg elkövetkező nagy események és történések ideje alatt a Magyar Vöröskereszt Egylet hivatását hiány nélkül és hűségesen tölthesse be a nemzet és a magyar nép érdekében.”⁷ A főispánné beszéde mindenben a kor hangulatát tükrözi: egyrészt az összefogást és az egyetértést emeli, ki mint a fennálló hatalom elvárását, másrészt pedig külön említi a nemzetet és a népet, amely akkor még nem mindenki számára volt megkülönböztethető fogalom. Ez után a városi aljegyző ismertette a gyűjtés elveit és közölte, hogy 1-jén és 2-án a vöröskeresztesek minden egri házat felkeresnek és 2-án nyilvános perselyt is, kihelyeznek az adományok számára. Ha belegondolunk, hogy kétszáz hölgynek kellett a következő napokban Eger több ezer házat végigjárnia, talán nem is tartjuk olyan szórakoztatónak a tevékenységüket, amelyhez a bátorságon, kitartáson kívül még fizikai erőre is szükség volt.

Három nap múlva kiderült, hogy példátlan lelkesedés mellett zajlott le a gyűjtés, a hölgyek szép munkát végeztek, a hazafias keresztény egri közönség pedig megértő és áldozatkész volt.⁸ A keresztény jelzőnek majd néhány hét múlva lett jelentősége, de biztos, hogy a városban sokan hallottak a nőktől a negatív tapasztalatokról is.

A lap hamarosan közölte a honvédelmi miniszter újabb felhívását, amely a gyűjtés lezárulása után már egy kis időzavart tükröz, de mindenképpen világosabban fogalmaz az esetleg eljövendő háború részletes vöröskeresztes feladatairól. Bartha Károly csak most részletezte, hogy betegszállító gépkocsioszlopok, kórházvonatok, kórházak, üdülők felállítása, gyógyszerek, kötszerek, orvosi műszerek beszerzése a hadseregnek, az otthoniak ellátása meleg ruhával, takarókkal, hadifoglyokat, eltűnteket felkutató szervezet fenntartása az a tevékenység, amelyre pénzt kérnek. A helyzethez és a nyilatkozat kibocsátójához illik a mondanivaló lényege: „Adakozz a magyar

festőművész volt. In Gudenus János József: A XX. századi magyar főnemesség genealógiája, Bp., 1990, I/444-445.

⁷ Eger, 1940. július 1. 3.

⁸ Eger, 1940. július 3. 2.

Vöröskereszt javára, de ez a kérés olyan kérés, amely lényege szerint voltaképpen parancs.”⁹

A gyűjtés eredménye végül mintegy 4000 pengő lett, amelyet büszkén hirdettek a szervezet újabb összejövételén történelmi összefüggésekbe helyezve a hölgyek munkáját miszerint olyan hősieken küzdöttek a lakosok segítőkészségéért, mint 1552-es elődeik, de most nem a várat védelmezték, hanem megostromolták az emberek szívét. Az adománygyűjtők tehát méltó utódai voltak Dobó István harcostársainak és Egerben továbbra is élt Dobó szelleme, vagyis eleven volt a hazaszeretet. A másik megmosolyogtató párhuzam – amely Hedry Lőrincné egyéni érdemeit méltatja – már sokkal modernebb, de csak akkoriban számított hízeltőnek: „Heves vármegye főispánjának izzó lelkű felesége ugyanis korszerű eljárásában azokra a hős német tábornokokra emlékeztetett, akik páncélos hadosztályaik élén az első harcokban vesznek részt a támadásban.”¹⁰ A polgármester köszönetet mondott a hölgyeknek áldozatos munkájukért, hazafias lelkesedésükért és összehasonlításképpen közölte, hogy a kétszer nagyobb lélekszámú Miskolcon csak kb.3200 pengőt, a hasonló nagyságú Kecskeméten pedig csak kb.2000 pengőt gyűjtöttek. Már itt elhangzanak homályos utalások arra, hogy akadtak gúnyos hangok, rideg szavak és meg nem értők különösen a nem keresztény lakosok körében, akik elutasították a segítségnyújtást.

A következő napokban újabb izgalmat okozott az a hír, hogy az egri zsidóság feltűnően tartózkodott a komolyabb összegű adományoktól, pedig állítólag ők voltak a legvagyonosabb lakosai a városnak. A korábbi célmozgás után hamarosan egészen személyeskedő hangneművé vált a tudósítás, és csak találgatni lehet, hogy mi indította arra a lap munkatársait, hogy néven nevezzék a keveset adományozó személyeket, hiszen tömegesen lehetnek a zsellérek, napszámosok között is olyanok, akik nehéz anyagi helyzetük miatt alig vagy egyáltalán nem adakoztak, esetleg még durvább hangon utasították el a felkérést. Az Eger írása kipellengérezte azokat, akik a szerző szerint nevetségesen kevés pénzzel járultak hozzá a hazafias célokhoz. A feketelista élére helyezték Fischer Lajos ügyvédet, aki adózás tekintetében megelőzte az érseket, de másik 3 céget és 6 magánszemélyt is elmarasztalt a cikk. Gúnyosan bírálta őket fukarságukért és nem is anyagiasságuk miatt ítélte el őket, hanem a honvédelmi miniszter kijelentésére figyelmeztette őket, miszerint, aki kivonja magát az adakozásból, a nemzet ellen követ el megbotcsáthatatlan bűnt.¹¹ Az esetből kisebbfajta botrány keletkezett, mivel a lap munkatársa nem ellenőrizte a megbélyegzett személyeknél a hallomásból

⁹ Eger, 1940. július 5. 1.

¹⁰ Uo. 2.

¹¹ Eger, 1940. július 6. 2.

szerzett információkat. Az ügy nem lett volna komoly, ha nem egy olyan kisvárosban történt volna, ahol a közvéleményt nem egy viszonylag zárt társaság véleménye befolyásolta volna és nem lett volna az egész magyar társadalom megfertőzve az antiszemitizmus paranoiájával. Semmi különös nincs tehát a kicsinyes vádaskodásban, inkább tipikus esetnek minősíthető, amely megmutatta – mint egy cseppben a tenger – a korabeli vidéki középosztály gondolkodásának torzulását.

A következő hetekben az Eger kénytelen volt két alkalommal is helyt adni a zsidó származású lakosok helyreigazítási kérelmének. Előbb a fent megvádolt ügyvéd írta meg, hogy nem igaz, hogy csak némi aprópénzt adott a vöröskereszteseknek, mert ő maga nem is találkozott a hölgyekkel, ellenben a cselédje adta a pénzt és íratta fel a nevét. Ugyanitt szerepelt az is, hogy nem az a személy adta a legtöbbet a nem keresztények közül, akit a lap megjelölt, hanem egy másik polgár.¹² A következő héten egy másik megbélyegzett lakos is helyesbítést kért, mert nem volt vaskereskedése, több háza és határozottan állította, hogy jövedelméhez mérten adakozott.¹³ Az események ilyen alakulása már nem is ironikus, hanem inkább szomorú vagy megdöbbentő, mert arra vall, hogy mennyire elkülönült a nem zsidó lakosság a zsidó lakosságtól, hiszen a vármegyei lap munkatársai sem voltak tisztában alapvető információkkal lakótársaikkal kapcsolatban. Az eset az antiszemitizmus pszichológiai gyökereire is rámutat, mert tisztán láthatjuk, hogy válnak a pontatlan hírek, híresztelések megalapozatlan előítéletek forrásaivá. Ilyen és ehhez hasonló kisebb-nagyobb konfliktusok keltették, vagy szították a zsidóellenes érzelmeket szerte az országban. Annyi még hozzáfűzendő az incidenshez, hogy a zsidóság sértettsége, zárkózottsága is érthető a zsidótörvények elfogadása után, az újságban pedig volt annyi tisztesség, hogy közölték a helyreigazítási kérelmeket még akkor is, ha ezzel már nem tudták helyrehozni tévedésüket. Azoknak a személyeknek a felelőssége is súlyos, akik ezeket a hangulatkeltésre alkalmas tapasztalatokat a helyi sajtó tudomására hozták, ők pedig a dicsért hölgyek közül kerültek ki. Az összegyűjtött pénz sorsáról később Kálnoky polgármester számolt be miután maga vitte a szervezet budapesti központjába. Eszerint a fővárosban elégedettek voltak az egri gyűjtés eredményével és úgy határoztak, hogy az összeg 30%-át az egri berendezésekre, eszközökre fordíthatja a választmány.¹⁴

A vöröskeresztes munka ezután is kiemelt figyelmet kapott a város életében, mert a megye kisgyűlése ezekben a napokban 500 pengő ösztöndíjat szavazott meg ápolónői képzésre. A testületnek mindössze annyi kikötése

¹² Eger, 1940. július 8. 4.

¹³ Eger, 1940. július 12. 2.

¹⁴ Eger, 1940. július 15. 1.

volt, hogy Heves megyei lakos legyen a tanuló.¹⁵ Ekkor jelent meg Unterreiner Jánosnak, a Korona szálló bérlőjének a nyílt levele és hazafias indítványa, amelyben azt kérte polgártársaitól, hogy segítsék újabb adományokkal az egri Vöröskeresztet, amelynek meg kell szerveznie a véradást, és fel kell állítania egy teljesen felszerelt 100 ágyas tartalékkórházat. Ő maga rögtön 30 pengővel hozzá is járult a kezdeményezés elindításához.¹⁶ Ez a javaslat már valóban próbára tette a lakosság áldozatkészségét, hiszen az év elején súlyos árvíz is pusztított a vármegyében és arra a célra már mélyen a pénztárcájukba nyúltak a hevesiek, ősszel pedig – ami ekkor még nem volt előrelátható – Erdély megsegítésére indítottak segélyakciót. Augusztus közepéig a szállodabérlő és az iparosokat és kereskedőket tömörítő Baross Szövetség helyi csoportja mintegy 250 pengőt gyűjtött, magánzemélyek pedig majdnem 50 pengőt küldtek a helyi lap szerkesztőségébe.¹⁷

A háborús hangulat közepette a Vöröskereszt Heves megyei választmánya augusztus elején tartotta meg rendes éves közgyűlését, ahol a főispán elnökölt. Ő mondta a megnyitó beszédet, amelyben részletes kitért a feszült nemzetközi helyzetből következő nemzeti teendőkre és a szervezettel szembeni elvárásokra. „Mikor pedig ma lábhoz tett fegyverrel készen állva várjuk jogaink érvényesítésének percét, senki sem mondhatná el, hogy a Heves megye Vöröskeresztes választmánya a készület terén nem tette meg kötelességét.”¹⁸ A testület ezután meghallgatta a titkár beszámolóját, amelynek az volt a lényege, hogy a szervezet felkészült a háborús helyzetre is (az „eshetőségekre”). Végül a számvizsgáló bizottság elnöke előterjesztette a zárszámadást és a következő évi költségvetést, amelyet a választmány elfogadott.

Az egri Vöröskereszt 1940 nyári tevékenysége több tanulságot is hordoz az utókor számára. Az első tapasztalat az, hogy a háborús helyzetben a szervezet közvetlenül a honvédelmi minisztérium irányítása alá került, ezt mutatják Bartha Károly nyilatkozatai mind az írott, mind pedig az elektronikus sajtóban. Ezeket természetesen olyan megyei lapok is átvettek, mint az Eger, hogy minél szélesebb társadalmi rétegeket érjen el a katonai célú felhívás. Az is nyilvánvaló, hogy a szervezet a civil lakosság mobilizálásának egyik legfőbb eszköze volt, hiszen tagjai érték el, pl. a gyűjtés során a hadsereggel közvetlen kapcsolatban nem álló társadalmi rétegeket. Összekötő kapocsként működtek a hadsereg és a társadalom között, munkájuk elismertsége és sikeressége pedig arra enged következtetni, hogy jó volt a viszony a katonák és a civilek között. Fontos persze azt is leszögezni, hogy ez a munka

¹⁵ Eger, 1940. július 10. 1.

¹⁶ Uo. 2.

¹⁷ Eger, 1940. augusztus 14. 1.

¹⁸ Eger, 1940. augusztus 7. 1-2.

azért volt hatékony, mert a helyi vöröskeresztes szervezetben jórészt az állami tisztviselők és más hivatalvezetők feleségei tevékenykedtek. Ezt a tényt figyelembe véve úgy finomíthatjuk a következtetésünket, hogy a helyi Vöröskereszt nem egy klasszikus civil szervezet volt, hanem inkább a politikai hatalomnak a köznép felé nyújtott karjaként funkcionált.

Légoltalom

Már a vöröskeresztes felhívás utalt arra a veszélyre, hogy egy esetleges háborúban pusztító légitámadásokkal és jelentős polgári áldozatokkal kellene szembenéznie Magyarországnak, ezért a légoltalmi szolgálat fontossá vált a nyári hónapokban. A légoltalom a légitámadások veszélyeinek csökkentésére, a károk elhárítására és azok megelőzésére szervezett tevékenység volt. Hazánkban 1935-ben szervezték meg, de az 1939-es honvédelmi törvényben ezt is újrászabályozták: a magyar állampolgároknak 14 és 60 év között kellett benne részt venniük, 70 éves korig honvédelmi munkát teljesítettek. A szolgálatot közigazgatási és légoltalmi szervek irányították a honvédelmi minisztérium utasításai alapján. Az országot 7 körzetre osztották, amelyek a későbbi hadtestparancsnokságok területeit fedték le. A helyi szervezetek vezetői a városokban a polgármesterek, a vármegyékben az alispánok és a járásokban a szolgabírók voltak. Egerben ezt a tisztséget Kálnoky István polgármester töltötte be.¹⁹ A légoltalom három szakterületre oszlott: hatósági, üzemi és önvédelmi, melyek közül az első volt felelős a megelőző, kárelhárító, mentő és segédszolgálatért.²⁰

Kálnoky Istvánné, a polgármester felesége már július első napjaiban felhívást intézett a Légoltalmi Liga Női Alosztályának tagjaihoz, és arra kérte őket, hogy írnoki, telefonkezelői és ápolónői szolgálatra jelentkezzenek a légoltalmi központban.²¹ Ez a polgári védelmi társadalmi szervezet is jelentős mértékben támaszkodott a nőkre, mert a férfiak túlnyomó része ezekben a hetekben „rendkívüli fegyvergyakorlatra” vonult be. A kisegítő munka jellegét látva nyilvánvalóvá válik, hogy ez a szerv is a hadsereget támogató tevékenységet folytatott talán még nyíltabban, mint az elsősegélynyújtásra szakosodott társa. A vezető neve arra enged következtetni, hogy ez is szoros kapcsolatban állt a hatalommal, mert a polgármester feleségének személye

¹⁹ Kálnoky István (1882-1949) az egri ciszterci gimnázium után jogot végzett és már 1914 előtt az egri városházán dolgozott. Az első világháború után ott folytatta munkáját, és 1939-ben választották polgármesterré, 1944-ben lemondott, mert zsidók alkalmazása miatt le akarták váltani. 1945-ben letartóztatták, megkínózták, de hamarosan szabadlábra helyezték és súlyos betegen halt meg. Új Hevesi Napló, 2000. április 50-51.

²⁰ Magyarország a második világháborúban, főszerk. Sipos Péter, Bp., 1997, 256.

²¹ Eger, 1940. július 3. 3.

garancia volt arra, hogy a szükséges intézkedésekről minél gyorsabban tudomást szerezhetnek a tagok és a felmerülő problémák is hamarabb nyilvánosságot és orvoslást nyernek.

Hamarosan ismertették a kormánynak a légvédelmet szabályozó legújabb rendeletét, amelynek legfontosabb része azt hangsúlyozta, hogy légvédelmi szolgálatra kötelezhetőek a 14. évüket betöltött, de 70. évüket még át nem lépett személyek. A légoltalmi szolgálat az utasítás szerint légoltalmi feladatok ellátásából, kiképzésből vagy gyakorlatból állt. Felsorolta a dokumentum a mentességet élvező személyeket, akiknek többsége valamilyen egyenruhás testület tagja volt. A kiképzés egy kétszer 24 órás és egy 12 órás tanfolyamból állt, amelyet 2-3 órás gyakorlatok egészítettek ki négy alkalommal, a szolgálatot teljesítők kaptak ugyan napi térítést, de kötelesek voltak saját eszközeikkel bevonulni és katonai bíraskodás hatálya alatt álltak.²²

Mivel lefelé is kiterjesztették az igénybe vehető népesség korhatárát, Kálnokyné bejelentette, hogy a városban Légoltalmi Leánygárdát fognak szervezni. A terv szerint 20-20 fős csoportokból állt a testület. Olyan 14 év feletti leányok jelentkezését várták, akiknek a családi körülményeik és a foglalkozásuk lehetővé tette a szolgálatot. Házlégoltalmi kiképzést kaptak és a Légoltalmi Liga jelvényével ellátott fejkendőt viseltek. A polgármesterné asszony a városházára hívta megbeszélésre a jelentkezőket.²³

A Liga a civil lakosság légoltalmát és légvédelmét ellátó társadalmi szerv volt, 1937-ben alakult és elsődleges feladatának a társadalom felkészítését tartotta. Ebbe tartozott a légoltalmi intézmények népszerűsítése, az állandó éberség fenntartása, az áldozatkészség fokozása, közreműködés a légoltalom kiépítésében valamint a honvédelmi minisztérium irányítása alatt álló folyóirat, a „Riadó!” kiadása. A Liga az országos elnökségen és a budapesti csoporton kívül 7 kerületet alkotott, amelyekben a csoportok és az egyesületek önállóak voltak, rendszeres közgyűléseket tartottak, amelyeken a csoportelnökségeken kívül az érintett érdekképviselői szervekkel kiegészült elnöki tanácsok is megjelentek.²⁴

Amikor augusztus végén a magyar-román viszony pattanásig feszült, a honvédelmi miniszter rendeletet adott ki arról, hogy mindenkit ki kell képezni a légoltalmi tudnivalókra,²⁵ néhány nappal később pedig a polgármester bejelentette, hogy fel kell készülnie az egri lakosságnak az épületek elso-tétítésére. Az előkészületeket 48 órán belül végre kellett hajtani, ami azt jelenti, hogy az ország és a város vezetése komolyan számított egy háborús

²² Eger, 1940. július 10. 2.

²³ Eger, 1940. július 17. 2.

²⁴ Magyarország a második világháborúban, főszerk. Sipos Péter, Bp., 1997, 255-256.

²⁵ Eger, 1940. augusztus 23. 2.

konfliktusra keleti szomszédunkkal. Az elsötétítéshez szükséges anyagokat és eszközöket készenlétben kellett tartani, ezek ellenőrzését és a felkészülés elmulasztás esetén annak büntetését ígért az utasítás²⁶

Vasút

A június végi felvonulási parancs arról is rendelkezett, hogy a többi se-regtestnek július 2-től kell felkészülnie a Tiszántúlra való szállításra, ez pedig érintette az egri helyőrséget is, amint ezt a vasúti közlekedés változásai-ból ki tudjuk következtetni. Az utazóközönséget néhány nappal később tájé-koztatták arról, hogy a vasút igazgatósága jelentős korlátozásokat vezetett be. Július 1-jétől csak két postavonat indult naponta Egerből Budapest felé és ugyanennyi érkezett a fővárosból, ami azt jelenti, hogy a nap nagy részé-ben csak katonai szerelvények közlekedhettek a megyeszékhelyről és a me-gyeszékhelyre. A helyzet komolyságára vall az a mellékes körülmény, hogy Putnok felé nem indították a kiránduló és a hétvégi vonatokat, mivel szükség volt a technikai eszközökre, a 0 óra 30 perckor Egerből induló pesti vonat elérése azonban már valóban nagy áldozathozatalt igényelt különösen a kör-nyékbeli falvak lakosságától. Mindenki tudhatta mit jelent ez, mert nem magyarázatot, hanem buzdítást olvashattak: „A közönségnek ezeket az in-tézkedéseket megnyugvással kell fogadnia, mert éreznie kell mindenkinek, hogy ezek a korlátozó intézkedések is érte, az egész nemzet jövőjéért történ-nek.”²⁷ A megváltozott menetrendet pontosan közölte a városi újság is, amely arról is tudósított, hogy a közönség panasz és elégedetlenség nélkül vette tudomásul a nehézségeket azok érdekében, akik felelős helyeken az ország sorsáért minden eshetőségre felkészülve most készen állnak.²⁸

Két hét múlva, amikor az egri zászlóaljnak teljes menetfelszerelésükkel már a Tiszántúlon állomásoztak a MÁV részben feloldotta a korlátozásokat és majdnem minden vonat újraindítottak.²⁹ A nyári menetrendváltozások sem kimondottan előnyösen érintették az egrieket, de a vasúti közlekedés nehézségei nemcsak a rendkívüli helyzetből, hanem a város földrajzi fekvé-séből is következtek, ehhez pedig volt már ideje régebben hozzászoknia a polgároknak.

Augusztus utolsó hetében, amikor megszakadtak a magyar–román tár-gyalások és már csak napok kérdése volt a harc kirobbanása, a vasút újabb és még szigorúbb intézkedéseket léptetett életbe. Ismét csak két vonatpár köz-

²⁶ Eger, 1940. augusztus 26. 2.

²⁷ Eger, 1940. július 3. 1.

²⁸ Eger, 1940. július 5. 2.

²⁹ Eger, 1940. július 17. 1.

lekedett az Eger- Budapest viszonylatban, de nem lehetett tudni, hogy mikor indulnak vissza a fővárosból.³⁰ A magyar honvédség ezután zárkózott fel a román határra, de a német közbelépés miatt a várt támadás elmaradt, így néhány nap múlva a MÁV visszaállította a július közepétől érvényes menetrendet.³¹

Míg a vöröskeresztes adománygyűjtés nem volt kötelező mindenkinek és a légoltalmi szolgálat is csak augusztus utolsó napjaiban vált általánossá és szigorúvá, a közlekedési korlátozások kezdettől fogva érintették a lakosság nagy részét. A vasút azonban olyan stratégiai üzem volt, amelynek munkáját nem lehetett nélkülözni ezekben a sorsdöntő napokban. A hivatalos tudósítások nem utaltak konfliktusokra, nézeteltérésekre, mert ezek csak az akadályokkal szembeni elégedetlenséget erősítették volna, és igyekeztek minden információt megadni a megváltozott menetrendekről.

Tanulságok

A hevesi és az egri társadalom komoly korlátozások között élte át 1940 nyarát, amikor a magyar kormány saját katonai erővel akarta kikényszeríteni a Romániával szembeni határrevíziót. Ezek a hónapok amint a fenti eseményekből is láthattuk, a később az egész országot súlyosan érintő világháború főpróbáját jelentették, mert ilyen feszült légkörben még nem volt a lakosság az elmúlt években. A Vöröskereszt adománygyűjtése gyakorlatilag sikeres volt, ami arra enged következtetni, hogy jó volt az akció szervezése és lebonyolítása, vagyis a helyi alapszervezet gördülékenyen működött, bebizonyította, hogy alkalmas más célokért is lelkesen tevékenykedni. A gyűjtés hatékonyságára és a benne részt vevő úrinők szorgalmára viszont árnyékot vetett a helyi zsidó polgársággal szembeni kicsinyes és korlátolt, de a korabeli viszonyok között nagyon is jellemző személyeskedés.

A légoltalom megszervezése körül sem mutatkoztak hiányosságok sőt úgy tűnt, hogy egyre kiterjedtebb tevékenységet fog majd végezni. Nagyon fontos tanulsága mindkét militarizált társadalmi szervezet tevékenységének a nők fokozott szerepvállalása, ami az I. világháborús tapasztalatok után már nem meglepő. Az viszont jellegzetes, hogy csak a középosztálybeli hölgyek munkájáról kapunk hírt, pedig bizonyos más társadalmi rétegek is képviselték magukat az egyesületekben. A légoltalom megszervezése során tűnt fel az az elgondolkodtató tény is, hogy az ebben való részvételt igen széles korosztályra terjesztették ki, ami a később totálissá váló hadviselés háttországi következménye lett.

³⁰ Eger, 1940. augusztus 24. 2.

³¹ Eger, 1940. augusztus 28. 1.

Ami a vasúti közlekedést illeti, ezen a téren a katonai készülődésre való tekintettel már sokkal kevesebb információt lehetett találni, mivel stratégiai ágazatról van szó, viszont olyan csoportjait is érinti a város lakosságának, amelyeket az előző két tevékenység esetleg még közvetve sem ért el. Csak a személyvonatok menetrendjének korlátozásából lehetett a katonai szállításokra következtetni, amelyek az első nagyszabású július eleji és majd az augusztus végi felvonulás során okoztak kellemetlenségeket az utasoknak. A honvédségi szerelvények a Budapest–Sátoraljaújhely vonalon mozogtak ehhez képest az Eger–Füzesabony kapcsolat csak egy szárnyvonal.

Az Eger a szükséges információkat, miniszteri és kormányzati rendelkezeteket a Budapesti Közlöny nevű hivatalos lapból vette át, majd igyekezett minél hamarabb közölni ezeknek a helyi végrehajtással kapcsolatos tudnivalóit. Helyet adott a polgármester, az alispán felhívásainak tehát nemcsak az országos eseményekről, hanem a helyi fontosságú történesekről is tudósított. Az újság szellemiségét a keresztény – nemzeti gondolkodású kisvárosi értelmiség, köztisztviselő réteg gondolkodása határozta meg ennek minden előnyével és hátrányával. Az Egerben olvasható kisebb – nagyobb tudósításokból kitűnt, hogy az embereknek egyre jobban szembe kellett nézni a háború fenyegető rémével. Természetesen a titkos diplomáciai és katonai lépésekről a helyi újságot olvasó embereknek nem lehetett fogalma, de ez a dolgozat azt szerette volna rekonstruálni, hogy a mindennapi élet különböző színterein ki hogyan érezhette a megszorító intézkedéseket. Azt is érdemes volt megvizsgálni, – mint cseppben a tengert – hogy egy vidéki város lapját mennyire hatotta át a háborús propaganda, illetve mennyire töltötte be a Teleki – kormány és a vidéki társadalom között a közvetítő média szerepét. A tapasztalat azt mutatta, hogy az Eger megfelelt a hatalom aktuális elvárásainak.

NAGY JÓZSEF

A PARASZTSÁG HELYZETÉNEK VÁLTOZÁSA AZ ELSŐ NAGY IMRE KORMÁNY IDEJÉN (1953–1955)

Ha meg akarjuk érteni azt a helyzetet, amely 1953-ban a magyar lakosság döntő többségéhez hasonlóan a parasztság, a mezőgazdasági lakosság helyzetét is elviselhetetlenné tette, s változásért kiáltott, akkor röviden, vázlatosan meg kell néznünk azt a folyamatot, amely ide vezetett. A Magyar Kommunista Párt 1945 után nem érdeklődött különösen a falvak iránt. Természetesen támogatta a falusi demokratikus szervezeteket, szorgalmazta a Földművesszövetkezetek létrejöttét, de 1947-ig a pártvezetés is a legkülönbözőbb megnyilvánulásain egységesen parasztságról beszélt, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a falvakban is vannak vagyoni különbségek.

Ez a szemlélet 1947 nyarán a hároméves terv beindításával, majd 1948 márciusától, az ipari üzemek fokozott államosításával lényegesen megváltozott, a 1948 nyarára a pártegyesüléssel a politikai feltételei is megteremtődtek a gazdasági élet koncentrálásának.

Már 1948 tavaszán, az államosítások után látható volt, hogy az ipari termelés 1949-re eléri a háború előtti termelési szintet, s erre építve hozzákezdhetnek a nagyarányú iparosítási program megvalósításának. Az iparosítás viszont megnöveli az ipari munkásság, s a városi lakosság számát. De a közel kétmillió termelőegységből álló mezőgazdaságot hogyan tudják rákényszeríteni, hogy mind az ipar nyersanyagszükségletét, mind a lakosság fogyasztási igényeit kielégítsék. Természetesen ösztönző termelői árakkal a mezőgazdaság minden igényt ki tudott volna elégíteni. Ez viszont vagyoni és társadalmi különbségre vezetett volna, ami a társadalmi egyenlőséget hirdető kommunista elvekkel nem összeegyeztethető.

A sztálini iparosítás büvkörében élő magyar kommunista vezetők a mezőgazdaságot csupán az ipari termelés kiszolgáló bázisának tekintették, melynek az a feladata, hogy az állam által meghatározott árakon és mennyiségben biztosítsa mind az ipar nyersanyagszükségletét, mind a lakosság élelmiszerellátását. Ezt viszont csak úgy lehet elérni, ha az egyénileg gazdálkodó parasztságot kolhoz jellegű szövetkezetekbe tömörítik. Az így megszervezett szövetkezetekben már érvényesíteni tudják az állami tervek végrehajtását, s a megtermelt javak állami raktárakba való begyűjtését is, hogy így az állami újraelosztás érvényesülhessen. Ezt a szervezési folyamatot

Rákosiék 1948 őszén indították el és terveik szerint az egész mezőgazdaságot állami gazdaságokba, vagy kolhozokba kellett volna tömöríteni.

Természetesen, hogy mindazok a kisbirtokosok, akik legalább önellátásukat biztosító családi birtokkal rendelkeztek, nem lelkesedtek az állam által szervezett és irányított szövetkezetekért. A kommunista párt- és állami vezetést viszont nem zavarta a parasztság véleménye. Rákosi már 1948 júliusában kijelentett: „... nem elég a szocializmust a városban építeni, és nem is lehet a szocializmust megvalósítani, ha a falun nem építjük.” A faluban viszont nem lehet addig építeni” míg ott szabadon nőnek a kizsákmányoló elemek”.¹

Világos tehát, hogy a vagyonosabb parasztság a gátja a parasztság szövetkezetekbe való tömörítésének, ezért ezt a réteget anyagilag és erkölcsileg tönkre kell tenni. 1948. június 26-án kormányrendelet jelent meg, amely kimondta, hogy a 15 katasztrális holdnál nagyobb és legalább 150 aranykorona jövedelemmel rendelkező gazdálkodók mezőgazdaság-fejlesztési hozzájárulást kötelesek fizetni.² 1948. augusztus 28-án rendelet jelent meg a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról, egy nappal később pedig a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletének korlátozásáról.³ Elsősorban a középbirtokos parasztság körében meglévő felháborodás hatására 1949 tavaszán a mezőgazdaság-fejlesztési adóra kötelezettek birtokhatárát 25 holdra, vagy 350 aranykorona jövedelemre emelték fel. Ez a birtok, ill. jövedelemhatár lett az alapja az ekkor kialakított kuláklistának is, amelynek azonban központilag, csak az alapelveit állapították meg, de hogy ki került rá, annak megállapítását a községi párt- és tanácsvezetőkre bízták. Ez az intézkedés látszólag csak a parasztságnak egy vékony rétegét, eredetileg mintegy 66 000 családot érintett. Valójában azonban éppen a megítélés szubjektivitása következtében senki nem lehetett nyugodt afelől, hogy nem kerül-e kuláklistára. Ha egy gazdagparaszt minden földjét leadva elment az iparba dolgozni, azt kénytelenek voltak levenni a kuláklistáról, de mivel osztályellenségre, kulákra a falun szükség volt, könnyen megtörtént, hogy helyét középparaszttal, vagy éppenséggel szegényparaszttal töltötték be.

Ezen kívül a parasztság sanyargatásának még számos törvényes módja volt. Ilyen volt az adóztatás, a beszolgáltatás, tagosítás, rendőrbíráskodás apróbb ügyekben (pl. szemetes udvar), hatósági bírósági eljárás nagyobb ügyekben (pl. szántás-vetés, beszolgáltatás határidőn túli teljesítése). Földtulajdona után a parasztság mindenkor fizetett adót.

¹ Rákosi Mátyás: építjük a nép országát. Bp., 1949. 55.

² 7090/1948. Korm. sz. rendelet. Magyar Közlöny. 1948. június 27.

³ 8990/1948. Korm. sz. rendelet. Magyar Közlöny. 1948. aug. 28., ill. 9000/1948. Korm. sz. rendelet. Magyar Közlöny. 1948. aug. 29.

Ezt 1945–49 között természetben fizette. 1949. január 7-én azonban megjelent a kormány jövedelemadójáról szóló rendelete, amely elvileg minden önálló jövedelemmel rendelkező személyre kiterjedt, mivel azonban ekkorra a magánipar és magánkereskedelem nagy részét felszámolták, ez lényegében a parasztságot sújtotta.⁴ Ez az adókvetési rendszer 1949-től 1955-ig volt érvényben és a mezőgazdasági lakosság a következő adókat fizette: 1. általános jövedelemadó; 2. a beadási kötelezettség részét képező földadót; 3. házadót és lakásfejlesztési hozzájárulást; 4. szőlőtermelők borborgalmi adót; 5. a kulákok a beadási kötelezettség részét képező mezőgazdasági fejlesztési járulékot (ez volt a kulákadó). Bár ezek az elvek hivatalosan öt évig voltak érvényben és nem változtak, mégis 1949–1952 között a parasztság által befizetett adómenyiség háromszorosára emelkedett. 1949-ben 761 millió forint adót, 1952-ben 2296 millió forint adót fizettek be.⁵

A beszolgáltatással kapcsolatos első átfogó rendelet 1945. május 4-én jelent meg, amely a vetőmagon és családi szükségleten felül, teljes terménybeadási kötelezettséget írt elő. Az adott gazdasági helyzetben ez érthető is volt. A 7120/1946. sz. ME rendelet a földtulajdon nagyságán kívül már a föld minőségét is figyelembe veszi, s a kataszteri tiszta jövedelem minden koronája után 4 búzakilogramm terményadót, illetve beszolgáltatást ír elő.⁶ 1947 májusában egy újabb rendelet holdanként 15 koronás átlagtermelési értékkel számolva 8 holdig a beszolgáltatást eltörli és a természetbeni földadóval teljesítettnek tekinti, viszont a földterület növekedésével arányban erőteljes progresszivitást vezet be mind az adózásban, mind a beszolgáltatásban. Ez azt jelenti, hogy egy 8 holdas termelő 15 aranykorona értékű földje után 60 kg terményt fizet, míg egy 25 holdas termelő ugyanolyan minőségű föld után, felszorozva a koronaértéket, 205 kilogrammot. Egy 1950 májusában megjelent minisztertanácsi rendelet tömegesen tett kulákokká kis termelőket, mert elrendelte, hogy mind az adózás, mind a beszolgáltatás szempontjából a gyümölcsösöket négyszeres, a szőlőket ötszörös szorzószámmal kell figyelembe venni.⁷ A kistermelőket érintő, talán legsúlyosabb intézkedés az MT 1951. évi 10. sz. törvényerejű rendelet volt, amely egyrészt a beszolgáltatás kötelezettségét az 1-5 holdas kategóriára is kiterjesztette, másrészt az aranykorona értékét 50%-kal felemelte. Eddig egy aranykorona 4 búzaki-

⁴ 13.400/1948. Korm. határozat. Rendeletek Tára. 1949. 154.

⁵ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949-1955. Bp., 1957. KSH. 400.

⁶ 7120/1946. ME sz. rendelet. Magyar Közlöny. 1946. június 25.

⁷ 103.700/1949. (V.29.) KH. rend. Rendeletek Tára. 1949. 1109.

logrammal volt egyenértékű, most ez 6 kilogrammra emelkedett. A beszo-
gáltatást kiterjesztették az állati termékekre is.⁸

1951-ben a háború utáni legjobb termést takarították be. A termelők így
a megemelt beszo-
gáltatási követelményeknek is nagyrészt eleget tudtak
tenni. 1952. viszont katasztrofális év volt. Májusban fagy vitte el a gyümöl-
csöst, majd utána hosszan tartó aszály volt. Az előző évi jó termésnek csak
40–50%-a termett. A kormány viszont ragaszkodott az 1951. évi begyűjtési
eredmények teljesítéséhez. Már a cséplőgéptől raktárba kellett szállítani a
gabonát, s ez volt a „padlássöprés” éve. 1950-53 között több mint 600 000
termelő hagyta el a mezőgazdaságot, de közülük 220 000 1952-ben hagyott
fel a termeléssel. A megműveletlen ún. „állami tartalékföldek” területe pedig
1953 tavaszára elérte a 890 000 holdat.⁹

A terménybeadás erőszakos végrehajtása, a termelői fejadag és vetőmag
elvétele azt eredményezte, hogy sok kistermelő 1952 őszén nem tudta teljesí-
teni a búzavetés tervét, tehát eleve csökkent a vetésterület. Az 1953. évi ál-
lami begyűjtést szabályozó 1952. évi 26. sz. törvényerejű rendelet már 1952.
december 31-én megjelent.¹⁰

Ez alapvetően megegyezett az előző évvel, de a kisbirtokos kategóriák-
ban 40–50%-kal megemelte a beadás mértékét, ami nagy zúgolódást váltott
ki a szegény és kisparasztok körében. Csőd előtt állt a mezőgazdaság és csőd
szélén az ország, s csak az 1953. július elején bekövetkezett változásoktól
lehetett remélni a kibontakozást.

Az 1953. június 28-i párthatározat után, hivatalba lépett Nagy Imre
kormány már július 12-én rendeltet adott ki a beadás elmulasztása miatt ki-
vetett kártérítések eltörléséről, a beadási hátralékok elengedéséről, valamint
a termelőszövetkezetek beadási kötelezettségének 10%-os csökkentéséről.¹¹
Ez egyértelműen kimondotta, hogy „a beadási kötelezettség nem teljesítése,
illetve késedelmes teljesítése miatt a termelőszövetkezetekre, termelőszövet-
kezeti csoportokra, illetve ezek tagjaira és az összes egyéni termelőkre a mai
napig kivetett teljes összegű kártérítést – minden feltétel nélkül – azonnal
törölni kell. A kártérítés törléséről a helyi tanács az érintett termelőket köte-
les értesíteni”. Ugyancsak az egyéni termelők érdekeit is szolgálta a július
26-án kiadott közkegyelmi rendelet, melynek 5. §-a szerint „kegyelemben
részesülnek a még be nem fizetett összeg erejéig azok, akiket a bíróság fő-

⁸ 1951. évi 10. sz. tvr. 1951. márc. Rendeleték Tára. 1951. 69.

⁹ Az MDP KV 1953. június 27-28-i ülésének határozata. Közli: Nehéz esztendőkről krónikája
1949-1953. (Szerk.: Balogh Sándor) Bp., 1986. 498.

¹⁰ 1952. évi 26. sz. tvr. (1952. dec. 31.) Rendeleték Tára 1952. 404.

¹¹ 1953. évi 10. sz. tvr. (1953. július 12.) Rendeleték Tára 1953. 13.

büntetésként pénzbüntetésre ítélt”.¹² Szeptember 1-jével 10%-kal csökkentték az egyéni gazdálkodók beadási kötelezettségét az őszi termésű kapás-növényekből és megszüntették a gabonafélék forgalmának korlátozását.¹³

1953. december 13-án jelent meg az 1953. évi 27. sz. törvényerejű rendelet az állami begyűjtés többéves rendszeréről. Ennek a rendeletnek a fő érdeme az volt, hogy megszüntette az évenkénti változásokat és 1954. január 1-jétől 1956. december 31-ig három éven keresztül azonossá és változatlan-ná tett a beszolgáltatás mértékét. A rendelet indoklása kimondja, hogy „ab-ból a célból, hogy a mezőgazdasági termeléshez fokozott biztonságot adjon, a termelőket az eddigieknél nagyobb mértékben tegye érdekeltté a mezőgaz-dasági termelés fokozásában, és lehetővé tegye, hogy a termelők mezőgaz-dasági termékeiknek az eddigieknél jóval nagyobb részét értékesíthessék a szabadpiacon, az állami begyűjtés rendszerére vonatkozóan a következőket határozta el:

- a) A mezőgazdasági termelők kötelezettségét több évre előre állapítja meg;
- b) a beadás mértékét az 1953. évi beadási kötelezettséget szabályozó 1952. évi 26. számú törvényerejű rendelethez képest valamennyi termelőnél és minden mezőgazdasági terméknel lényegesen csök-kenti, mégpedig – a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél a ter-ménybeadási kötelezettséget 25%-kal, a sertés- és marhabeadási kö-telezettséget 30%-kal, a baromfi és tojásbeadási kötelezettséget 50%-kal, a tejbeadási kötelezettséget 30%-kal, a borbeadási kötele-zettséget 50%-kal; – az egyénileg gazdálkodó termelőknél a ter-ménybeadási kötelezettség 10–15%-kal, a sertés és marhabeadási kötelezettséget 25–30%-kal, a baromfi- és tojásbeadási kötelezettsé-get mintegy 15–20%-kal, a borbeadási kötelezettséget 25%-kal;
- c) biztosítja, hogy kenyérgabonából és takarmánygabonából az igazolt szükséglet megelőzze a beadási kötelezettséget;
- d) az egyes művelési ágaknak felszorozott területtel történő számításba vételét és a legelők utáni beadási kötelezettséget megszünteti és je-lentős kedvezményeket biztosít a többgyermekes családok, az öre-gek, a munkaképtelenek, valamint a tényleges katonai szolgálatot teljesítő termelők részére”.¹⁴

A 10 holdon aluli termelők részére valójában a beszolgáltatás több évre előre meghatározott mértéke jelentett kedvezményt, mert számukra a beszol-gáltatási kötelezettséget 1952-ben annyira megemelték, hogy a mostani

¹² 1953. évi 18. sz. tvr. (1953. szept. 1.) Rendeletek Tára 1953. 26.

¹³ 1953. évi 18. sz. tvr. (1953. szept. 1.) Rendeletek Tára 1953. 26.

¹⁴ 1953. évi 27. sz. tvr. (1953. dec. 13.) Rendeletek Tára 1953. 37.

csökkentéssel is fölötté maradt az 1951-es beszolgáltatási szintnek. Voltak azonban olyan részei is a rendeletnek, amelyek valóban a termelők széles rétegei számára jelentettek méltányos és igazságos intézkedést.

„A termény-, hús- és tejbeadási kötelezettséget a szántó és rét együttes területe után kell megállapítani. Tejbeadásra az a tehéntartó is köteles, akinek szántó és rét területe nincsen. A kert (gyümölcsöst), szőlőt, legelőt, nádist sem a beadási kötelezettség alapjául szolgáló terület, sem a beadási kötelezettség megállapításánál nem szabad figyelembe venni. A szőlő ötszörös és a kert (gyümölcsös) négyszeres területtel történő számításba vétele megszűnik”¹⁵

Ez az intézkedés a kis és középparasztságnál is jelentősen csökkentette a beadás mértékét.

Nagy Imre már az MDP 1953. június 27-i ülésén kritikát és önkritikát gyakorol a begyűjtési rendszer fölött. „A begyűjtéstervezésnek alapvető hibája az volt, hogy a termelés szempontjai háttérbe szorultak és túlzott, irreális begyűjtési tervekkel a termelés folyamatosságának és fejlesztésének feltételeit nem biztosította. A parasztság számára, de egyéb szektorokban is olyan mértékű beadást írtak elő a tervek, amely már akadályozta a termelést, elvette a termelési kedvet, ami kétségtelenül hozzájárult a földfelajánlásokhoz, növelte a tartalékterületeket, és talán a legszélesebb lehetőségét teremtette meg a dolgozó parasztság és a kulákság ellen elkövetett törvénytelenéseknek. A tömeges bírságolásoknak, kártérítéseknek és általában a parasztság zaklatásának elsősorban a túlfeszített tervek a végrehajtás során elkövetett túlkapásokkal még tovább fokozódtak. Ezért súlyos felelősség terhel engem is, mert biztosítanom kellett volna a törvények feltétlen betartását. – A hibákat tisztán láttuk, és nem hallgattuk el. Az Országos Tervhivatal helytelen és megtévesztő módszerei ellen, az irreális termelési tervek ellen. a begyűjtési tervszámok túlfeszítése ellen minden alkalommal élesen fellépünk, a bajokat és azok következményeit feltártuk a párt illetékes szervei előtt is. A túlfeszített tervek bírálatára azonban a párt vezető szerveiben, elsősorban Rákosi és Gerő elvtársak részéről ledorongolás volt a válasz. A legenyhébb válasz az volt, hogy ki akarunk bújni a felelősség alól, és eleve igazolni akarjuk a tervek nem teljesítését. De az opportunizmus vádja sem volt ritka eset. A párt vezetése tehát oda állt az Országos Tervhivatal túlfeszített tervezése, kalandorpolitikája mellé. Pillanatnyi sikerekért, amit a begyűjtött nagyobb mennyiségek jelentettek, nagy népgazdasági, termelési és politikai érdekeket áldoztak fel, elősegítve azt a súlyos helyzetet, amelyet most készülünk felszámolni.”¹⁶

¹⁵ Uo.

¹⁶ In memoriam Nagy Imre (Szerk.: Tóbiás Áron) Bp., 1989. 17.

Kétségtelen, hogy ennek a törvényerejű rendeletnek a legfőbb érdeme az volt, hogy 1949 óta először emberi hangon szólt a termelőkhez. Ez a rendelet is megkövetelte a megállapított beszolgáltatás teljesítését, de ha a termelő egy adott terményből azt nem tudta teljesíteni, akkor megbeszélhette, hogy milyen terményből tudja azt helyettesíteni, vagy ha valaki egy egész sertést adott be és 40–50 kg beadási fölöslege volt, azt beszámíttathatta a következő évi beadási tervébe. Ha valaki beadási tervét felszólítás ellenére sem teljesítette, annak beadási kötelezettségét most is felemelték, azonban ha végképp nem fizetett, akkor tartozását kö zadók formájában hajtották be. A korábbi rendelkezések súlyos pénz- és börtönbüntetést tartalmazó intézkedéseit eltörölték.

A törvényerejű rendelet végrehajtását szabályozó minisztertanácsi határozatok és szakminiszteri rendeletek, bár továbbra is fontosnak tartották az ellenőrzést és az agitációt, a törvényesség feltétlen betartására hívták fel a figyelmet. „A beadási kötelezettség egyénenkénti megtárgyalásának megszervezése és irányítása a községi végrehajtóbizottság elnökének a feladata. A végrehajtóbizottság és a begyűjtési állandó bizottság tagjai a beadási kötelezettség egyénenkénti megtárgyalását megelőzően, illetőleg annak során fejtsenek ki széles körű felvilágosító munkát és biztosítsák, hogy a beadási kötelezettség megállapítása a törvényerejű rendeletben foglalt szabályok maradéktalan betartása mellett mindenkor a termelők meghallgatásával történjék.”¹⁷ Ugyancsak 1953-ban egy másik minisztertanácsi határozat úgy intézkedik, hogy mindazok a termelők, akik gabonájukat július 15-ig beadják (tehát lényegében a cséplőgéptől beszállítják), mázsánként 5 forint jutalomban részesülnek.¹⁸

Az 1953 nyarán megjelent és a begyűjtést három évre meghatározó rendelet túlélte a Nagy Imre kormányt. Az MDP Politikai Bizottsága 1955. március 24-én megvitatta a Begyűjtési Minisztérium jelentését az 1954. évi begyűjtés teljesítéséről. A jelentés elismeri, hogy a „többéves begyűjtési rendszer hozzájárult a parasztság termelési kedvének és anyagi érdekeltségének növeléséhez. 1954-ben növekedett a szabadpiacra jutó termékmennyiség és szélesedett a termelők és a fogyasztók szabadpiaci kapcsolata is. A begyűjtött össztermékmennyiség a földművesszövetkezeti felvásárlásokkal együtt számolva – annak ellenére, hogy a kötelező beadás mennyiségét mintegy 30%-kal csökkentettük –, meghaladja az 1953. évi összbegyűjtést. 1954-ben az előző időszakhoz képest javult az állampolgári fegyelem. A kötelező beadás terveit az előző éveknél nagyobb százalékban teljesítettük,

¹⁷ 1077/1953. (XII. 10.) MT. hat. Rendeletek Tára 1953. 220.

¹⁸ 1031/1953. (VII. 3.) MT. hat. Rendeletek Tára 1953. 192.

állat- és állati termékekből pedig abszolút mennyiségben is 3800 húsvagonnal többet gyűjtöttünk be, mint 1953-ban.¹⁹

Az 1953. júniusi párthatározat a kulákkérdésben is lényeges változást hozott. A határozat megállapította, hogy „súlyos hibák történtek a kulákság korlátozása terén is. A korlátozás politikáját gyakorlatilag mindinkább a felszámolás politikája váltotta fel. Ez kifejezésre jutott abban, hogy a kulákok összes földterülete az utóbbi öt év folyamán az eredetinek mintegy 30%-ára zsugorodott. A megmaradt kulákok nagy része pedig gyakorlatilag rablógazdálkodást folytat. A földet rosszul műveli, állatállományát visszafejleszti”. Ez a határozat már érinti a felajánlott, vagy elkobzott kulákföldek sorsát is. „A gazdaságpolitikában elkövetett hibák általában, különösen pedig a mezőgazdasággal kapcsolatos hibák a tartalékföldek mennyiségének igen nagymértvű megnövekedéséhez vezettek. A tartalékföldek, vagyis, az államnak felajánlott, vagy elhagyott, de az állami gazdaságokhoz, vagy termelőszövetkezetekhez véglegesen, vagy egyáltalán oda nem csatolt szántóföldek területe ez év tavaszán elérte a 890 000 kat. holdat, az ország egész szántóterületének több mint 9 százalékát.”²⁰ Az ülésen felszólalt Nagy Imre is. Nagy Imre 1952. januártól novemberig begyűjtési miniszter volt, november 14-től pedig a minisztertanács elnökhelyetteseként az összes mezőgazdasági jellegű minisztérium felügyelete hozzá tartozott. Hozzászólásában felsorolta mindazokat a negatívumokat, amelyeket a határozat felszínre hozott. Kiemelten foglalkozott a kulákkérdéssel: „Gazdaságpolitikánk köréből egy kérdést kívánok még kiemelni, amelynek a gazdasági, de politikai szempontból is nagy jelentősége van – ez a kuláklista kérdése. Amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban fokozottabban előtérbe került a kulákság elleni harc, ez a harc gazdasági és politikai térről tisztán adminisztratív térre terelődött, éppen a kuláklista által. A kulákság elleni harcot adminisztratív útra terelni, pedig egyet jelentett a kulákság törvényen kívül helyezésével, az önkényeskedéssel, ami elkerülhetetlenül a kulákság likvidálását vonta maga után. A kuláklistának tehát jelentős szerepe volt abban, hogy a párt letért a kulákság korlátozásának helyes politikájáról.

A kuláklista másik súlyos következménye az volt, hogy a helyi szervek a kulák fogalmát teljesen összezavarva, kuláknak minősítették, és kuláklistára tették akit éppen jónak láttak, miközben a harag és bosszú széles teret kapott falusi párt- és tanácsszerveink vezetőinek rendkívül hiányos politikai felkészültsége következtében. Így jöttek létre a kiskulákok, az ipari kulákok, az értelmiségi kulákok és így tovább. A kulák fogalmát egyre inkább kiterjesztették a középparasztokra, sőt az utóbbi időben a kisparasztoakra is. Velük

¹⁹ MOL-M-276. f. 53/222. öe.

²⁰ Az MDP határozatai (Főszerk.: Izsák Lajos) Bp., Napvilág, 1998. 190.

töltötték fel sok helyen a likviditás következtében megüresedett helyeket a kuláklistán. Ilyen módon a kuláklista, hogy valóban a kulákokat tartotta volna nyilván és leválasztotta volna a parasztság többi rétegéről, lényegében összekeverte a dolgozóparasztokat, főképpen a középparasztokat a kulákokkal. Ilyen módon nem tudta a dolgozóparaszt, hogy holnap nem kerül-e kuláklistára. A kuláklista a dolgozóparasztot a kulák mellé állította, amit országsszerte tapasztalhattunk az utóbbi időben. A kuláklista, amely kezdettől fogva elhibázott rendszabály volt, kedvezőtlenül hatott politikánkra, és jelentős része volt abban, hogy dolgozóparasztságunk körében megrendült a bizalom, a népi demokratikus jogrendünk iránt. Ezért javasoljuk, hogy visszatérve a kulákság korlátozásának a jelenlegi szakaszon egyedül helyes politikájára, szüntessük meg a kuláklistát. Ha a dolgozóparasztsághoz, elsősorban a középparasztsághoz való viszonyunkat a tartós szövetség alapjára akarjuk helyezni és vele a baráti viszonyt meg akarjuk erősíteni, márpedig meg kell erősítenünk, ha meg akarjuk szüntetni falun a törvénytelenégeket, a túlkapásokat és helyre akarjuk állítani a jogbiztonságot, már pedig ezt akarjuk, akkor – mint ezt a Politikai Bizottság javasolja – a kuláklistát meg kell szüntetni.”²¹

A júniusi párthatározat ellenére a kuláklistán szereplő gazdálkodók helyzetének rendezésére nem került sor. Ennek egyik oka biztosan az volt, hogy a júniusi határozat elrendelte a kuláklista eltörlését, ugyanakkor hangoztatta, hogy a kulákok korlátozását és elszigetelését folytatni kell. De ha nincs kuláklista, akkor milyen új módszereket találjanak ki? A másik probléma az volt, hogy az 1949-ben felállított, de évenként változtatott, s még 1953 márciusában is újra feltöltött kuláklista teljesen bizonytalanná tette a valóban kizsákmányolóknak tekinthető parasztok számát. „Ezt mutatja az is, hogy a kuláklista adatai alapján 13 447 azoknak a száma, akik 25 kh-nál nagyobb, vagy 350 aranykoronánál magasabb kataszteri tiszta jövedelemmel rendelkeznek, és a tulajdonukban lévő szántóterület mindössze 396 706 kh. A 25 kh-nál kisebb területtel rendelkezők száma 36 269, akiknek tulajdonában 338 440 kh szántóterület van, tehát átlagterületük 9,3 kh. Emellett 21 887 olyan személy szerepel a nyilvántartásban, akik kulákgazdasággal rendelkeztek, de az elmúlt évek során gazdaságukat teljesen felszámolták.”²²

Ez az idézet abból, a pártközpont mezőgazdasági osztálya által összeállított jelentésből való, amelyet 1953. szeptember 2-án tárgyalt az MDP Politikai Bizottsága és a kuláklista megszüntetésével volt kapcsolatos. Az egész jelentés szövegén és szemléletén érződik, hogy olyan személyek állították össze, akik pár hónappal korábban még a kulákokkal szembeni szigorítóso-

²¹ Beszélő. 1984. 10.

²² Mol-M-276. f. 53/134. öe.

kat tervezték. Változatlanul visszatérnek a kulákok kártevő munkájáról szóló sztereotip szövegek, a szövetkezetek bomlasztása, vagy éppen a kormányprogram végrehajtásával kapcsolatos bizalmatlanság. Július elején a kormányprogram hatására kuláklistán szereplő személyek tömegesen kérték a helyi szervektől helyzetük felülvizsgálatát, de rendeletek híján ezek nem történtek meg. A helyi testületekben keletkezett zavart „az ellenség kihasználta és a kulákok földjüket, házukat, gazdasági felszereléseiket kezdték visszakövetelni, sőt olyan esetek is előfordultak, hogy ideig-óráig elfoglalták lakóházukat.”²³

Azzal az előterjesztés is egyetért, hogy a középparasztokat a kulákkorlátozás alól mentesíteni kell és újra meg kell határozni a kulákság fogalmát. Itt azonban már ismét teljes a zavar. Javasolják, hogy két hold alatt meg kell szüntetni a szőlők és gyümölcsösök felszorzását, e fölött azonban háromszoros szorzót kell alkalmazni. A földterület nagyságától függetlenül kuláknak kell tekinteni azokat, akik földjének az értéke a 400 koronát meghaladja. „A Minisztertanács a kuláklistán 1953 szeptember 15-ig a községi, járási, városi és megyei tanácsoktól vonja be. Az Elnöki Tanács helyezze hatályon kívül azokat a rendeletek, amelyek a kulákok meghatározására vonatkoznak és a fentiek alapján szeptember végéig törvényerejű rendeletben szabályozza, kik a kulákok.”²⁴ Lesz-e tehát a továbbiakban kulák, vagy nem, ezen javaslatok alapján nehéz eldönteni.

A Minisztertanács tehát a kuláklistán kivonta a forgalomból, az azon szereplők azonban – amint azt a következő politikai bizottsági idézet is mutatja – a júniusi párthatározat után is kulákként fizették begyűjtési és adóterheiket. „A Központi Vezetőség határozata óta nem történtek intézkedések a kulákkorlátozás alá eső középparasztok ügyének a rendezésére. Emiatt a falun elégedetlenség tapasztalható, mert az ilyen középparasztok egy része az adózás és begyűjtés terén jelenleg is a kulákterheket viseli. – A kulákkorlátozás alá eső középparasztok ügyének rendezése érdekében már több ízben tárgyaltunk az igazságügy-, pénzügy-, és a begyűjtési miniszter elvtársakkal, valamint a Helyi Tanácsok Titkárságának vezetőjével. A megbeszélések alapján javasoljuk, hogy a kulákokra vonatkozó különböző meghatározásokat meg kell szüntetni, és lényegileg visszatérni az 1949-ben megjelent mezőgazdaságfejlesztési-járulék fizetését szabályozó rendelet alapelveihez.”²⁵ A Politikai Bizottság azonban ezt a javaslatot sem fogadta el és utasította a mezőgazdasági osztály vezetőjét, hogy egy héten belül „egyszerűbb és messzemenőbb javaslatot terjesszenek a PB elé.”

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ MOL-M-276. f. 53/152. öe.

Az egész problémakörön végigvonul egyrészt az, hogyan számolják fel a kuláklitát úgy, hogy a kulákkorlátozás és megbélyegzés továbbra is megmaradjon, másrészt hogyan másszanak ki minél kevesebb presztízsveszteséggel abból a veremből, amelybe az egész parasztsággal szembeni politikájuk taszította őket. Több mint félévvel a júniusi párthatározat után végül 1953. december 30-án a Politikai Bizottság határozatot fogadott el „a kulákok korlátozásával kapcsolatos egyes kérdések” rendezéséről. Terjedelmes bevezető után a lényegét két pontban foglalják össze:

- „1) 1954 január 1-től a begyűjtés és adózás terén csak azokkal a kulákokkal, nagygazdákkal kell a korlátozó rendszabályt alkalmazni:
- a) Akiknek jelenleg a tulajdonukban, vagy bérletükben lévő összes földterület a 25 kat. holdat és a 350 aranykorona értéket együttesen meghaladja (a szőlő, kert és gyümölcsös felszorzását alkalmazni nem lehet).
 - b) Alkalmazni kell a korlátozást azokkal szemben is, akik saját, vagy bérelt földjükön – bár az a 25 kat. holdat és a 350 aranykoronát nem éri el – jelenleg állandóan egy, vagy több mezőgazdasági alkalmazottat (bérest, gazdasági cselédet) foglalkoztatnak, és ezáltal kizsákmányolást folytatnak.
- 2) A jövőben nem kell progresszív beadási kötelezettséggel terhelni azokat a kulákokat, volt nagygazdákat, akik gazdaságukat olyan mértékben csökkentették, hogy földjük területe nem éri el a 25 kat. holdat, kataszteri értéke pedig a 350 aranykorona alatt van és jelenleg kizsákmányolást nem folytatnak. Ezek kötelezettségét az ugyanolyan birtok és kataszteri kategóriába tartozó parasztokéval azonos mértékben kell megállapítani.”²⁶

A társadalmi kiközösítést azonban továbbra is fenn kell tartani: „Ezért a kulákokat, a volt nagygazdákat, volt falusi és más kizsákmányolókat továbbra sem lehet felvenni a termelőszövetkezetekbe, földműves-szövetkezetekbe, és nem lehet őket bevonni a helyi tanácsszervekbe, valamint egyéb társadalmi szervezetekbe sem. Ilyen esetekben azonban nem a volt kuláklitákat kell alapul venni, mert azon sok középparaszt is szerepelt, hanem meg kell vizsgálni az illető jelenlegi és volt gazdasági helyzetét, s annak alapján kell állást foglalni.”²⁷

Országosan tehát végre történt valami intézkedés, ami ugyan a negatív megkülönböztetést fenntartotta, de jobban körülhatárolta az érintettek körét, földbirtoknagyság és jövedelem szempontjából tisztázta a terheket, s mind a terménybeadásnál, mind az adózásnál csökkentette a büntetőjelleg mértékét.

²⁶ MOL-M-276. f. 53/154. öe.

²⁷ Uo.

A minisztertanácsi határozat azonban rendkívül lassan ment át a gyakorlatba. Sok olyan község volt, ahol még 1956 tavaszán is sürgetni kellett a középparasztok levételét a kuláklistánól.

Ehhez a késedelemhez és bizonytalansághoz kétségtelenül hozzájárult az is, hogy 1955 áprilisa – a Nagy Imre kormány bukása – után országosan ismét megerősödött a gazdagparasztság ellen hivatalosan szított hangulat.

VADÁSZ SÁNDOR

EGY 1939-BEN ELHANGZOTT RÁDIÓMŰSOR AZ EGRI LÍCEUMRÓL

A rádiós ismeretterjesztés szinte egyidős a rádiózással, amely köztudottan 1925-ben vette kezdetét. Jellemző, hogy bár az első öt év a műsorkeret kialakításának jegyében telt el, már 1928-ban bizottságot küldtek ki – a kultuszminisztérium égisze alatt – a rádióban megkezdett szabadegyetemi sorozat irányítására. Ennek elnöke a kiváló történész Lukinich Imre lett, aki egy interjúban kijelentette, hogy „a szabadegyetem célja a kisgazda- és iparostársadalomnak alkalmat adni arra, hogy közelebb férkőzzék a modern tudományhoz.” (Magyar Rádióújság, 1928. december 1.) Közölte továbbá, hogy egyelőre maguk a bizottsági tagok látják el ezt a feladatot. Lukinich 1929-ben 11, egyenként 30 perces műsort készített „Magyarország története életrajzokban” címmel.

Túlfeszítené egy forráspublikáció kereteit, ha akárcsak vázlatosan megkísérelnők az 1930-as évek idevágó fejleményeinek nyomon követését. Egy idézet azonban – véleményem szerint – feltétlenül idekíváncozik, mivel alapvető elvi kérdést taglal, és pedig 1939-re vonatkoztatva. „A magyar rádió műsorszerkesztésének vezető irányvonala az 1939-es évben is változatlan volt. A magyar nemzeti eszme szolgálata és ápolása az az irányvonal, amely kifejezésre jut a rádió műsorszerkesztésének minden ágában.” (A Magyar Távirati Iroda Részvénytársaság közgyűlési jelentése az 1939.-i tizenkilencedik üléseiről, Bp. 1940. Magyar Rádió Rt. Archivum Irattár.)

Ebbe a tágabb keretbe illeszthető be az a kezdeményezés, amelyik Márék Antal nevéhez kapcsolható. Ő 1903. július 16-án született Mezőtúron és 1983. szeptember 1-jén halt meg Budapesten. Losoncon végezte középiskolai tanulmányait, együttműködött a pozsonyi Híd című folyóirat munkatársával. Pécsen szerzett orvosi diplomát 1932-ben, majd praktizált Ecseren, az 1950-60-as években pedig Budapesten. Esszéista és szakíró, novellásköteteit és regényeit számon tartja a lexikon is. Rendelkezett a széles műveltséggel, amely valamennyi kiváló ismeretterjesztőnél megfigyelhető. Ez utóbbi tevékenységét a Magyar Hírlapnál, a Magyar Nemzetnél, a Népszabadságnál és a Rádióban fejtette ki. Életének utolsó két évtizedében az orvosi ismeretterjesztés állt figyelmének középpontjában. (Vö. Magyar Életrajzi Lexikon, Bp. 1981. 592. oldal.)

Marék Antal 1939. szeptember 15-én jelentette meg a Rádióélet (a Magyar Rádió első hivatalos lapja) című hetilapban kultúrtörténeti sorozatának beköszöntőjét. („Híres magyar iskolák.”) „Az egyes előadásokban rövid képet festek a városról, amely az iskolát őrizte a viharos századokban – vallott célkitűzéséről. Östörténetet adok, elsorolom híres tanárait, híres diákjait.... Ugyanakkor nem felejttem ki a mai diák mozgalmát sem.” Legfőbb indítékát a népek versenyében látta, amelyben „csak kulturált magyarság állhatja meg helyét” és őrizheti meg újabb ezer évre hagyományait. Ebből a megfontolásból kiindulva választotta ki az ország patinás iskoláit: Sárospatakot, Debrecen, Gödöllőt, Kassát és Losoncot.

Elsőnek Debrecenről hangzott el rádióadás, ezt követte az Egerről szóló. Ma sem lehet meglepetés nélkül olvasni meleg sorait erről a városról, nagy múltú iskolájáról. („Vallomás Egerről.” Rádióélet, 1939. október 6.) „Egerről csak a legnagyobb elragadtatás hangján tudok beszélni. Olyan ez a város, mint egy riviérai olasz vagy francia város...

Eger pompás épületei az építőművészet remekei... A líceum múltja igen érdekes. A felépítéshez szükséges anyagot a felrobbantott várfalak szolgáltatották. Íme a vérrel öntözött kövek a művelődés szolgálatában. Kortűnet ez! ... Eger annyira meglepett, hogy teljes egy hétig maradtam ott, s ízleltem hangulatát, múltját és remek borát.” Végezetül kifejezte azt a vágyát, hogy – ha megadatik neki – csendes öregségét ebben a városban szeretné leélni, amelyről magában a rádióműsorban (ez október 9-én került adásba) úgy nyilatkozott, hogy „maga a történelem, maga a szépség és a hangulat.”

A híres magyar iskolák sorozatból

AZ EGRI LYCEUM – Írta: Marék Antal

„Ott, ahol a Bükk és a Mátra erdőrengetegek találkoznak, Szent István megalapította az egri püspökséget. Máglya volt ez, amely a pogány sötétséget megvilágította, egyben megragyogtatta a kereszt örökké győzelmet hirdető körvonalait a tétovázó lélek felé. E tűz rőt, lobogó fényénél az egri püspökök nemes arcélei is felfénylenek, kik századokon át szolgálták a magyar művelődés mindennél fontosabb ügyét. Látjuk Klétust, a későbbi egri püspököt, aki az aranybullát fogalmazta, Bakócz Tamást, a renaissance-főpapot, a művészetek nagy barátját, aki a történelem könyveibe is beírta nevét. Fellátnak egy pillanatra Oláh Miklós arca, aki a népnevelés ügyéről az 1561.-i nagyszombati zsinaton szót emelt a népoktatás ügyében, egyben elrendelte, hogy minden plébános tartson falujának iskolamestert, Verancsics Antalt, aki az első magasabb fokú iskolát alapította. Látjuk Telekesy Istvánt, aki az egri szemináriumot megszervezte, Barkóczy Ferencet, aki bölcsészeti

iskolát állított fel. De legtovább gróf Eszterházy Károlynál kell elidőznünk, a híres Lyceum építőjénél, aki az egri Universitas gondolatát ápolta, ki a várost püspökségének 36 esztendeje alatt művészi emlékekkel Magyarország egyik legszebb városává fejlesztette. Húszévi ernyedetlen munkával 450.000 forint befektetésével a XVIII. század legnagyobb magyar épületét építette fel. Valódi műértő és maecenás volt, ki egész életre lekötött művészeket, kik az ő ízlése és irányítása mellett dolgoztak. De helyet kér a nagy nevek előkelő sorában Pyrker László, aki az első magyar tanításnyelvű tanítóképzőt megalapította Egerben. Itt álljunk meg egy pillanatra. Magyarországon 1818-ban a magyar tanításnyelvű tanítóképző intézet előtt már létezett német-szlovák nyelvű képző, amit szintén Pyrker alapított. Ez a tény is bizonyítja, hogy ebben az országban nem tettek különbséget nemzetiségek között.

Folytatnók és bővítenénk a püspökök sorát, ha az idő nem sürgetne, ha nem zsúfolódna bennünk a mondanivalók tömege. Ime Bartakovics érsek neve is kimaradt, aki a múzeum alapjait megvetette.

Az egri lyceum 53 méteres vaskos csillagász tornya magasan emelkedik az ég felé. Büszkén uralkodik a püspöki város felett, mint a katona, aki királyi személyt vigyáz a palota előtt. Ez a csillagász-torony majdnem száz esztendőn keresztül az ég titokteli világát mérte. Most csak a vaskos, bolthajtásos falai állanak, a csillagda üres régen. De van a szoba közepén egy csodálatos, kerek asztal, amelyen a kalauzoló portás jóvoltából érdekes dolgokat lehet látni. Az ablakokat elsötétíti, a periszkóp két vastag drót fogantyúját elkezdi huzigálni, abban a pillanatban az asztalra vetítve látjuk a várost. Éppenúgy, mint egy filmet. Az érseki kertben hatalmas, szikrázó vízszugárral öntözi a gyepet egy liliputi emberke, a főszékesegyházba most lép be éppen egy parasztasszony, az uszoda körüli fák lombjait készülő vihar szele hajlítgatja.

Nézzük sorra mit vetítenek a fehér asztalra a periszkóp lencségei. Csodáljuk meg a várost, amely a Lyceumot és az iskolák tömegét építette és ezzel a „kis magyar Athen” címet kiérdemelte. Ámuljunk ezen a városon, amely maga a történelem, maga a szépség és a hangulat.

Már a rómaiak idején város állott helyén. Ime néhány kemény dátum a város történetéből. 1241-ben a tatárok felégetik és lakóit kardélre hányják. IV. Béla újjáépíti a várost. 1279-ben Kun László dűlja fel. 1451-ben Giskra cseh hordái, 1514-ben Dózsa alvezére égeti fel a várat és a várost. Aztán jön a török, de ott áll Dobó István, a vár hős kapitánya, aki kétezer emberrel 38 napon keresztül sikeresen védi a várat. Később mégis úrrá lesz a török, mert III. Mohamed 200 000 harcost vonultat fel, mire az idegen zsoldosok feladják a várat. Kilencvenegy évig tartja megszállva a török Egert, míg végre Buda felszabadulása után sor kerül Egerre is. Ez a megszállás mélyen rá-

nyomta bélyegét Egerre. A törökök annyira megszeretik a várost, hogy kivételük után sokan közülük visszatérnek ide, letelepednek, békés polgári foglalkozást kezdenek el és elmagyarosodnak.

Ennyi dióhéjban a múlt és most lássuk a jelent. Hát itt aztán egyik ámulatból a másikba esünk. Az asztalon megjelenik a soktornyú város. Az egyes épületek remek barokk stílusban épültek, olyanok mint egy finommívű ékszeres doboz. A Káptalan utcában egész sor pompásabbnál pompásabb ilyen kanonoki palota áll. Díszes kovácsolt vaskapuk iparművészeti remek, mögöttük gondozott parkok csoportjai zöldellnek. Micsoda fejlett, művészi érzékkel megáldott ipar volt ez, amely ilyen művészi remekeket tudott alkotni. A főszékesegyház hatalmas méretei tűnnek elénk. Ennél csak az esztergomi primási templom nagyobb. 1936-ban tündéri fények világították be a székesegyház oszlopcsarnokát, amikor is Liszt Ferenc emlékhangversenyt tartottak Egerben. Változik a kép, a ciszterciták templomát és rendházát látjuk, majd a minoriták templomát és rendházát. Utóbbinak két gyönyörű ívelésű tornya pompásan boltosodó homlokzatot zár be. Még egy hatalmas két-tornyú templom a Szent Ferenc rendié, amelynek az az érdekessége, hogy török mecset köré és fölé épült azután, hogy a törökök kitakarodtak a városból. Az a karcsú, valószínűtlenül vékony egyedülálló torony pedig, amely olyan messziről, mint egy hegyével felfelé állított ceruza, a minaret, amely párját ritkító török emlék. Azt állítják a büszke egriek, hogy ilyen karcsú torony talán még a Balkánon sincs. Innen kiáltotta a múzezin az akkori török Eger felé Allah dicséretét. Ennyi díszes épület után most a kis házakra figyelünk. Ezek a kis házak már a török uralom alatt állottak és a kor ízlését szinte maradéktalanul megőrizték. Szerényen, a földhöz szinte leragadva lapulnak ezek a házak, melyeknek mindegyike egy egy értékes műemlék. A vár öreg falai surrannak most az asztalra, hol Dobó István harcolt hőiesen, az egri hős asszonyokkal együtt. Szobra is itt van lám a piactéren, ahogyan kivont karddal áll hősi pózban, mellette az egri nő, amint egy hatalmas követ emel és készül lezúdítani a síma török koponyákra. Még egy mellékalakja is van a szobornak, a vár védője. Ez itt a versenyuszoda, honnan nem kisebb úszó indult el, mint Bárány István, aki nemzetének nagy becsületet szerzett kiváló sportteljesítményével. A strandon hangos jókedvvel fürdik, lubickol az ifjúság, ebben a pillanatban ugrott valaki a trambulinról a mélybe. Látni, ahogyan a víz összecsap felette. Az uszoda mellett találjuk a török fürdőt, amelynek az az érdekessége, hogy a medencéibe a föld mélyéből bugyog a gyógyító szénsavas víz. Akkora buborékok gyöngyöznek a felszín felé, mint a zölddió.

Szinte fuldoklunk a sok szépségtől, ámuló lelkünk nem is hiszi, hogy mindez egyetlen városban zsúfolódott össze. De való igaz ez, a periszkóp nem hazudik. Igaz a szépséges Deák Ferenc utca, amely a szép állomás épü-

lettől bevezet a városba, két oldalt fák és fák, virágos, zöldfüves sétányok és ott, ahol az út a Főszékesegyház előtt elhalad, fenyőkkel és pálmákkal és más díszfákkal szegélyezett utak vannak, szinte francia rivierai kép ez, csak az ezüstösen csillámló tenger hiányzik hozzá. San Remoban is képzelhetnők magunkat, bátran állhatna ott a pompás Korona szálló, lombos, árnyat adó fáival, rendezett sétányaival, zsálos ablakaival, balkonjaival.

Az ég sok széppel megáldotta Egeret. Agria orat et docet. Régi szállóige ez, Eger imádkozik, tanít. Valóban, kis magyar Athen ez, hol napjainkban 7.500 diák forgatja a könyveket és művelődik kiváló pedagógusok vezetése mellett.

Mindezt el kellett mondanunk a városról, hogy elképzeljük a hatalmas Lyceum méreteit, szép stílusát és értékes múltját, egyben hozzávetőleges fogalmunk legyen környezetéről is.

A Lyceum a főszékesegyházzal szemben terül el. 1765-ben kezdték építeni, 1780-ig a munkások százai dolgoztak rajta. Terveit Fellner Jakab készítette, kit Eszterházy Károly gróf püspök, a Lyceum építője Bécsből csalta Egerbe és kemény szerződéssel egész életre Egerhez kötötte. Ő építette a pápai monumentális templomot és Veszprémbe a szép püspöki palotát. Mikor 1710-ben az egri vár utoljára szerepelt a történelemben, falait felrobbantották. A robbantás zaja felhallatszott az érseki rezidenciába, ahol akkor gróf Eszterházy dolgozott. Nosza megvásárolta a püspök a katonai kincstártól a romokat, boldogan eladták neki. Még mosolyogtak is rajta, minek a püspöknek az a sok ócska kő, használhatatlan várrom. A kövek pedig szépen átvándoroltak arra a helyre, ahol a Lyceum felépült.

Egy és fél holdnyi területen 20 méter magas négy utcára néző zárt épület ez, amely négy egyforma homlokzatú épületet egyesít magában. A XV. Lajos korbeli rokokó ékítmények éppúgy megtalálhatók benne, mint a XVI. Lajosról elnevezett stílus szabályosabb irányai. A hátsó szárny közepén a csillagvizsgáló torony emelkedik a magasba. Három kapu vezet a Lyceumba, a kapualj csupa oszlop és boltozat, ami már a belépésnél nagyban emeli az épület fenséges hatását. Fent a folyosók és a termek tágasak és hófehérek. A diák itt nem érezhette börtönben magát, mert hatalmas ablakokon árad, egyre árad a napfény a termekbe és folyosókra. Általában minden olyan tágas, olyan bőségesen méretezett, látszik, hogy nem takarékoskodtak az anyaggal. Három szárnyában három hatalmas terem, egyik a homlokzaton, a díszterem, másik a könyvtárterem, harmadik a kápolna. Mindegyik mennyezetén egy egy hatalmas, kb. 250 négyzetméteres freskón ámul el a szemünk. Ilyen hatalmas mennyezet freskók szinte páratlanul állnak hazánkban. A díszterem freskója a tudomány négy csoportját ábrázolja, az égboltozat végtelenségébe vesző távlattal. Pár évig a tudomány valamennyi ága működött itt s ezzel az első teljes egyetem büszke címét Eger érdemelte

ki magának. A könyvtár freskóját Kracker Lukács és sógora Zach József festette. Ez a tridenti zsinatot ábrázolja, a Santa Maria Maggiore nevű templomban látható festmény után. 132 életnagyságú alak van benne. Mikor Maulbertsch, a lyceumi kápolna hírneves festője ezt a freskót meglátta, csüggedten felsóhajtott: – ennyire én nem vagyok képes.

Pedig az ő freskója a kápolna mennyezetén, amely a mennyországot ábrázolja, remek alkotás. A Lyceumot leírni nehéz feladat, a Lyceumot látni kell.

Íme a csodálatos metamorfózis, a kövek, hol valamikor vitézek és harcosok vére folyt, most a békés fejlődés és művelődés szolgálatába állottak. S ahogyan hűségesen kitartottak századokon át a harcban, éppenúgy kitartottak hűségesen új helyeiken, a művelődés várában. Húsz év kemény munkája kellett hozzá s egy olyan kemény akarátú ember, mint gróf Eszterházy, aki ennek a húsz esztendőnek harcát véges végig bírta.

Fordítsuk a periszkópot a múltba és figyeljük a Lyceum őstörténetét. Az 1700-as esztendőig kell visszaforgatnunk az idő kerekét. Ez időben csak a nagyszombati egyetem, amit 77 évvel később Budára, a királyi várpalotába helyeztek át, iskolázott jogászokat. A kolozsvári protestáns kollégiumban csak 33 évvel később kezdték a hazai jog tanítását.

Foglár György, egri kanonok, c. püspök alapító okmányában leírta, hogy oly kevés a katolikus ügyvéd, hogy a katolikus uraságok, még a prelátusok is kénytelenek többnyire más ügyvédekre bízni ügyeiket és sokszor legkényesebb titkaikat is. Ez a helyzet indította el az új jogi iskola megalapítását. Az alapító püspök ugyanakkor segíteni akart az Eger vidéki szegénysorsú katolikus nemesi ifjúságon is, kiknek szellemi kiképzésével lendíteni akart sorsukon s óvni akarta őket az elparlagiasodástól. Nem sokkal azután, amikor a kolozsvári kollégiumban elkezdődött a jogi oktatás, Foglár György megalapította az egri jogakadémiát. 1740-et írtak akkor.

Az alapítólevél szerint növendékül csak római katolikus magyar nemesi ifjú vétethetik fel és pedig nem akármilyen, hanem csak tehetséges és jóindulatú ifjú, akitől van mit várnia a hazának. Saját költségükön azonban nem nemes származású ifjak is lehettek az akadémia hallgatói. A tanfolyam kezdetben két esztendeig tartott. Egyetlen tanár tanított, de ez nem győzte a munkát, mire még egy tanárt állítottak be.

Abban az épületben, amelyet Foglár György eredetileg jogakadémiának emeltetett, most az angolkisasszonyok leánynevelő intézete nyert elhelyezést. 1774-ig itt volt a jogakadémia, amíg a Lyceum elkészült.

A nemes alapító halála után Barkóczy püspök nemes arcélét látjuk az idő távlatán a Lyceum bölcsője felett. Ő állította fel a kétéves filozófiai tanfolyamot, majd a Szent János nyomdát is ő rendezte be a kollégium szolgálatára. A nyomda mindenkor szerves kiegészítője volt a tudományos intézményeknek, látjuk ezt a pataki és debreceni kollégiumoknál, hol akkor kezdett a

művelődés nagyobb lendületet venni, amikor a nyomda könnyen elérhetővé tette a szellemi termékeket, egyben egységesítette az iskolák tananyagát a tankönyvekben. A nemes püspök nagy koncepciójú ember volt, már egyetemen járatta az esztét.

Az iskolai év november 5-től első éveseknél szeptember 21-ig, II. éveseknél augusztus 14-ig tartott. Minden évben húsvét után nyilvános vizsga volt, aki a vizsgán elbukott, azt az intézetből kizárták. Minden délelőtti előadások után misét kellett hallgatni. A diákok díszkardot viseltek, de ezt nem volt szabad arra felhasználni, hogy egymásban kárt tegyenek. Aki kardját azért rántotta ki, hogy kárt tegyen embertársában, attól a kardot elvették és addig nem adták vissza, amíg annak viselését újra ki nem érdemelte. Az 1768-iki farsang utolsó napján véres verekezés zajlott le a juristák és a mészáros legények között, mire a püspök a kard viselését betiltotta. Nyilvánvaló, hogy a jurátusok karddal védekeztek a mészáros legények nagy ereje ellen, a püspöki betiltás mutatja, hogy sikerrel.

Az osztály előtt katalógus volt kifüggesztve, amelyen a felsorolt nevek mellett odajegyezték a diákok neveiket. A kollégium kurátora minden előadás után gondosan átvizsgálta a neveket, és ha valaki távol lévő helyett írta alá a katalógust, azt perbe fogta és volt rá eset, hogy 100 fillér pénzbüntetésre ítélte. Havonta egyszer vita volt, amelyet a díszteremben tartottak meg, hol a jurátusok már kimutathatták oroszlánkörmeiket. A kiszabott tétel felett az oppugnans és a defendens* másfél óráig vitatkozott. (* – A vita két résztvevőjének régies elnevezése megfelel a mai opponensnek – bírálónak – és (a téziseit) védő disszertánsnak

Rendkívül érdekes volt a kollégium gyakorlati oktatása. Itt jogeseteket adtak fel, a felperes és az alperes a diákok közül került ki, de diák volt a bíró és az ügyvéd is. Keddi és szombati napokon folytak le ezek a tárgyalások, amik nagy mértékben elősegítették a hallgatók gyakorlati kiképzését. Erre mulhatatlanul szükség is volt, mert amint kiléptek az iskolából, azonnal ügyvédeké avatták fel őket. így került nem egy jogi esetben egymással szembe volt hallgató és tanár.

1762-ben indult meg a mozgalom a domus universitatis felépítésére. Bécsi építész érkezett, aki a Foglár intézetet megvizsgálva azt találta, hogy az udvari szárnyát azonnal le kell bontani, mert az bármely pillanatban összedőlhet. Az új Lyceum felépítésének és a veszélyeztetett szárny lebontásának idejére az előadások szüneteltek.

Kevesen tudják, hogy az 1769-70. iskolaévben a legelső orvosi iskola Egerben nyílt meg. Markhót orvosé az érdem, aki felajánlotta, hogy ő maga ingyen tanítja a növendékeket. A tanfolyamot eredetileg 5 esztendőre tervezte. Végre a püspök elrendelte az orvosi iskola felállítását. Előadásait főleg filozófusok látogatták, de a gyakorlati előadásokat a borbélylegények is

hallgatták. Három évfolyam után megszűnt az orvosi oktatás, mert 1770-ben az egyetem orvosi karát felállították Pesten.

Az új Lyceumot a diákok 1774-ben foglalták el.

1776-ban megjelent a Ratio educationis. Tilos volt a korcsolyázás és a szánkázás. Büntetései között szerepel I. fokon a virgács, II. fokon a lefokozás, vagyis az alacsonyabb osztályba való küldés, III. fokon a kicsapás. De a büntetések mellett jutalmak is szerepeltek: a majális örömeiben való részvétel, pénz és könyvjutalom.

II. József megakasztotta a békés fejlődést. A kalapos király igyekezett a tudomány ez erős várát szétrobbantani és fennkölt szellemét elsorvasztani. 1784-ben beszüntették a jogi és filozófiai tanfolyamot, mire sikertelen installációzás kezdődött. Még II. József egri látogatásától reméltek jót, de hiába. A kiürült kollégium folyosóit katonaság vette birtokába, amely csak 1799-ben vonult ki onnan. II. József halálával újra megindult az élet a kollégiumban.

1797-ben találkozunk először a carcerrel. Ez szólt fél órára, több órára, több napra, összekötve olykor koplalással. A bűnösnek ráadásul kulcspénzt kellett fizetnie a pedellusnak. A büntetés egyéni faja volt az, amikor 1792-ben a katonaság kollégiumi bekvártélyozása idején megverték a diákok egy hadnagyot, mire besorozták őket. Elképzelhető, milyen pokoli életük lehetett azoknak a besorozott diákoknak, akiket a megvert hadnagy keze alá sodort végzetük. A szabadságharc idején szüneteltek a Lyceumban az előadások, mert a diákok legnagyobb része bevonult katonának. Az abszolutizmus alatt újra becsukták a Lyceumot. Pedig akkor már a kormány bevezette a magyar tanítási nyelvet. Mikor hosszabb szünet után újra megnyílt a jogtudományi szak, a tanterven az osztrák magánjog is szerepelt.

De menjünk még vissza az 1827-iki évre. Ez időben a magyar falusi oktatás ügye siralmas volt. Pedagógiának híre hamva sem volt. Az elemistákat szinte a tanítási idő felén át pálcázták. A gyenge felfogású gyereket nem célszerű tanítással, megértéssel igyekeztek oktatni, hanem büntetéssel és megszegyenítéssel. A delikvenst többen megragadták, lehúzták a padra és megbotozták. Gyakori büntetés volt az, hogy hasábfák éles széléin térdeltették őket órák hosszat. Ilyen körülmények között nem csoda, ha a gyerekek kivált a nehéz felfogásúak, rettegetek az iskolától. Hány gyereket tett tönkre egész életére az ilyen megszegyenítés, fosztott meg önérzetétől és elrettentette örök időkre a tanulástól. De ne higyjük azt, hogy ez csak nálunk volt így. Dickens, a nagy angol regényíró Angliában is leírt hasonló eseteket.

Ilyen előzmények után értékeljük csak Pyrker János László érsek elhatározását, amikor 1827-ben felállította a tanítóképzőt. Az érsek kifogástalan német verseket írt, amiért Bajza és a német származású budai postamester fia: Toldy Ferenc részéről heves támadásban részesült. Jellemzésére elmond-

juk, hogy az általa épített főszékesegyház avató ünnepségén harsányan így szólt a tömeghez:

Kedves fiaim és leányaim! Jöjjetek, dícsérjük az Urat.

Mily nemes és előkelő mozdulat volt ez, ahogyan minden páthosz nélkül az Úr imádására szólította fel a híveket.

Ez időben a Lyceum pedellusa ellenőrizte a diákokat szállásaikon. Kilenc óra után kibújt a pedellus lyceumi szállásából és elindult a bástyákra és a diákszállások felé. Közben minden korcsmába benézett. Ha itt-ott borozgató diákokra bukkant, igyekezett eréllyel eltávolítani őket a bűnös helyről. Ez a törekvése azonban kevés esetben sikerült. A diákok borral kínálták az öregget, mire elég gyakran ő is beborozott és csak reggel felé keveredett haza. Csak ennyi kellett a diákoknak! Mikor hazafelé mentek ordítottak, tréfálkoztak, bezörgettek a kapukon. Meg is haragudott rájuk a polgárság és nem egyszer kemény összecsapásaik voltak. Dehát csak az nem értette őket, aki soha sem volt fiatal. Ma már egybeforrt polgár és diák. Eger el sem tudná képzelni életét a kedves diákarcok nélkül.

A Lyceumnak volt növendéke Gárdonyi Géza, a híres magyar író. Az Isten rabjai, Az egri csillagok, A láthatatlan ember és annyi más nagy mű szerzője itt járta a tanítóképzőt. Törékeny, beteges szervezetű fiú volt, jellemzésére mit mondjunk mást: elégséges volt tornából. Szegény családból származott, évi 100 forint ösztöndíjat kapott. Ki hinné el, hogy a magyar irodalomnak ez a büszkesége, III. éves korában megbukott magyarból? Még akkor Ziegler Géza volt a neve. Tanára, Répássy János, akinél elbukott, azt mondta róla: Nem lesz belőle valami nagy ember, de a kenyerét meg fogja keresni.

A tanár úr nem volt jó jövődömondó, mert jövődölésének éppen a fordítottja történt. Gárdonyit csak az vigasztalta, hogy Petőfi is megbukott magyarból, mégis a legnagyobb magyar költő lett belőle. És még valami... Ha ez a bukás nagyobb teljesítményre ösztökölte őt, ha ez a bukás a magyar irodalomban és nyelvben való komolyabb elmélyedésre serkentette, akkor nem volt hiábavaló. Lehetséges, hogy a magyar tanárja többet várt tőle és szigorúbb mértékkel mérte, mint a többieket.

Az egri Lyceum első emeleti folyosóján a falba helyezve áll az a márványtábla, amely Gárdonyi egri tanulóéveit örökíti meg ezzel a szöveggel:

Gárdonyi Géza Az én fálum, Az egri csillagok, Isten rabjai, A láthatatlan ember stb. halhatatlan írója a tanítói hivatásra itt, az érseki róm. kat. tanítóképző intézetben készült elő az 1878-1881. években.

Nem a Lyceumon múlt, hogy a tanítói pályán nem találta meg a boldogságot. Egerben halt meg, a vár dombjába temették, fejfája ideiglenesen hatalmas fakereszt ezzel a felírással: Csak a teste.

A Lyceum csillagász tornya a legelső volt Magyarországon. Közel száz esztendeig vizsgálták itt az éjszakai égbolt titkait. Híres csillagász volt Tittel Pál, akit Eszterházy püspök taníttatott Bécsben, Göttingában, Párizsban és Londonban. Mikor a csillagvizsgáló megszűnt, felszerelésének nagy részét Ógyallára vitték.

A könyvtár alapját gróf Eszterházy Károly püspök vetette meg. Segítségére volt Garampé bécsi bíbornok nuncius, aki Európa nagy városaiban sok könyvet vásárolt a könyvtár számára. Elemi csapás volt Paulay Wolfgang könyvtárossága, aki két kézzel boldognak és boldogtalannak osztogatta a könyveket. Az Egerben fogolyként tartózkodó francia tisztek kaptak sok könyvet, kik szabadulásuk után magukkal vitték emlékül a köteteket. A könyvtár ma 70 000 kötetet számlál 34 nyelven. Másfélszáz ősnymtatványa, 800 kézirata van, legértékesebb ezek között Mikes Kelemen törökországi leveleinek eredetije.

A múzeumot Bartakovics Béla érsek alapította. Mintegy 500 festmény van benne hazai és külföldi mesterektől, azonkívül néhány értékes rézmetszet. Régiség-gyűjteményét néhai Bartalos Gyula dr. neves régész adományozta, hol ősz és ókori leletek mellett sok az egri vonatkozású emlék. A múzeum érdekessége Széchenyi István szürke kemény kürtőkalapja, amelyet a Tisza szabályozásánál viselt. Belül a kalapban felragasztva a Tisza térképe látható. De itt van Vörösmarty hatalmas kalamárisa, amelyet hősi költeményeinek írásánál használt.

S ha már Vörösmartynál tartunk, fejezzük be mondanivalóinkat az ő soraival:

“Oh Eger! a sziklák nem tesznek téged erőssé,
Minden erőd a bátorság, mely hős fiaidban
Mint az örök gyémánt ragyog és nem retteg időtől.”

(A rádióelőadás szövegváltozatnak lelőhelye: OL K 615. 360. cs.)

PETERCSÁK TIVADAR

AZ EGRI VÁR: VALÓSÁGOS ÉS ESZMEI ÉRTÉK

Az egri vár egyike Magyarország legismertebb műemlékeinek, történeti emlékhelyeinek¹. Műemléknek általában azt az épített örökséget tartjuk, amelynek történeti és esztétikai értéke egyaránt van. A történeti emlékhely értéke önmagából következik: azért lesz emlékhely egy építmény, mert ott jelentős események történtek, vagy ott egy híressé vált ember született. Történeti emlékhelye egy-egy kisebb közösségnek, településnek is lehet, ami a saját múltjukkal függ össze. Ha az emlékhely olyan eseményekhez, történetekhez kapcsolódik, amelyek az egész magyarság identitásának kifejezői, akkor nemzeti emlékhelyről beszélünk.

A műemlék kritériumai objektív dolgok, az építészeti és művészettörténeti szempontok, illetve értékek alapján nyilvánítanak egy objektumot műemléknek. A történelmi emlékhely esetében jelentős szerepe van a szubjektív, érzelmi szempontoknak és egy kisebb vagy nagyobb közösség azonosul a hellyel, tartja azt történeti értéke miatt megőrzésre méltónak, a lokális és nemzeti azonosságtudat kifejezőjének. A jelentős történeti emlékhelyek köré kultusz szövődik, az emberek messzi tájakról zarándokolnak oda, hogy emlékezzenek egy csata hőseire, egy jelentős íróra vagy történelmi személyiségre.

Az egri várban egyesül ez a két fogalom, hiszen ez az állami tulajdonban tartandó legfontosabb műemlékek egyike, amely meghatározó szerepet játszott a magyar történelemben. A vár léte és kiépítése az egri püspökséggel függ össze, hiszen a Szent István király által a 11. század elején alapított egyházmegye központja a várdombon volt. Itt épült fel a román és gótikus stílusú székesegyház, a ma is álló püspöki palota, de itt voltak a kanonokok és a szolgálonépek házai is. A tatárjárás után megerősített kővár a 16. század közepéig védte a püspökséget. Ekkor azonban megváltozott az egri vár szerepe, és az Oszmán Birodalom Nyugat-Európa felé terjeszkedésének időszakában a püspöki várból a felső-magyarországi bányavárosokat védő erődítmény, végvár lett.

¹ A tanulmány szövege elhangzott 2005. június 24-én Noszvajon az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága által szervezett „Élvonalbeli műemlékek védelme” című nemzetközi konferencián.

Az 1526-os mohácsi csatavesztés és Buda 1541. évi elfoglalása után a királyi Magyarország és Erdély között az ország középső része már török fennhatóság alatt volt. A török uralom megerősítését és kiterjesztését célzó újabb török hadjárat 1552 nyarán indult meg és Temesvár, valamint a nógrádi és honti végvárok elfoglalása után a három török hadsereg Szolnok alatt egyesült. A szolnoki vár elfoglalását követően a hatalmas török hadsereg Eger alá vonult. A Dobó István várkapitány által megerősített várat 2058 ember védte. Az egyes források szerint negyvenszeres túlerőben lévő török csapatok módszeres ágyúzása, meg-megújuló ostroma sem tudta megtörni a védők ellenállását. A több mint egy hónapos küzdelem után a megtépázott török had az ostromot feladva 1552. október 17-én megkezdte visszavonulását.

Az egri diadal nagy fontosságú esemény volt, hiszen a 16. században először sikerült a török főerők ellen megvédeni egy magyar várat. Az egrieket hőssé avató eseményeknek hamar híre ment Európában, majd a 19-20. század folyamán alakult ki az egri várnak a ma is jellemző kultusza. Ennek nyomán a magyar nemzet tudatában Eger neve egyet jelent a hazafisággal és a hősiek helytállással. Évente a magyar diákok és felnőttek százezrei, a külföldi turisták tízezrei keresik fel az egykori harcok helyszínét, a bástyákat, falakat és földalatti erődítményeket.

A továbbiakban összefoglalom ennek a híressé vált erődítménynek az építészeti, művészettörténeti értékeit, majd kultuszának jellemző vonásait.

Az egri várdombon történt építkezéseket az egyházi és védelmi funkciók egyaránt motiválták. Az 1970-es években, majd az 1990-es évek végén folytatott régészeti kutatások feltárták annak a korai kör alaprajzú keresztelő egyháznak (rotunda) a 11. századból származó maradványait, amelyhez nyugat felől egy hosszú építmény, vélhetőleg az első püspöki palota csatlakozott. A Kozák Károly, majd Fodor László régészek által végzett kutatások szerint az egri körtemplom és a hozzá kapcsolódó palota párhuzamai az uralkodói és nemzetségszék központokban (Gyulafehérvár, Veszprém, Székesfehérvár) találhatók. Makettje a vártörténeti kiállításon látható. A kerek templom falai eredendően sárba rakott kőből épültek, amelynek keleti végét kis patkóalakú szentély zárta le. A körépítmény belső terében, majdnem közepén, kőből épített kőfejtámaszos sírhely utal arra, hogy oda feltehetően Eger első püspökeinek egyikét temették. A rotunda melletti temető sírjaiból származó gazdag leletanyag – így pl. a zománcberakásos függők – párhuzamai alapján nyugati hittérítők korai ideérkezésére következtethetünk.

Feltehetően Szent László király idejében, a 11. század végén készült el a – Szent János evangélista tiszteletére szentelt – háromhajós, román stílusú székesegyház, amelynek egyes részletei a romkertben ma is láthatók. A Dobó István Vármúzeum vártörténeti állandó kiállításában több – ebből a szé-

keszegyházból megmaradt – emlék is megtekinthető. Ilyen egy csodálatos szépségű, furatos, rozettás, palmettás díszítésű faragott oszlopfejezet a 11. századból. Az áttört technikával díszített oszlopfő kora-középkori kőfaragó művészetünk legszebb emlékei közé tartozik. A román stílusú székesegyház falait freskók díszítették, padlóját márványból készült mozaik borította. Egyik bejáratának íves timpanonrészében festett figurális részletek is megmaradtak. A tatárjárás után, a 13. század második felében kezdődött meg a lerombolt templom későromán stílusú újjáépítése, illetve kibővítése.

A régészeti kutatás a középkori székesegyház területén számos díszes töredéket hozott felszínre. Ezek közül kiemelkedik az 1200 táján бүккi fehér mészkőből készült faragvány. Ennek növényi ornamensei között tűnik fel a görög-római mitológiából ismert, a középkorban azonban ritkán ábrázolt faun szőlőt szedő figurája.

A székesegyház 14. századi bővítésére már gótikus stílusban került sor, majd a 15. század utolsó negyedében egy hatalmas háromhajós, szentélykörüljárós székesegyház építésébe kezdtek. Ennek azonban csak a keleti része készült el. Ha teljesen felépült volna, méreteiben és részleteiben Európa legismertebb székesegyházaival is felvehetné volna a versenyt. A hatalmas méretű pillér- és falmaradványok, az északi kápolnák gazdagon tagolt bejáratai és a hajó felé nyitott sugárkápolnák faltagolása mind e nagyszabású építkezés emlékei.

A székesegyház valamely oltárának vagy kapuépítményének, esetleg a prépostsági kápolnának a díszé lehetett a 14–15. század fordulóján az Alexandriai Szent Katalint ábrázoló szobor. A másodlagos helyről töredék anyagból 1986-ban előkerült műalkotás az 1420-as években készült. Az arannyal, kézzel és pirossal festett, gazdag ruharedőzetű, fej nélkül is felemelő szépségű szobor az egyik legnépszerűbb női szentet, a 4. században mártírhalált halt királylányt jeleníti meg.

A középkori gótikus püspökvárat Mátyás király idejében (1458–1490) a reneszánsz életvitelű egri püspökök fejlesztették igazán pompás főúri várrá. A várhegy legszebb, ma is álló lakóépületének, a gótikus püspöki palotának az építtetője Beckensloer János püspök (1468–1474) volt. A földszinten megtartott elfalazott ajtók és ablaknyílások is jelzik, hogy korábbi épületek, épületrészek felhasználásával készült a ma is álló palota. Ezt a földszinti épületrészt hozzáépítették a korai északi várfal erősítési szerkezetéhez. Így az épület és a várfalrész falszorost alkotott, melynek nyugati oldalán egykor egy öreg torony, azaz kaputorony állhatott. Később az emelet megépítésével két, egymással párhuzamos teremorrá bővített reprezentatív lakótér alakult ki. A csúcsívesen kiépített, keresztboltozatos, díszesen faragott zárókövekkel ellátott folyosó az épület dekoratív elemét jelentette, mely elegáns ívein az emeleti traktus közlekedő folyosóját tartotta. A földszinti helyiségek előtt az

eredetileg 18 boltozatos szakaszból ma a megmaradt 8 nyugati boltszakasz látható. A boltozatok bordái a 15. század második felére jellemző karcsú profilúak. A megmaradt boltozatmezők zárókövei közül hat levél- és rozettadísztetésű, egyet levelekből alakított torzfej, egyet pedig három kicsinyét szoptató kutya alakja díszíti.

Az árkádos folyosó szoros kapcsolatba állítható a visegrádi északkeleti palota díszudvarának 1479–84-es évszámokkal datált késő gótikus kerengőjével, ám korban még egy évtizeddel meg is előzi azt. Az egri püspöki palota hatalmas méretével, s a földszintjén húzódó csúcsíves folyosó homlokíveinek pazar ritmusával korában is az ország egyik legjelentősebb lakóépületei közé tartozott, ma pedig egyetlen épen maradt ilyen emléke Mátyás korának.

Az egri várban is megfigyelhetők a magyar várépítészet fejlődésének periódusai, a haditechnika változásához alkalmazkodó megoldások. A püspöki központot a 13. század közepéig egyszerűbb cölöpépítmények, földvédművek vették körül, s ezek kevésnek bizonyultak a tatárok támadása ellen. IV. Béla király engedélye alapján 1248-ban Lampert püspök kezdte el az egyházi épületek védelmét biztosító kövár kiépítését. Az újabb kutatások szerint ekkor épülhetett meg a gótikus palota mellett alapfalaiban ma is látható 8x9 méteres belső méretű lakó- vagy öregtorony és a püspöki udvart védő támpilléres falrendszer.

Egy másik torony alapfalai a mai igazgatósági épület kapualjának mélyéből kerültek elő. A vár nyugati falán két toronycsonk maradt fenn: egy négyzetes és egy kör alaprajzú; mindkettőt a közelmúltban rekonstruálták. Ez a korai székesegyház és a földszintes püspöki palotát magába foglaló körbezárt erősség lehetett a tatárjárás utáni várépítés kezdete.

A 14. század második vagy a 15. század első felében mélyreható fejlődésen ment át a püspöki vár. A tőle keletre emelkedő domboldalon megépült a külső vár, az ún. „huszárvár”, ahol a lovasság szállásait, az istállókat és néhány egyéb gazdasági épületet helyeztek el. Ezzel próbálták csökkenteni a vár és domb közötti szintkülönbségből adódó hadászati hátrányokat (könnyen be lehetett lőni a várba). A 16. század első felére az egri vár egy reneszánsz lovagvár képét mutatta. A város fölött emelkedő erősséget kifejezetten magas, de nem vastag falak övezték, lőrésekkel ellátott védőfolyosóval a tetején. A magas falakat nehezebben mászhatta meg az ellenség, és nehéz volt a várba belőni hajítógépekkel a kögolyókat.

A 16. század közepére, a kor rohamosan fejlődő haditechnikájához mérten az egri vár már elavult. Átépítésére akkor nyílt lehetőség, amikor Perényi Péter, Magyarország királyi kancellárja, a magyar hadsereg főparancsnoka és a szent korona őre kezébe került a város a hatalmas kiterjedésű püspökség jövedelmeivel együtt. A vár élére állított Varkoch Tamás parancsnoksága

alatt a hajdani püspöki erőd elvesztette középkori lovagvár képét, és teljesen új funkciót nyerve, a török terjeszkedés elleni végvárrá alakult.

A vár katonailag korszerű átépítése az olasz Alessandro da Vedano tervei alapján folyt. Az ágyúk lőtávolságának és tűzerejének megsokszorozódása miatt csökkentették a falak magasságát és növelték a vastagságát, illetve földtöltéssel erősítették meg. Ekkor építették a korszak modern olasz rendszerű bástyaíit, amelyek a falak síkjából előreugró, ötszögű oldalazó tűzérési védművek voltak. A bástyák homlokvonalaíról a vár előterének bármely pontját keresztűtűz alá lehetett venni, megakadályozva, hogy az ellenség eljusson a falakig. A bástyák belsejében, a kazamatákban elhelyezett lövegek pedig a falakat és a szomszédos bástyák homlokvonalaíit fedezték oldalazó lövésekkel. A belső és külső vár elválasztását a mély árok mellett fallal is biztosították, sőt az átvágott gótikus székesegyház szentély részéből kialakított Szentély bástyával, valamint az északi falat védő Sándor bástyával erősítették meg. Ekkor készült el a Szép bástya és a Hippolit-kapunál jobb védelmi képességekkel rendelkező Varkoch-kapubástya is.

A várkorszerűsítő munka Dobó István kapitánysága idején, 1548-tól vett nagy lendületet. A nyugati fal védelmére megépült a nevét viselő ötszög alaprajzú olasz bástya és a Tömlőc bástya a föld védművel.

Az 1552 őszén lezajlott sikeres várvédelem után „*a földdel szinte egyenlőnek mondható*” vár újjáépítését az uralkodó, Ferdinánd is szükségesnek tartotta. 1553–1596 között megtörtént az egri erődítmény korszerűsítése. A külső vár bástyaíinak felújítása mellett hamarosan megépült a Gergely- és a Zárkándy-bástya. A vár olasz rendszerű átépítése azonban a híres építész, Ottavio Baldigara nevéhez fűződik, aki 1569–1580 között dolgozott Egerben. Tervei szerint a belső várat öt, a külsőt három füles bástyával erősítették volna meg. A bástyák belsejében, a „fűl” mögött elhelyezett lövegek védett pozícióból vehették tűz alá a szomszédos falszakasz és bástya előterét. A hatalmas földtöltésekkel megtámasztott várfalakban összekötő és aknafigyelő folyosók épültek. Ezekben a katonák az ostromlók löfegyvereinek tűzétől védve közlekedhettek. A falak aljánál húzódó folyosók külső oldalának mélyedéseiben helyezték el az ellenséges aknázást jelző vizesedényeket vagy dobokat, borsószemekkel a tetejükön. Ha a közelben a támadók az akna üregét csákánnyal vájták, az ütések keltette talajrezgés tovaíerjedve az edényben lévő víz felületének, illetve a dobra szóírt borsónak a mozgását idézte elő. A délkeleti bástyában ma is bejárható a folyosók mintegy 200 méteres szakasza, s a turisták számára ez a vár legattraktívabb része, kedvelt célpontja. Baldigara tervei csak részben valósultak meg, majd a munkálatok Christophoro Stella irányításával folytak tovább.

Az egri vár előzőekben felvázolt fontosabb építészettörténeti és művészettörténeti értékei mellett legalább ilyen súllyal kell szólnunk az erődít-

mény kultuszáról, a hozzá kapcsolódó tudati tényezőkről. Helyesen állapította meg Feld István 2002-ben, a várvédelem 450. évfordulóján megrendezett kultusz konferencián, hogy „*az egri vár hős védőinek a 19. században kibontakozó kultusza ekkor még nem annyira közvetlenül a vár épületeihez vagy falaihoz, mint inkább a várhoz mint helyszínhez kötődött.*”² Az egri vár kultuszánál a 16. századtól kezdve napjainkig a történelmi esemény, az 1552-es várvédelem a fő motivációs tényező, s ezt erősítik az irodalmi, képzőművészeti alkotások, a várban 1958-tól működő Dobó István Vármúzeum kiállításai és a történelmet idéző rendezvényei. A kultusz nyomán a vár iránt megnyilvánuló hatalmas érdeklődés is hozzájárult a műemléki értéket képviselő falak, bástyák és épületek felújításához, amely folyamat jelenleg is zajlik, és még az utánunk következő generációk számára is feladatot jelent.

Villantsuk fel a várkultusz alakulásának főbb állomásait! Az 1552 őszen zajlott hősies egri várvédelem páratlan nyilvánosságot kapott. A korszak jeles énekmondója, Tinódi Lantos Sebestyén már néhány hónappal az ostrom után verses krónikába – Eger vár viadaljáról való ének – foglalta az eseményeket. Egy másik munkáját – Eger históriának summája – latinra is lefordították Ferdinánd király számára. Az osztrák és német nyomtatott röplapok hadibeszámolóit nyomán pedig egész Európában elterjedt az egriek helytállásának a híre. Dobó Istvánt a „kereszténység Herculese”-ként emlegették.

A 16. század második felében – 1579-től 1584-ig – hadnagyként az egri várban szolgált a nagy magyar reneszánsz költő, Balassi Bálint. Verseiben méltán nevezte Egert a „vitézek ékes iskoláját”-nak, a „jó katonaság nevelő dajkáját”-nak. A 18. században Baróti Szabó Dávid, a 19. század első felében, a nemzeti romantika időszakában pedig Vörösmarty Mihály írt eposzt a várvédőkről és a várkapitány hősiességéről.

A vár kultuszának igazi megteremtője és serkentője Gárdonyi Géza, aki 1899-ben a Pesti Hírlapban kezdte közölni az „Egri csillagok” című regényét, amely könyv alakban 1901-ben került az olvasókhoz. Gárdonyi regénye a téma máig legszebb irodalmi feldolgozása, és minden idők egyik legnépszerűbb magyar regénye lett. Ezt igazolja, hogy a 2005-ben zajlott Nagy könyv akcióból is ez a könyv került ki győztesen. Az Egri csillagok utolérhetetlen sikerének titka, hogy a 16. századot szinte tapintható közelségbe hozza, és úgy ábrázolja, mintha a kor alakjai közöttünk élnének. A mű erénye, hogy benne az ostrom históriája nemesen ötvöződik hazaszeretettel, romantikus kalandokkal és szerelmi történettel. Gárdonyi regényének még életében több kiadása jelent meg. Népszerűségét jelzi, hogy 1961 és 1966 között 287 000 példány került belőle forgalomba. Legutóbbi kiadását 2000-ben

² Feld István 2002. 256.

vehettük kézbe. Az Egre csillagokat sok nyelvre lefordították, az angol és német nyelvű kiadások ma is kaphatók a könyvesboltokban. Hangos változata a 2005. évi könyvhétre jelent meg, és ismét kapható képregény formában is.

Az egri várvédelem a drámák, színművek szerzőit is megihlette. Először a 18. század elején írt jezsuita iskoladramák dolgozták fel a témát, látványossággal, zenével és tánccal tették vonzóbbá az előadásokat. Egerben, Pozsonyban, Sopronban és Kassán egyaránt bemutatták a Dobó Istvánról szóló drámákat. Érdekes alkotás Gárdonyi Géza 1904-ben írt „Dobó István szelleme” című verses előjátéka, amellyel az első egri állandó színház megnyitotta kapuját.

Az Egre csillagok varázsa a filmrendezőket is megragadta. Igazi sikert hozott a Várkonyi Zoltán rendezésében 1968-ban készült Egre csillagok. A filmben a legkiválóbb magyar színészek, magas fokú technika, pirotechnikai bravúr keltette életre az egri vitézek viadalát a törökkel. A hazai és külföldi moziebemutatók után a film a televízióban is gyakran látható.

Az egri dicsőség első zenei kompozíciója is Tinódi munkája. A kinyomtatott dallamok nyomán adta elő maga a lantos, és énekelték szerte a magyar várakban és udvarházakban. A 20. század végén a musicalírókat is megihlette a Gárdonyi regény témája. Várkonyi Mátyás–Béres Attila rockoperáját 1997-ben Budapesten, 1998-ban Egerben, 2002-ben és 2004-től évente rendszeresen az egri várban is bemutatják. Zalán Tibor–Huzella Péter „Eger kis csillagai” című zenés történelmi játékát kisdíjakok és színészek adták elő 2001–2002-ben a Dobó téren.

Gazdag az egri várvédelem témáját feldolgozó képzőművészeti alkotások sora. Egy 1632-ben megjelent német krónika metszete a várfalakon harcoló katonák mellett a törököket legyőző egri nők hősiességét emeli ki. Dobó Istvánról készült tipikus ideálképmás Kovács Mihály litográfiája 1854-ből. A legismertebb történelmi festmény Székely Bertalan „Egre nők” című alkotása, amely 1867-ben készült, és a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán látható. Egy vázlatát őrzi az Egre Képtár. 20. századi egri és más magyar festők is gyakran ábrázolták Eger ostromát. A Dobó István Vármúzeum 2002-ben kapta ajándékba Ruzicskay György 1938-ban festett expresszív hatású festményét.

Az egri hősöknek emléket állító első köztéri szobrot a mai Dobó téren helyezték el 1907-ben. A „Dobó szobor”-nak nevezett alkotás Stróbl Alajos műve, és Dobó István mellett Mekcseyt, valamint egy harcoló nőt ábrázol. A szobor költségeit országos gyűjtés útján teremtették elő, hogy ezzel is szimbolizálják az 1552-es diadalnak az egész országra kiható jelentőségét. Hátterben a várral a szoborcsoport a város jelképévé vált, ajándéktárgyaknak is kedvelt motívuma.

Az egri „csoda” halhatatlan krónikásáról, Gárdonyi Gézáról még életében utcát neveztek el, sírja pedig a vár egyik bástyáján található, ahol mindig van friss virágcsokor és koszorú, a látogatók ajándékeként.

Elsőként Pyrker János László egri érsek lépett fel a nemzeti értéket képviselő vár megmentése és megbecsülése érdekében. Az ő idejében, az 1830-as években kezdődött az első ásatás a várban. Restauráltatta a Setét kaput, és a boltívei alatt kialakított Dobó kápolnában helyezte el Dobó István vörös márvány síremlékének a dobóruszkai templomból származó domborművű fedőlapját. 1835-ben került a középkori székesegyház egyik oszlopára Marco Casagrande Szent István szobra. Ez utal az egri hagyományra, miszerint első királyunk a Királyszéke nevű dombról nézte az első egri templom építését.

A 19. század második felében folytatódott ásatások után Gárdonyi regénye irányította a figyelmet az egri vár múltjára és a történeti értékek bemutatására. A két világháború között egri tanárok vezetésével tárták fel a földalatti kaszárnyatermeket, ágyútermeket és aknafigyelő folyosókat. Az Egri Vármúzeum első kiállítását, a lapidáriumot 1928-tól tekinthették meg a látogatók.

1952-ben a 400. évforduló alkalmából még a Butler-házban rendezték meg a Heves megye és Eger történetét bemutató állandó kiállítást, ahol a várvédelem is hangsúlyozottan szerepelt. Az évfordulós ünnepségek ismét felkeltették az érdeklődést a vár iránt, ami ekkor laktanya, de a kazamaták látogathatók voltak.

A múzeum 1958-ban költözött a várba és vette fel a Dobó István Vármúzeum nevet. Ez alapvetően meghatározta az objektum további sorsát. Az Országos Műemléki Felügyelőség mellett a múzeum is érdekeltté vált a régészeti feltárások és a műemléki helyreállítás folytatásában. A vármúzeum az utóbbi fél évszázadban kiállításaiival, a különleges föld alatti erődrendszer, a kazamaták bemutatásával igyekezett kielégíteni azt a hatalmas érdeklődést, amely a látogatók részéről megnyilvánult e sajátos történelmi emlékhely iránt. 1958-tól 20 millió érdeklődő, két magyarországnyi ember járt a történelmi falak között. Állandó kiállítás mutatja be a vár történetét a gótikus palota emeleti termében, a legutóbbi felújítása 2001-ben történt. Több időszakos tárlat járult hozzá a vár kultuszának elmélyítéséhez. Vártörténeti vetélkedők, gyermekrajz pályázatok, speciális múzeumi órák és foglalkozások a tanulók tízezrei számára hozták közelebb a várbeliek egykori életét és küzdelmét.

A vár iránt érdeklődő egriek alapították 1957-ben az Eger Vára Barátainak Köre egyesületet. Ennek ma is az a célja, hogy megismertesse a mintegy 2000 fős tagságával a vár hagyományait, és segítse a történelmi értékek megőrzését.

A várkultusz ébren tartásának sajátos lehetősége a várban a Hősök terme. Itt Dobó István rekonstruált síremléke, a várvédők névsora és az egri hősokeket szimbolizáló szobrok emlékeztetnek 1552-re.

A múzeum mint tudományos intézmény kutatja az erődítmény múltját, az ide kötődő személyiségek, így pl. Gárdonyi Géza munkásságát. 1982-től folyamatosan megjelennek a végvári konferenciák előadásai a múzeum kiadásában.

Az 1990-es évek közepétől rendezi meg a múzeum minden év júliusában a „Végvári Vigasságok”-nak nevezett történelmi fesztivált, az utóbbi években pedig látványos őrségváltás is fogadja a nyári hétvégék látogatóit. Az érdeklődők számára sajátos időutazást jelent az „Egri csillagok panoptikum” megtekintése a Föld bástyában, ahol Gárdonyi élethű figurája mellett a regényből készült film szereplőinek alakjai fogadják az oda betérőket.

A várvédelem 450. évfordulójának eseményei 2002-ben tovább mélyítették a várkultusz erejét. Tudományos tanácskozás és kiállítás követte végig a vár iránti érzelmi kötődés és érdeklődés alakulását, országos vártörténeti vetélkedő, általános iskolások várjátéka és ostromjáték elevenítette fel a történelmi eseményeket.

A múzeumi funkció és a hatalmas érdeklődés nyomán az 1950-es évek végétől az egri vár a magyar műemlékvédelem kiemelt területévé vált. Mindezek alapján a város felől helyreállított falak és bástyák látszanak, a várbeli épületek pedig múzeumi kiállításoknak, restaurátor műhelyeknek adnak helyet.

Az 1989/90-ben lezajlott rendszerváltás után megtorpant rekonstrukció csak 1997-ben indult meg ismét a rossz állagú falak védelmével, majd az újabb múzeumi funkcióknak helyt adó Dobó-bástya felújításával.

Így segítheti a helyhez kötődő kultusz és a rendkívüli érdeklődés egy komoly történeti értékekkel is bíró műemlék védelmét. A magyar nemzet közös felelőssége, hogy a rekonstrukció folytatódjon, hiszen ez a fontos történelmi emlékhely csak így nyújthatja utódaink számára is azt az eszmei tartalmat és élményt, amit elődeinknek és a mai generációnak jelent.

IRODALOM

- Feld István: Műemlékvédelem és várkultusz Egerben. *Agria XXXVIII.* Eger, 2002. 255–273.
- Fodor László: Régészeti ásatások szerepe a várkultuszban. *Agria XXXVIII.* Eger, 2002. 241–254.
- Fodor László: Eger. Vár. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára. Budapest, 2002.
- Fodor László–Kozák Károly: Leletgyűttesek a román kori székesegyház környékéről. *Az Egri Múzeum Évkönyve VIII-IX.* Eger, 1971. 147–199.
- Király Júlia: A kultuszteremtő Gárdonyi. *Agria XXXVIII.* Eger, 2002. 203–212.

- Kozák Károly: Az egri vár feltárása VII. (1957–1988). Agria XXV–XXVI. Eger, 1989–1990. 317–376.
- Petercsák Tivadar: Az egri vár kultusza. Honismeret XXX. Budapest, 2002. 7–14.
- Petercsák Tivadar: Múzeum és várkultusz. Agria XXXVIII. Eger, 2002. 341–356.
- Petercsák Tivadar: Műemlék, nemzeti emlékhely, múzeum. In.: Vándorutak – Múzeumi örökség. Budapest, 2003. 589–595.
- Román András: Műemlék és történeti emlékhely. Műemlékvédelem XLIV/2. Budapest, 2000. 97–101.
- Sugár István: Az egri vár históriája. Budapest, 2002.
- Sugár István: Dobó István síremléke. Eger, é.n.